

ISSN 2637-1960 (Print)
ISSN 2637-1944 (Online)

15. Naučno-stručni skup
Studenti u susret nauci – StES 2022

ZBORNİK RADOVA

Društvene nauke

15th scientific conference
Students encountering science – StES 2022

PROCEEDINGS

Social Sciences

Banja Luka
2022.

Izdavači:
Univerzitet u Banjoj Luci,
Studentski parlament Univerziteta u Banjoj Luci

Za izdavača:
Prof. dr Miroslav Malinović
Vladan Gačić

Urednici:
Božana Tintor, Andrej Ševa

Lektor za srpski jezik:
Aleksandra Savić

Lektor za engleski jezik:
Milica Guzijan

Štampa:
Mikro print s. p. Banja Luka

Tiraž: 25

Naučni odbor:

Prof. dr Miroslav Malinović, prof. dr Tatjana Marjanović, prof. dr Dragiša Vasić, prof. dr Igor Sladojević, prof. dr Milica Balaban, prof. dr Pero Sailović, prof. dr Željko Ivanović, prof. dr Gordana Broćeta, prof. dr Željko Budimir, prof. dr Milenko Krajišnik, prof. dr Đorđe Savić

Recenzenti:

Prof. dr Duško Vejinović, prof. dr Predrag Cvetković, prof. dr Miloš Šolaja,
prof. dr Aleksandar Bogdanić, prof. dr Ana Čekerevac, prof. dr Draženko Jorgić,
prof. dr Perica Macura, dr Branka Savović, prof. dr Svetlana Stanarević, prof. dr Željana Jovičić,
prof. dr Kristina Peštović, prof. dr Jelena Poljašević, prof. dr Svetislav Janković,
prof. dr Dragan Vojinović, doc. dr Velibor Lalić, doc. dr Bobana Čegar, doc. dr Darko Tomaš,
doc. dr Željko Budimir, doc. dr Anđela Kuprešanin Vukelić, doc. dr Draško Gajić,
doc. dr Bojan Baškot, doc. dr Ljubiša Mičić, doc. dr Snježana Kević Zrnić,
doc. dr Mirjana Miškić, ma Aleksa Nikolić, ma Strahinja Obrenović, Dragan Živojinović

SADRŽAJ

RADOVI:

VLADIMIR VUJANIĆ, SPORT KAO MOGUĆNOST RANE PREVENCIJE ASOCIJALNOG I DELINKVENTNOG PONAŠANJA MLADIH I DJECE	7
VLADIMIR VUJANIĆ, KONTROLA I NADZOR NAD RADOM OBAVJEŠTAJNIH SLUŽBI U BIH I ZEMLJAMA REGIONA	17
NEMANJA JAKOVLJEVIĆ, REVIZIJA ALGORITAMA.....	
NEMANJA JAKOVLJEVIĆ, ROBIN HOOD REVIZORI: KAKO VRHOVNE REVIZORSKE INSTITUCIJE REVIZIJAMA UČINKOVITOSTI MOGU DA UTIČU NA UKUPNO BLAGOSTANJE?.....	49
NEMANJA JAKOVLJEVIĆ, ROBOTIZACIJA REVIZIJE: ULOGA REVIZORA U ERI VEŠTAČKE INTELIGENCIJE	63
NEMANJA JAKOVLJEVIĆ, UPOREDNA ANALIZA STAROG I NOVOG PRAVILNIKA ZA STICANJE ZVANJA DRŽAVNI REVIZOR I OVLAŠĆENI DRŽAVNI REVIZOR ZASNOVANA NA JAVNO DOSTUPNIM PODACIMA	77
OGNJEN KNEŽEVIĆ, SUKOB I NA BLISKOM ISTOKU TOKOM HLADNOG RATA KAO FAKTOR KOJI JE UTICAO NA FORMULISANJE SPOLJNE POLITIKE SJEDINJENIH AMERIČKIH DRŽAVA	91
NIKOLA PRERADOVIĆ, ULOGA TURSKE U REGIONALNO-BEZBEDNOSNOM POTKOMPLEKSU ZAPADNI BALKAN.....	117
STEFAN VILOTIĆ, MEDIJSKO PREDSTAVLJANJE EKOLOŠKIH PROTESTA U SRBIJI: STUDIJA SLUČAJA ONLAJN IZDANJA DNEVNIH LISTOVA DANAS I INFORMER	133
VEDRAN VUJISIĆ, SOCIJALNA POLITIKA SR NJEMAČKE – OD BIZMARKOVIH SOCIJALNIH REFORMI DO DANAS	151
MILICA PANDUREVIĆ, ISPITIVANJE UTICAJA PANDEMIJE KOVID-19 NA IMPULSIVNU KUPOVINU U BOSNI I HERCEGOVINI	165
NATAŠA BABIĆ, Filip Novaković, Aleksej Indžić, LEGAL NATURE OF DOCUMENTARY LETTER OF CREDIT AND BANK GUARANTEE IN INTERNATIONAL BUSINESS LAW	179
MAJA MACURA, SRETENJE AND “TURKISH” CONSTITUTIONS–A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS.....	197

APSTRAKTI:

SANEL MEHMEDI, Stojanović Kostadinka, Miloš Todosijević, ANALIZA POSLOVNIH PODATAKA U FUNKCIJI UNAPREĐENJA POSLOVANJA.....	211
STOJANOVIĆ KOSTADINKA, Sanel Mehmedi, Miloš Todosijević, PARADIGME PRIMENE UČENJA NA DALJINU U VREME PANDEMIJE COVID-19	213

RADOVI

SPORT KAO MOGUĆNOST RANE PREVENCIJE ASOCIJALNOG I DELINKVENTNOG PONAŠANJA MLADIH I DJECE

Autor: VLADIMIR VUJANIĆ

e-mail: v.vujanic@yahoo.com

Mentor: Doc. dr Admir Hadžikadunić

Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu

Uvod: U ovom radu će se govoriti o prevenciji asocijalnog i delinkventnog ponašanja mladih i djece, s posebnim osvrtom na ulogu sporta kao jedne od mogućnosti te prevencije. Konkretnije će se raspravljati o problemu zvanom slobodno vrijeme, koji u stvari predstavlja jedan od glavnih razloga za pojavu delinkventnog i asocijalnog ponašanja, te načinima i modalitetima kako se te pojave kroz sport i sportske aktivnosti mogu prevenirati.

Cilj: Teorijsko i praktično sagledavanje modaliteta sportskih aktivnosti kao vida prevencije asocijalnog ponašanja i pojave maloljetničke delinkvencije.

Materijali i metode: Analiza sadržaja – analiza relevantne literature, deskripcija, komparacija – upoređivanje praktičnih rješenja ove problematike u BiH sa drugim zemljama.

Rezultati: Sportske aktivnosti utiču dvojako na prevenciju asocijalnog i delinkventnog ponašanja. Prvo, sport kao vid aktivnosti i rekreacije je nešto što se dešava u slobodno vrijeme, odnosno čini upravo to da mladi kroz sport i fizičku aktivnost budu uključeni i aktivni u životu, a s druge strane ih odvraća odnosno ne dozvoljava im da razmišljaju o nekim stvarima koje ih vode ka delinkvenciji ili asocijalnom ponašanju.

Zaključak: Maloljetnička delinkvencija je pojava koja je nažalost aktivna i koja predstavlja ozbiljan problem svakome društvu, pa tako i našem. Postoje razne metode preventivnog uticaja na maloljetničku delinkvenciju, posebno putem sporta, kao sasvim sigurno jednog od najdjelotvornijih mehanizama borbe protiv ove pojave. Provodeći vrijeme u sportskim salama i na terenima, mladima se smanjuje mogućnost sivih misli, koje ih mogu navesti i na delinkventno djelovanje.

Ključne riječi: sport; prevencija; asocijalno ponašanje; delinkvencija

UVOD

U ovom radu će se govoriti o prevenciji asocijalnog i delinkventnog ponašanja mladih i djece, s posebnim osvrtom na ulogu sporta kao jedne od mogućnosti te prevencije. Konkretnije će se raspravljati o problemu zvanom slobodno vrijeme (dokolica), koji u stvari predstavlja jedan od glavnih razloga za pojavu delinkventnog i asocijalnog ponašanja, te načinima i modalitetima kako se te pojave kroz sport i sportske aktivnosti mogu prevenirati na mnogo bolji i konstruktivniji način, od čega bi korist mogli imati ne samo mladi i djeca, nego i šira zajednica, država i društvo u cjelini. Za početak je neophodno odrediti i sam pojam maloljetničke delinkvencije, njenih pojavnih oblika i uzroka njenog nastanka.

OPŠTA RAZMATRANJA MALOLJETNIČKE DELINKVENCije I SLOBODNOG VREMENA

Slobodno vrijeme označava vrijeme koje pojedinac ispunjava i oblikuje prema vlastitim željama, bez bilo kakve obaveze ili nužde. To je dio života svakog čovjeka, postoji svakog dana i u svakoj sredini, ali je različito s obzirom na starosnu dob, pol, zanimanje, mjesto boravka, razvijenost sredine... Slobodno vrijeme je sastavni dio čovjekove aktivnosti, vrijeme izvan profesionalnih, porodičnih i društvenih obaveza, u kojem pojedinac po svojoj volji odabira oblike i sadržaje odmora, razonode i stvaralaštva (Potkonjak & Šimleša, 1989).

Naime, slobodno vrijeme predstavlja izraz suštine čovjekove ličnosti u kojem do izražaja dolaze njegovi lični afiniteti, sklonosti i razmišljanja. Postoje razna stručna definisanja pojma slobodnog vremena. Ako pođemo od teze da pojam slobodnog vremena označava vrijeme koje pojedinac oblikuje prema vlastitim željama i potrebama, onda bi se slobodno vrijeme moglo definisati kao onaj dio vremena kojim pojedinac raspolaže izvan svojih društvenih, porodičnih i profesionalnih obaveza, a u cilju odmora, rekreacije i razvoja ličnosti (Stajić, 2010). Kako bismo sagledali u kolikoj mjeri slobodno vrijeme utiče na pojavu asocijalnog i delinkventnog ponašanja mladih i djece, prvo treba da vidimo koliko mladi u dnevnom formatu od 24 časa imaju slobodnog vremena. Ako uzmemo da prosječno jedan učenik provede u školi 4–5 časova, 2 časa za učenje kod kuće i 8 sati sna, onda dolazimo do toga da sve ostalo jeste upravo slobodno vrijeme. Postoje istraživanja koja govore da većina mladih ima između 5 i 7 sati slobodnog vremena. Isto tako, istraživanja govore i da se upravo delinkventno ponašanje mladih najviše dešava u toku slobodnog vremena ili dokolice, što ne znači da je ono jedini i glavni uzrok asocijalnog i delinkventnog ponašanja maloljetnika (Tanjga & Mitrović, 2008).

Obim i korišćenje slobodnog vremena prvenstveno su uslovljeni materijalnim i socijalnopolitičkim uslovima u određenom društvu (Potkonjak & Šimleša, 1989). Po jednom shvatanju, delinkvencija mladih je zapravo oblik prevazilaženja dosade koju mladi doživljavaju u slobodnom vremenu. Po drugom shvatanju, izvjesni oblici delinkventnih aktivnosti mladih predstavljaju oblik zadovoljenja njihove potrebe za igrom. Mladi, u želji da zadovolje potrebu za promjenom, avanturom i sličnim motivima, ponekad u igri upražnjavaju i takve aktivnosti koje sadrže elemente delinkventnog ponašanja ili se vrlo lako mogu pretvoriti u delinkvenciju.

U posljednje vrijeme sve je učestalija i pojava tzv. parti zabava koje mladi organizuju u stanovima, porodičnim kućama ili na raznim drugim mjestima. Ove zabave posebno su karakteristične za djecu iz dobro finansijski situiranih porodica i porodica koje pripadaju višem društvenom sloju (Stajić, 2010).

Po pravilu, ove zabave nisu nadgledane i usmjeravane od strane odraslih, tako da se ponekad pretvaraju u seksualne i alkoholičarske orgije ili narkomanske seanse. Razlozi koji mogu nekog usmjeriti ka asocijalnom i delinkventnom ponašanju su razne prirode (Stajić, 2010).

Pored slobodnog vremena, za koje smo vidjeli da predstavlja jedan od ključnih faktora za vršenje maloljetničke delinkvencije, tu se svakako ne smije zanemariti ni uticaj nekih ličnih faktora, poput nasljeđa, uticaja odnosno nebrige porodice (sve češće imamo pojavu zapuštene djece), uticaj škole, vršnjaka, masovnih medija, interneta, štampe i drugih.

Kako bismo govorili o fenomenu maloljetničke delinkvencije, neophodno je da odredimo i šta to predstavlja delinkventno ponašanje. Delinkventno ponašanje u užem smislu bi predstavljalo svako ono ponašanje koje odstupa od forme i norme opšteprihvatljivog društvenog ponašanja (Pušina, 2017). Ako bismo to stavili u formalno-pravne okvire, onda bi delinkventno ponašanje prema užem shvatanju bilo svako ono ponašanje koje odstupa od propisane norme i za koje je predviđena kazna srazmjerna krivici. Međutim, delinkventno ponašanje u jednom sistemu ne mora da bude i delinkventno ponašanje u

svim drugim pravnim sistemima (Pušina, 2017).

Dakle, delinkventnim društvenim ponašanjem može se smatrati samo ono koje nije u skladu sa normama dominantnog normativno-vrijednosnog ponašanja koje je zasnovano na principima najšire prihvaćenim u datom vremenu i prostoru. Tu dolazimo do shvatanja delinkventnog ponašanja u širem smislu. Delinkventno ponašanje je svako ponašanje koje odstupa od zahtjeva normi dominantnog normativnog sistema koji čine propisi, dobri običaji i humani sistem orijentacionih vrijednosti koji povezuje lokalne i međunarodne normativne sisteme (Pušina, 2017). Sada kad smo sagledali šta predstavlja delinkventno ponašanje, možemo odrediti i pojam maloljetničke delinkvencije. Najprostije rečeno, maloljetnička delinkvencija predstavlja oblik kriminalnog ponašanja koje vrše maloljetnici u krivičnompravnom smislu riječi (Pehar, 2003).

Maloljetnička delinkvencija, kao oblik društveno neprihvatljivog ponašanja, jeste aktuelna društveno negativna pojava koja nameće potrebu za većim angažmanom zajednice u rješavanju niza neriješenih problema koji se iz godine u godinu nagomilavaju i produbljuju. Svjedoci smo da se osim lica koja su po uzrastu stariji i mlađi maloljetnici, kao izvršiocri krivičnih djela pojavljuju i lica mlađa od 14 godina – djeca, prema kojima se ne pokreće krivični postupak, te da se pomjera dobna granica kada se prvi put dolazi u sukob sa zakonom.

Maloljetnici krivična djela čine sami, u vršnjačkim grupama i zajedno sa punoljetnim licima i djecom. Povećava se i broj izvršenih krivičnih djela pri čijem izvršenju maloljetna lica ispoljavaju naročitu bezobzirnost, surovost (krivična djela protiv života i tijela, krivična djela nasilničkog ponašanja i razbojništva), te upornost u činjenju imovinskih krivičnih djela izvršenih u kratkom vremenskom periodu. Budući da društvene prilike pogoduju porastu maloljetničkog prestupništva, problem postaje mnogo složeniji, kako po pitanju suzbijanja ove društveno negativne pojave, tako i po pitanju anuliranja štetnih posljedica proizašlih izvršenjem krivičnog djela.

Pojavi delikventnog ponašanja posebno pogoduju kritična razdoblja poput ratnih i postratnih prilika, zaoštrenih društvenih odnosa, ekonomska kriza, siromaštvo, nezaposlenost, stambene i materijalne poteškoće, izbjeglištvo, kriza morala, kriza sistema vrijednosti, kriza u porodici i sl.

Dakle, maloljetnička delinkvencija je proizvod neprilika, nezadovoljstva, krize, problema, i besperspektivnosti mladih ljudi.

Treba naglasiti da su adolescenti najugroženija populacijska grupa za razvoj i usvajanje ovisničkog ponašanja zbog relativnog neiskustva, potrebe za istraživanjem, nedovoljnog znanja, često netačno usvojenih informacija, snažnog vršnjačkog pritiska, nedostatka komunikacijskih vještina i sl. Zbog potrage za vlastitim identitetom, mladi izmiču kontroli roditelja, traže sve veću slobodu u svojim postupcima, počinju pušiti, piti alkoholna pića i eksperimentirati s drogama, ne znajući da su umjesto slobode odabrali ropstvo. Njihova djela nisu rezultat zrelog razmišljanja i čvrste volje za izvršenja krivičnih djela pa se uračunljivost i krivica ispoljavaju u posebnoj formi u odnosu na punoljetne učinioce.

Neprihvatljiva ponašanja za maloljetnike su:

- konzumiranje sredstava ovisnosti među mladima (opojne droge, alkoholna pića, duvanski proizvodi);
- posjećivanje ugostiteljskih lokala, kladionica;
- neprihvatljivo ponašanje u zonama vaspitno-obrazovnih ustanova;
- udaljenja maloljetnih osoba iz porodičnog doma i bijegovi iz vaspitnih ustanova;
- skitnja i prosjačenje;
- nedozvoljeni noćni izlasci maloljetnih osoba do 16 godina starosti;
- nedozvoljena i štetna druženja maloljetnih osoba do 18 godina starosti s osobama sklonim kriminalitetu, skitnji, raznim oblicima iskorišćavanja maloljetnih osoba;

- izostajanje s nastave;
- huligansko-vandalsko ponašanje (uništavanje imovine, pisanje grafita, sudjelovanje u navijačkim neredima i sl.);
- vršnjačko nasilje (Stajić, 2010).

VRŠNJAČKO NASILJE KAO OBLIK MALOLJETNIČKE DELINKVENCIIJE

Sljedeći veliki problem koji susrećemo među adolescentima je i vršnjačko nasilje, koje predstavlja pojavu kada je jedan učenik ili grupa učenika trajno ili učestalo izložen maltretiranju od strane jednog ili više učenika, koji namjerno žele da ga povrijede, ponize ili izlože drugim psihološkim i socijalnim neprijatnostima (Stajić, 2010).

Nasilje je najekstremniji oblik neprihvatljivog ponašanja djece. Utiče na njihove obrazovne mogućnosti, stvara negativnu atmosferu u razredu i uzrokuje brojne poteškoće u ponašanju svih učesnika – žrtava, nasilnika i posmatrača. Nasilje među djecom u školi ima mnogo negativnih posljedica na živote djece koja su žrtve takva ponašanja, jer nasilništvo utiče na fizičku, psihološku i socijalnu dobrobit djece. Škola je jedno od glavnih okruženja u kojem je prisutna maloljetnička delinkvencija (Pušina, 2017).

Najvažnije je prepoznati početak neprihvatljivog ponašanja djeteta i odmah reagovati. Problem vršnjačkog nasilja u školi se manifestuje kao široki društveni problem, te individualni (lični i porodični) problem. Zastupljen je kako u savremenim, razvijenim društvima, tako i u manje razvijenim društvima, i globalan je s tendencijom porasta, te njegove pojavne zakonitosti i uzroke treba tražiti u samim karakteristikama i specifičnostima razvoja društva. Osnovni uzroci pojave nasilja među djecom su odraz društvene stvarnosti i krize vaspitnih vrijednosti društva, kako krize vaspitnih sistema, tako i krize porodice, kao osnovne ćelije jednog društva. Dodatni rizični faktori su negativni modeli koji se prezentuju djeci i mladima putem masovnih sredstava informisanja, koji utiču i znatno oblikuju percepcije i vrijednosti djece i mladih. Vršnjačko nasilje može biti ispoljeno u različitim oblicima, poput verbalnog, fizičkog, socijalnog, psihičkog, seksualnog, rasističkog, elektronskog i sl. (Stajić, 2010).

Osnovne karakteristike nasilničkog i destruktivnog ponašanja su: neefikasno rješavanje sukoba, agresivno ponašanje, impulsivnost (smanjena kontrola), okrutnost i nedostatak osjećaja vlastite kompetencije (Stajić, 2010). Nasilničko ponašanje djece se razlikuje od kratkotrajnih incidenata i svađa djece. Osnovna razlika je upravo u namjernoj želji da se drugom djetetu nanese zlo, ponavljanoj akciji tokom određenog vremena i dominaciji sile na individualnom ili grupnom planu.

Nasilje se odnosi na različite vrste ponašanja: verbalno (omalovažavanje, dobacivanje, prijetnje i sl.), socijalno (ignorisanje, ogovaranje i spletkarenje, izbjegavanje, tračarenje i sl.), psihičko (krađa, prijeteći pogledi, praćenje, oštećivanje imovine i sl.) i fizičko (udarci, guranje, rušenje i sl.) (Pušina, 2017).

Dakle, da bismo uticali na unapređenje mentalnog zdravlja, a posebno mentalnog zdravlja mladih, to zahtijeva uključivanje svih instanci vlasti da kroz svoje instrumente (ministarstva, ustanove, sektore, službe i sl.) djeluje na preventivnom radu, odnosno, razrješenu uzroka nastanka gore navedenih fenomena kod mladih ljudi. Pojavi i razvoju maloljetničke delinkvencije posebno doprinose I kritična razdoblja, situacije i okolnosti kao što su: ratne i ekonomske krize i druge društvene destrukcije (Stajić, 2010). Svako delinkventno ponašanje u svojoj suštini izaziva težnju za kompenzacijom osjećaja manje vrijednosti. Mladi delinkventi su često u sukobu s okolinom, zakonom i policijom, što kod njih izaziva dodatan osjećaj straha i nesigurnosti. Maloljetnici su ponekad žrtve vlastite kriminalne rodbine i poznanika.

Među delinkventima ima mladih osoba koje boluju od psihoza ili očituju snažne psihopatske smetnje i poremećaje. Snažno se odupiru kontroli i svakom pokušaju mijenjanja

njihovog ponašanja. Delinkventi su destruktivni, impulsivni, osvetoljubivi, tvrdoglavi, neprijateljski raspoloženi, nasilni, surovi i okrutni kad im se neko suprotstavi (Pušina, 2017).

PREVENCIJA MALOLJETNIČKE DELINKVENCije

Opšte je poznato da period adolescencije i odrastanja predstavlja vrlo dinamičan proces, najintenzivnije emotivno i spoznajno razdoblje u životu čovjeka, koje obilježava sticanje znanja i usvajanje različitih navika, stavova i sistema vrijednosti. Međutim, danas različiti faktori onemogućavaju zdrav proces odrastanja djece. Ekonomska kriza, prethodna ratna dešavanja, upitan moral i poremećene vrijednosti u društvu čine da djeca u Bosni i Hercegovini sve češće pribjegavaju činjenju krivičnih djela kako bi sebi obezbijedila nešto što im porodica nije u stanju pružiti ili ispoljavaju agresiju i ponašaju se suprotno svim načelima i pravilima ponašanja koji iz generacije u generaciju sve više izostaju. Delinkventno ponašanje djece i mladih u BiH u posljednje vrijeme poprima zabrinjavajuće razmjere. Maloljetnička delinkvencija u Bosni i Hercegovini sve je veći problem. Maloljetnici postaju sve agresivniji, tj. ispoljavaju agresivno ponašanje sa ciljem namjernog nanošenja fizičke i psihičke boli, te maloljetna lica sve češće posežu za vatrenim oružjem. O tome nam svjedoče sve učestaliji primjeri vršnjačkog nasilja širom BiH i to u osnovnim školama, gdje su akteri bili djeca ispod 14 godina starosti. Slučajevi koji su posebno užasnuli javnost po svojoj okrutnosti su nedavni primjeri nasilja od strane učenika u osnovnim školama u Doboju, Mostaru, Palama i Trebinju, koji su dospjeli na društvene mreže i zadobili pažnju javnosti i medija.

Osim nedovoljnih mjera prevencije, poseban problem predstavlja manjak ustanova za smještaj maloljetnih prestupnika. U Bosni i Hercegovini postoji nekoliko disciplinskih centara u kojima se vrši vaspitavanje i resocijalizacija maloljetnih počinitelja krivičnih djela čiji su kapaciteti nedovoljni.

Maloljetnici predstavljaju najosjetljiviju kategoriju na koju najviše utiče kriza društvene zajednice, pa se njihova reakcija na ove pojave ogleda kako u asocijalnom ponašanju, tako i u vršenju krivičnih djela. U takvim uslovima se postavlja pitanje i efikasne reakcije cjelokupnog pravnog sistema i pojačane društvene kontrole nad prestupničkim ponašanjem mladih, kako u krivičnim sankcijama, tako i u posebnim preventivnim programima za pojedine grupe maloljetnika koje pokazuju poremećaje u ponašanju. Pokretanje krivične procedure prema maloljetnom počiniocu krivičnog djela zahtijeva hitno i koordinisano postupanje svih onih koji su u tu proceduru uključeni (Pušina, 2017).

Rana detekcija, dijagnostifikovanje poremećaja, sistemsko provođenje mjera pojačane zaštite i nadzora nad djecom su jedni od najvažnijih uslova za dobijanje zadovoljavajućih rezultata na polju prevencije. Budući da su delinkventi pretežno učenici osnovnih i srednjih škola, njihovo se društveno neprihvatljivo, prestupničko ponašanje može suzbijati isključivo vaspitnim popravnim mjerama koje su u nadležnosti tijela starateljstva ili ustanova obrazovanja, resocijalizacije i rehabilitacije (Pušina, 2017). Roditelji, predškolske ustanove, škole i društvo u cjelini morale bi stalno brinuti i provoditi prevenciju od najranijeg djetinjstva, a ne samo kad uoče smetnje i djetetov poremećeni psihosocijalni razvoj.

U preventivne aktivnosti i organizovanu borbu protiv svih vrsta i oblika društveno neprihvatljivog i delinkventnog ponašanja mladih potrebno je uključiti sve snage koji imaju dodira sa maloljetnicima (roditelji, nastavnici, škole, učenički i drugi domovi) u kojima mladi provode slobodno vrijeme, jer je zdravo okruženje značajna podrška borbi protiv negativnih impulsa iz okoline.

SPORT KAO VID PREVENCIJE

Kao što smo mogli da vidimo, maloljetnička delinkvencija je kompleksna društvena pojava, odnosno povezana je sa postojanjem više faktora koji samostalno ili u kombinaciji dovode do toga da mladi pribjegavaju raznim vrstama asocijalnog i delinkventnog ponašanja. Shodno tome, neophodno je i razviti razne vrste preventivnog djelovanja, kako bi ovakva ponašanja bila u što manjem broju slučajeva. Prevencija ima za cilj da spriječi da djeca dođu u sukob sa zakonom i na taj način uđu u sistem krivičnog pravosuđa. Pretpostavka dobre prevencije je otkrivanje uzroka zbog kojih djeca i mladi čine prestupe i tako krše zakonske norme. U nauci su poznati razni načini preventivnog djelovanja u pogledu suzbijanja asocijalnog i delinkventnog ponašanja maloljetnika (Bošković, 2007). Tako se na primjer često navode: preventivni uticaj porodice, škole, policije, centara za socijalni rad, lokalne zajednice... Vidjeli smo da je višak slobodnog vremena, bolje rečeno njegova neorganizovanost, jedan od ključnih razloga za pojavu delinkvecije i asocijalnog ponašanja kod maloljetnika. Slobodno vrijeme treba da se organizuje na način da se provodi kroz aktivnosti koje su zanimljive, dinamične i privlačne djeci i mladima kako bi što manje imali mogućnosti da dođu u iskušenja koja bi ih odvela u suprotnom pravcu, ka delinkvenciji. Jedan od najboljih vidova prevencije asocijalnog i delinkventnog ponašanja mladih, a samim tim i kvalitetnog ispunjavanja slobodnog vremena, jeste sport i fizička aktivnost.

Sport i fizička aktivnost bi morali predstavljati svakodnevnicu mladih osoba. Osmišljenim korišćenjem slobodnog vremena kroz proces kontinuiranog vježbanja i bavljenja sportskim aktivnostima pogodujemo razvoju i održavanju zdravog mentalnog zdravlja, samim tim i prevencijom od delinkventnog ponašanja mladih. Redovnim i dugogodišnjim vježbanjem i bavljenjem sportom dolazi do jačanja i razvijanja kognitivnih i konativnih sposobnosti, sticanja samopouzdanja, socijalizacije i sticanja osjećaja pripadnosti, što predstavlja značajan faktor odvratanja od delinkventnog i kriminalnog ponašanja. Brojni su benefiti sporta i fizičke aktivnosti, a mogli bi se podijeliti u više grupa npr.: fizički, lični i socijalni benefiti.

Kao fizičke benefite bismo mogli navesti poboljšanje opšteg zdravstvenog stanja mladih i djece, kontrolisanje tjelesne težine i sl. Uživanje u igri i druženju, razvijanje moralnih vrijednosti (poštenje, iskrenost, pravičnost, velikodušnost, poštovanje drugih), smanjenje vjerovatnoće formiranja nezdravih navika kao što je pušenje, konzumiranje alkohola i droge, bismo mogli svrstati u lične benefite sporta, dok bi u socijalne prednosti sporta i fizičke aktivnosti mogli navesti: razvijanje sportskog ponašanja, stvaranje kod mladih spremnosti za preuzimanje rizika, pravilno nošenje i sa pobjedama i sa porazima, sklapanje trajnih prijateljstava itd. Sportske aktivnosti kao vid prevencije asocijalnog i delinkventnog ponašanja mladih možemo posmatrati dvojako. Prvo, sport kao vid aktivnosti i rekreacije je nešto što se dešava u slobodno vrijeme, odnosno čini upravo to da mladi kroz sport i fizičku aktivnost budu uključeni i aktivni u životu, a s druge strane ih odvrća, odnosno ne dozvoljava im da razmišljaju o nekim stvarima koje ih vode ka delinkvenciji ili asocijalnom ponašanju.

Mogućnosti bavljenja sportom su različite, bilo samostalno, kroz sportske sekcije u školama ili kroz sportske klubove. Realno je pretpostaviti da uključivanje u sportske klubove i vježbanje može pomoći mladima u cjeloživotnom smislenom korišćenju slobodnog vremena. Pod stručnim nadzorom i kontinuiranim vježbanjem, moguće je kod mladih izazvati osjećaj zadovoljstva, veselja, potpunu aktivizaciju, prijatnost, razdraganost, osjećaj pripadnosti, potpuni doživljaj i ljepotu pokreta, ali i podsticanje razvoja sposobnosti da samostalno odlučuju o načinu korišćenja slobodnog vremena.

Baveći se sportom mladi stiču tzv. sportske navike koje im predstavljaju jednu vrstu pozitivnog tretmana gdje se oslobađaju stresa, frustracija, negativnih misli i ideja koje, potpomognute još nekim faktorima, mogu predstavljati okidač za pojavu maloljetničke

delinkvecije. Članstvo mladih u sportskim klubovima i bavljenje sportom u nekoj vrsti trenažnog procesa bi predstavljalo najbolji način na koji mladi mogu provoditi slobodno vrijeme. Naravno, stručni nadzor trenera i ostalih sportskih radnika se podrazumijeva, kako bi sve to činilo jedan proces kojim se stvara kultura življenja kod mladih ljudi, što samo po sebi predstavlja dovoljno jaku prepreku svim negativnim iskušenjima kojima bi mogli biti ili kojima sasvim sigurno u određenoj mjeri i jesu izloženi. Ovdje treba posebno naglasiti značaj borilačkih sportova i sportova samoodbrane (karate, džudo, boks...), koji imaju karakterističan kodeks ponašanja koji podrazumijeva međusobno poštovanje, respekt i uvažavanje.

Redovno vježbanje ovih sportova omogućava pojedincu da razvije, pored fizičkih sposobnosti, i svoje intelektualne i konativne sposobnosti. Npr. prof. Gužvica M. posebno ističe komparativne prednosti bavljenja karateom, gdje između ostaloga navodi da karate pomaže da pojedinac razvije snagu super-ega, da postane nezavisan, realističan, da umanja ili u potpunosti eliminiše anksioznost, da reaguje na opšteprihvatljiv način i u skladu sa trenutnom situacijom, da nauči da se bori i eliminiše stres (Gužvica, 2008). Nadalje, omogućava sticanje emocionalne stabilnosti, povećanje frustracione tolerancije, razvoj upornosti i istrajnosti i motivacione sklonosti. Takođe navodi da proces vježbanja karatea pomaže razvoju i očuvanju zdravlja, boljem shvatanju štetnih uticaja alkohola i droge kao "okidača" nasilničkog, agresivnog i sadističkog ponašanja (Gužvica, 2008). Uopšteno rečeno, pravovremenim uključivanjem u proces treninga i vježbanja karatea, mladi se socijalizuju, stiču osjećaj pripadnosti, lako se prilagođavaju nastalim promjenama i realnosti trenutka, stiču osjećaj slobode i značaja u društvu. Takođe, treba naglasiti značaj i ulogu danas sve popularnijeg vježbanja u teretanama (fitnes i bodibilding), koji takođe predstavljaju kvalitetan način ispunjavanja slobodnog vremena mladih. Danas, kad se žargonski kaže „idem na trening“, gotovo niko ne postavlja pitanje koji sport, već se podrazumijeva trening u teretani. Tome su mnogo doprinijele i društvene mreže, gdje se mladima takav stil života servira kao poželjan i prihvatljiv, što on u svojoj osnovi i jeste. Sistem života koji podrazumijevaju ovi sportovi (redovno i kontinuirano vježbanje, pravilna i izbalansirana ishrana, redovan san, disciplina, upornost...), sami po sebi isključuju destruktivne misli i želju za delinkventnim ponašanjem kod mladih. Mladi zaokupljeni stvaranjem lijepo oblikovanog i razvijenog tijela nemaju mnogo vremena za dokolicu, a samim tim ni za prestupništvo.

Sport i fizička aktivnost kod mladih i djece se moraju promovisati od najranijeg uzrasta i na više načina. U tome moraju učestvovati prvo porodica, zatim škole, jedinice lokalne samouprave, država i društvo u cjelini (Jevtić, 2014).

Načini promocije sporta kao prevencije delinkventnog ponašanja maloljetnika bi se mogli ogledati u sljedećem: medijska promocija sporta i zdravog načina života, izrada aktivnih planova za bavljenje sportom mladih i djece na nivou države, podrška izgradnji sportskih objekata, obuka sportskih trenera i radnika za rad sa djecom putem kurseva i seminara, sistemsko nagrađivanje, podrška i rad na popularizaciji manje zastupljenih sportova i sl.

Prema nekim istraživanjima, djeca i omladina uključena u redovne sportske aktivnosti postižu i do 40% bolje rezultate na testovima znanja, čak za 15% više žele da nastave obrazovanje na fakultetima. Po okončanju školovanja i sportske karijere, studenti sportisti zarađuju 7–8% više od onih koji se nisu bavili sportom, više su produktivni na radnom mestu, imaju niže troškove zdravstvene zaštite, manje se razbolijevaju od srčanih oboljenja i dijabetesa (Jevtić, 2014). Može se zaključiti da sport stvara mnoga dobra pojedincu i društvu u cjelini. Djeca i mladi koji se bave sportom bolje razvijaju svoje potencijale i imaju veće šanse za normalan psihološki i emocionalni razvoj. Učestvovanje mladih i adolescenata u različitim sportskim aktivnostima dovodi do toga da oni sport posmatraju kao zabavu kojom otklanjaju dosadu u svojim životima.

Sportske aktivnosti doprinose prevenciji kriminaliteta, jer slobodno vrijeme mladih

koje je ispunjeno sportom i rekreacijom umjesto dosade i dokolice doprinosi pozitivnom razvoju ličnosti, a umanjuje prostor za negativne uticaje na mladu osobu (Merdović, 2018). Često su sportske aktivnosti upravo te koje na kvalitetan i sadržajan način mogu zaokupiti pažnju maloljetnika, a sa krajnjim ciljem – eliminacijom negativnih uticaja loših sadržaja kojima su mladi izloženi i pospješivanjem pozitivne orijentacije maloljetnika sa dobro organizovanim slobodnim vremenom posvećenim određenom sportu, što u osnovi vodi ka sasvim uspješnoj i poželjnoj socijalnoj inkluziji.

ORGANIZACIJA SPORTSKIH AKTIVNOSTI I STANJE U BIH

U Bosni i Hercegovini je do rata postojao osnovni element u sistemu organizacije sporta, ili Savez organizacije fizičke kulture (SOFK-a), koja je na manje ili više uspješan način finansirala sport i fizičku kulturu uopšte. Tranzicijom društva iz „socijalizma u demokratiju” izgubio se ovaj sistem organizacije, a da nije ponuđen nijedan novi.

Danas su savezi, sportska društva i sportski klubovi „na izdisaju”, dok sportski objekti izgrađeni u prošlom sistemu propadaju ili im se osnovna namjena promijenila. Budući mladi sportisti prepušteni su sebi i uglavnom njihov sportski razvoj finansira porodica, zato i ne treba da čudi da smo jedna od rijetkih država na svijetu koja nema olimpijsku medalju.

Ovo malo sportskih uspjeha dolazi uglavnom iz individualnih sportova sa malim ili neznatnim ulaganjima države, koja su najčešće plod slučajnosti a ne jedne ciljane i osmišljene strategije koja bi dovela do očekivanog rezultata. Da bismo ohrabрили djecu da učestvuju u sportu, rekreaciji i zdravom načinu života, te da bismo sportom prevenirali razne devijantne pojave u društvu, potrebno je uključiti sve nivoe društvene zajednice. Način organizacije sporta i fizičke kulture u školskim sistemima trebalo bi poboljšati tako što bi se povećao broj časova fizičkog vaspitanja i kulture, organizovao veći broj školskih takmičenja u kojima bi participirao veći broj učenika, škola sporta i drugih oblika sportskog angažovanja mladih. Svim ovim aktivnostima smanjio bi se broj delinkventnih radnji djece i mladih.

Organizacija slobodnog vremena u školama na teritoriji Bosne i Hercegovine, veoma je mala i nedostatna. Sve se svodi na organizaciju i provođenje nekoliko oblika vannastavnih aktivnosti, na koje škole obavezuje Zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju a koje su često ograničene organizacijskim, kadrovskim i materijalnim uslovima pojedinih škola.

Da bismo uključili što veći broj djece i omladine, potrebno je osmisлити kvalitetne programe bavljenja sportom sa raznim zdravstvenim i marketinškim porukama, a sve u cilju korisno ispunjenog slobodnog vremena, što u krajnjem ishodu utiče i na smanjenje delinkventnog ponašanja mladih ili potpuno izostajanje

ZAKLJUČAK

I na kraju, iz svega navedenog se može zaključiti da je maloljetnička delinkvencija pojava koja je nažalost aktivna i koja predstavlja ozbiljan problem svakome društvu. Ni najrazvijenije zemlje Evrope i svijeta nisu postale imune na ovu pojavu, pa tako ni naše društvo i država. Jedan dio omladine svoje slobodno vrijeme uglavnom provodi za računarima, televizijom, internetom, odaju se alkoholu, drogama i raznim drugim vrstama asocijalnog i delinkventnog ponašanja, što predstavlja jednu od odlika savremenog svijeta. Kako bi se to promijenilo, neophodno je preduzeti određene mjere i radnje, posebno na polju prevencije, koja je ključna u borbi protiv bilo koje negativne društvene pojave pa tako i maloljetničke delinkvencije. Kao što je objašnjeno u samome radu, postoje razne metode preventivnog uticaja na maloljetničku delinkvenciju, posebno putem sporta kao sasvim sigurno jednog od najdjelotvornijih mehanizama borbe protiv ove pojave. Provođeci vrijeme u sportskim salama i na terenima, mladima se smanjuje mogućnost sivih

misli, koje ih mogu navesti na delinkventno ponašanje. Kroz aktivno bavljenje sportom i sportskim aktivnostima, mladi dolaze do neophodne discipline, moralnih vrijednosti i društvene odgovornosti, koji predstavljaju ključne barijere i faktore odvratanja od činjenja krivičnih djela i druge vrste prestupništva. Međutim, neophodno je stvarno i suštinski djelovati na ovom planu, a ne samo deklarativno iznositi problematiku, nuditi teoretska i populistička rješenja bez praktične primjene.

Konkretnije, predlažem sljedeće: osnivanje posebnih organizacija u okviru ministarstava prosvjete i obrazovanja za koordinaciju sportskih aktivnosti mladih i djece, ozbiljnije izvođenje nastave fizičke kulture i sportskih sekcija u školama, provjeru stručnosti kadrova za rad sa djecom u nastavi i sportskim klubovima, izgradnju i uređivanje sportskih terena i igrališta, stipendiranje učenika uspješnih sportista i njihovu valorizaciju i promociju u društvu, medijska promocija sporta kod mladih i djece kao društveno prihvatljive i poželjne aktivnosti, itd.

LITERATURA

- Bošković, M. (2007). *Osnovi maloljetničke delinkvencije*. Banja Luka: Fakultet za bezbjednost i zaštitu.
- Jevtić, B. (2014). *Olimpism and student sport*. Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo.
- Merdović, B. (2018). *Sport kao faktor prevencije delinkventnog ponašanja mladih*. Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo.
- Pehar, L. (2003). *Slobodno vrijeme mladih*. Zenica: Dom štampe.
- Potkonjak, N & Šimleša, P. 1989. *Pedagoška enciklopedija I, II*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pušina, J. (2017). *Maloljetnička delinkvencija problem Bosne i Hercegovine – doktorski rad*. Brčko: Pravni Fakultet.
- Stajić, Lj (2010). *Maloljetnička delinkvencija*, Banjaluka.
- Mitrović Lj. i Tanjga R. (2008). *Maloljetnička delinkvencija – zbornik radova*. Banjaluka.
- Gužvica, M. (2008). *Maloljetnička delinkvencija – zbornik radova*. Banjaluka.

SPORT AS OPPORTUNITY FOR EARLY PREVENTION AGAINST ANTISOCIAL AND DELINQUENT BEHAVIOR OF YOUNG PEOPLE AND CHILDREN

Author: VLADIMIR VUJANIĆ

Email: v.vujanic@yahoo.com

Mentor: Assist. Prof. Admir Hadžikadunić

Faculty of Criminal Justice, Criminology and Security Studies, University of Sarajevo

Introduction: This paper will talk about the prevention of antisocial and delinquent behavior of young people and children, with special reference to the role of sports as one of the possibilities for that prevention. More specifically, the problem called free time will be discussed since it represents one of the main reasons for the occurrence of delinquent and antisocial behavior. Additionally, the ways and modalities of how these occurrences can be prevented through sports and sports activities will be discussed.

Aim: Theoretical and practical assessment of the modality of sports activities as a form of prevention of antisocial behavior and the occurrence of juvenile delinquency.

Material and Methods: Content analysis of relevant literature, description, and comparison of practical solutions to this problem in Bosnia and Herzegovina with other countries.

Results: Sports activities have a dual effect on the prevention of antisocial and delinquent behavior. Firstly, sport as a form of activity and recreation is something that happens during free time, i.e., it makes young people involved and active in life through sport and physical activity. On the other hand, it distracts them, i.e., it does not allow them to think about some things that lead to delinquency or antisocial behavior.

Conclusion: Juvenile delinquency is a phenomenon that is unfortunately active and represents a serious problem for every society, including ours. There are various methods of preventive influence on juvenile delinquency, especially through sports, as certainly one of the most effective mechanisms for combating this phenomenon. By spending time in sports halls and on the fields, young people are less likely to have negative thoughts, which can lead them to delinquent activities.

Keywords: sport, prevention, antisocial behavior, delinquency

KONTROLA I NADZOR NAD RADOM OBAVJEŠTAJNIH SLUŽBI U BIH I ZEMLJAMA REGIONA

Autor: VLADIMIR VUJANIĆ

e-mail: v.vujanic@yahoo.com

Mentor: Prof. dr Jasmin Ahić

Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu

Uvod: Obavještajni rad predstavlja jednu od najbitnijih aktivnosti države u okviru njenog bezbjednosnog sistema. Obavještajni poslovi čine poseban podsistem u okviru državnog bezbjednosnog sistema, čiji je osnovni zadatak da se brine o pravovremenom i temeljnom prikupljanju informacija, koje su od značaja za bezbjednost svake države. Danas, gotovo da nema zemlje koja nema u nekoj mjeri razvijen obavještajni sistem.

Cilj: Predstaviti ključne nalaze u radu obavještajno-bezbjednosnih službi u BiH i zemljama regiona, sa posebnim fokusom na subjekte i mehanizme nadzora koji se sprovode u izabranim zemljama i na komparativni prikaz elemenata koji se preklapaju, odnosno koji su specifični za pojedine države.

Materijali i metode: Analiza sadržaja – analiza relevantne literature; deskripcija; komparacija – upoređivanje praktičnih rješenja ove problematike u BiH sa drugim zemljama.

Rezultati: Na osnovu podataka predstavljenih u samom radu, očigledno je da ne postoji jedinstven način kontrole i nadzora nad radom obavještajno-bezbjednosnih službi i postojeća rješenja se razlikuju od države do države. Ostvarivanje efikasnog sistema nadzora obavještajno-bezbjednosnih službi jeste ključni element njihovog pravilnog funkcionisanja.

Zaključak: Službe bezbjednosti suočene sa novim izazovima zahtijevaju veća ovlašćenja, a sa druge strane, demokratski standardi razvijenih društava zahtijevaju veći stepen zaštite ljudskih prava i sloboda. Sagledavajući problematiku efikasnog nadzora nad obavještajnim-bezbjednosnim službama, možemo utvrditi određene smjernice u pravcu ostvarenja istog: stvaranje specijalizovanih i nezavisnih nadzornih tijela od visoko stručnih i obrazovanih kadrova; visok autoritet i integritet parlamentaraca; specijalizacija poslanika članova parlamentarnih nadzornih odbora; stavljanje širih društvenih interesa u fokus ispred uskih i dnevopolitičkih; razvijanje bezbjednosne kulture; sistematičnost u radu.

Ključne riječi: obavještajne službe; bezbjednost; kontrola; nadzor

UVOD

Obavještajni rad predstavlja jednu od najbitnijih aktivnosti države u okviru njenog bezbjednosnog sistema. Obavještajni poslovi čine poseban podsistem u okviru državnog bezbjednosnog sistema, čiji je osnovni zadatak da se brine o pravovremenom i temeljnom prikupljanju informacija, koje su od značaja za bezbjednost svake države. Danas gotovo da nema zemlje koja nema u nekoj mjeri razvijen obavještajni sistem, a posebno se to odnosi na najrazvijenije zemlje Evrope i svijeta, gdje je ekonomski, privredni i politički razvoj tih zemalja popraćen i maksimalnim razvojem državnog bezbjednosnog sistema, odnosno obavještajno-bezbjednosnog sistema kao njegovog integrisanog dijela. Bosna i Hercegovina, takođe, ima uspostavljenu obavještajnu djelatnost u okviru svog bezbjedno-

snog sistema. Obavještajne poslove u BiH vrši Obavještajno-bezbjednosna agencija (OBA). Poučeni lošim praksama iz prošlosti, kao i na osnovu iskustva drugih država svijeta, koja nas uče da su moguće brojne zloupotrebe u radu ovih službi, neminovno su se razvijali mehanizmi kontrole i nadzora. Kontrola i nadzor nad obavještajnim radom predstavljaju izuzetno važnu aktivnost u uspostavljanju i pravilnom funkcionisanju obavještajno-bezbjednosnih službi. Ovo posebno dolazi do izražaja u savremenom svijetu, gdje se mnogim konvencijama i međunarodnim aktima garantuju brojna ljudska prava i slobode koji su postali i sastavni dio ustava zemalja širom svijeta. Shodno tome, bilo kakva povreda ili ograničavanje ljudskih prava neminovno znači i povrede samih ustavnih odredbi. Tokom obavljanja obavještajnih aktivnosti, moguće su namjerne ili nenamjerne povrede ljudskih prava ili ograničavanja određenih sloboda, te je iz tog razloga potrebno pronalaženje odgovarajućeg balansa između obavještajnog rada i odgovarajućeg nivoa poštovanja ljudskih prava i sloboda, što predstavlja poseban izazov savremenih sistema nacionalne bezbjednosti. Nakon predstavljanja pojma obavještajne djelatnosti i kratkog istorijata, predstavice se obavještajno bezbjednosni sistemi BiH, Srbije i Hrvatske, sa osnovnim nalazima o organizacionoj strukturi, nadležnostima i ovlašćenjima njihovih pripadnika, a onda prikazati i na koji način i koji organi i tijela vrše kontrolu, a prije svega nadzor nad radom ovih službi. U zaključnom dijelu će biti izvučeni najvažniji zajednički elementi nadzora, određene specifičnosti pojedinih službi i dati najkraće preporuke za bolju primjenu zakona odnosno koje su mogućnosti razvijanja i nekih novih mehanizama nadzora.

POJAM OBAVJEŠTAJNE DJELATNOSTI

Obavještajna djelatnost je nastala na određenom stepenu razvoja ljudskog društva pojavom klasnog raslojavanja i svojinskih odnosa. Tada je čovjek počeo da prati, špijunira i nadgleda druge ljude, što do tada nije činio, što predstavlja bitnu odrednicu te aktivnosti kao društvenog procesa. Razlike i nejednakosti koje se pojavile među ljudima umnogome su uslovile pojavu obavještajne djelatnosti. Te razlike su se ogledale kao socijalne, ideološko-političke, teritorijalne i mnoge druge razlike (Pajević, 2013).

Obavještajnu djelatnost možemo definisati kao društveni i politički proces kojim se otkrivaju tajne u međuljudskom odnosu u cilju rješavanja sukoba interesa. U ovoj definiciji pronalazimo četiri bitna elementa: društveni proces, politički proces, tajna i interes (Pajević, 2013). Društveni proces možemo označiti kao povezano djelovanje više ljudi u cilju vršenja njihovih radnji i akata. Politički proces možemo označiti kao skup aktivnosti organizovane grupe ljudi koje se rukovode određenim potrebama i interesima, koji upotrebljavaju različita sredstva i metode da bi uticali na društvena kretanja, u skladu sa svojim potrebama i interesima. Tajnu u najširem smislu možemo odrediti kao sve ono što je nepoznato čovjeku, dok interesi predstavljaju izraz čovjekovih potreba i uslovljeni su sviješću, idejama i vrijednostima. Radi se o referentim vrijednostima i interesima, tzv. vitalnim interesima koji su od posebnog značaja za ljudski život. Za obavještajnu službu se može reći da ima dva osnovna korijena: prvi je diplomatski, koji se odnosi na pretraživanje informacija o političkim stvaraocima drugih država, aktuelnih potencijalnih neprijateljskih i drugih država i drugih operativno-vojnih, bezbjednosnih znanja o kapacitetima, namjerama i kretanjima drugih vojnih snaga (Pajević, 2013). Proučavajući raznu arhivsku građu i istorijske dokumente, vidljivo je da je obavještavanje bilo važno pitanje još od pojave kraljevstva i carstva.

Tako se u zapisima egipatskih hijeroglifa otkriva prisustvo špijuna koji su imali ulogu da otkriju neloyalne subjekte i pronađu plemena za operacije trgovine robovima. Postoje i dokazi o asirskim tekstovima u Mesopotamiji koji ukazuju da su špijuni slani prije invazije ili osvajanja stranih zemalja. Takođe, stari Grci i Rimljani su od trgovaca i mornara dobijali informacije o stranim vojskama. U Egiptu je postojala jako razgranata unutrašnja i

spoljašnja obavještajna djelatnost, čiji su nosioci bili svećenički redovi. Zadatak unutrašnje obavještajne djelatnosti je bio kontrola miliona robova, koji su se nerijetko organizovali i dizali bune i nemire zbog teških životnih uslova tokom ropstva. Svaki nadglednik robova obavezno je morao biti doušnik mjesnih svećenika i dnevno im je podnosio izvještaje. O organizovanosti i jačini obavještajne mreže u Egiptu govori i činjenica da egipatski robovi u periodu od 50 vijekova nisu uspjeli u svojim zavjereničkim planovima (Pajević, 2013).

Tokom srednjeg vijeka, prateći vladavinu Rimskog carstva, i Vizantija osniva obavještajni aparat. Ipak, propast Vizantijskog carstva i prodiranje islama s istoka dovelo je do radikalnih promjena u kulturnim, političkim, vojnim i obavještajnim procesima. Sljedeće velike promjene su se desile dolaskom krstaša, koji su špijune i sabotere koristili za promociju njihovih interesa.

Period renesanse sa sobom nosi i nagli razvoj obavještajne službe, uslovljen pojavom velikih nacionalnih država, stvaranjem apsolutnih monarhija koje su raspolagale sa materijalnim izvorima koji su im omogućavali sprovođenje političkih ciljeva na području cijele Evrope. Njeno oličenje bili su španski, francuski i engleski kraljevi (Luj XI, Henrik VIII i Karlo V i drugi.) Od velikog značaja je i sir Francis Walsingham, otac savremene obavještajne službe, koji je 1587. godine napisao nacrt za pribavljanje špijunskih podataka iz Španije za engleski dvor, koji se do danas sačuvao u državnom arhivu (Pajević, 2013). Napoleon Bonaparta je takođe organizovao svoju obavještajnu službu. Od samog početka svoje vladavine, Napoleon je uveliko primjenjivao saslušavanje zarobljenika i vrbovao je među njima svoje agente. Zarobljenim oficirima su obećavali velike nagrade ako pridobiju više oficira da služe Francuskoj (Pajević, 2013). Francuska i industrijska revolucija su izrodile nove uslove, koji su kreirali savremeno okruženje oblikujući i savremenu obavještajnu djelatnost. Obavještajna djelatnost je postepeno povećala svoj predmet interesovanja i kao takva zauzimala i značajniju ulogu u ratu. Prvi svjetski rat je pokazao da se uloga obavještajne djelatnosti ne sastoji samo u pripremanju rata, već i u vođenju rata. Zategnuti odnosi krajem XIX vijeka imali su dvostruki efekat na bezbjednosnom području.

S jedne strane evidentna je fascinantnost tehnološkim napretkom, a s druge strane bojazan i strah od špijunaže i subverzivnih aktivnosti. To je prouzrokovalo i razvoj kontraobavještajne djelatnosti (Bajagić, 2008).

Korijeni savremenih obavještajnih službi vežu se za nastanak kapitalističke države, međutim, paralelno sa razvojem kapitalističkog društva, razvijaju se i totalitarni društveni sistemi. U tom periodu javlja se posebna doktrina obavještajnog rada, tzv. totalna špijunaža. Ovaj pojam je nastao neposredno pred II svjetski rat, odnosno dolaskom nacista na vlast, osnivanjem njemačkih obavještajnih službi posebno Gestapoa. Poslije Drugog svjetskog rata dolazi do niza promjena u načinu vođenja i organizovanja obavještajnih službi. Izvršena je centralizacija obavještajnog rada, one se pretvaraju u posebne i donekle samostalne državne uprave, sa vrlo razgranatom organizacijom. Posebno su značajne promjene u tehničkoj opremljenosti obavještajnih službi i stvaranju profesionalnih organizacija (Pajević, 2013). Sličan proces se odvijao i na prostoru bivše SFRJ, gdje su države dijelile obaveštajno-bezbjednosni sistem na federalnom nivou, ali takođe razvijale i sopstvene sisteme na republičkom nivou. Ovo što danas postoji je logičan nastavak rada tih službi koje su svakako modernizovane i kadrovski osvježene, sa novim aktivnostima, zadacima i postavljenim ciljevima.

OBAVJEŠTAJNO-BEZBJEDNOSNI SISTEM BIH

Obavještajno-bezbjednosna agencija Bosne i Hercegovine osnovana je posebnim zakonom. Nastala je spajanjem civilnih obavještajno-bezbjednosnih agencija Federacije Bosne i Hercegovine (Federalna obavještajna sigurnosna služba – FOSS) i Republike Srpske (Obavještajno-bezbjednosna služba – OBS). Agencija obavlja poslove iz svoje nadležnosti u

skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine, odredbama Evropske konvencije i zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda i njenih protokola, te međunarodnim ugovorima i sporazumima koje je Bosna i Hercegovina potpisala. Ona je civilna obavještajno-bezbjednosna institucija, koja ima status nezavisne administrativne organizacije Bosne i Hercegovine. Agencija ima nadležnosti na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine u skladu sa odredbama Zakona o Obavještajno-bezbjednosnoj agenciji. Prema zakonskim odredbama, odgovorna je za prikupljanje obavještajnih podataka u vezi s prijetnjama po bezbjednost Bosne i Hercegovine, kako unutar tako i izvan Bosne i Hercegovine, njihovo analiziranje i prenošenje ovlaštenim zvaničnicima i tijelima. U smislu prijetnji po bezbjednost Bosne i Hercegovine, smatraju se prijetnje suverenitetu, teritorijalnom integritetu, ustavnom poretku, osnovama ekonomske stabilnosti Bosne i Hercegovine, kao i prijetnje globalnoj bezbjednosti koje su štetne po Bosnu i Hercegovinu, uključujući: terorizam i međunarodni terorizam; špijunažu usmjerenu protiv Bosne i Hercegovine ili štetnu po njenu bezbjednost; sabotazu usmjerenu protiv vitalne nacionalne infrastrukture Bosne i Hercegovine; organizovani kriminalitet usmjeren protiv Bosne i Hercegovine; trgovinu drogama, oružjem i ljudima usmjerenu protiv Bosne i Hercegovine; nezakonitu međunarodnu proizvodnju oružja za masovno uništenje ili njegovu komponentu; nezakonitu trgovinu proizvodima i tehnologijama koje su pod međunarodnom kontrolom; radnje kažnjive po međunarodnom humanitarnom pravu i djela organizovanog nasilja ili zastrašivanja nacionalnih ili vjerskih grupa u Bosni i Hercegovini (Mijalković & Keserović, 2010).

Organizacija Agencije se utvrđuje Pravilnikom o unutrašnjoj organizaciji, kojim se utvrđuju organizacione jedinice, uzimajući u obzir ustavnu strukturu Bosne i Hercegovine. Donosi ga generalni direktor Agencije uz konsultacije sa zamjenikom generalnog direktora i uz odobrenje Savjeta ministara Bosne i Hercegovine. Nakon konsultacija sa Izvršnim obavještajnim odborom i generalnim direktorom, predsjedavajući Savjeta ministara donosi Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji Obavještajno-bezbjednosne službe i obavezama njenih zaposlenih.

Principi rada Agencije su uglavnom kompatibilni sa principima rada bilo koje slične obavještajne službe u svijetu. To prije svega podrazumijeva da Agencija mora da bude depolitizovana, i ne smije da učestvuje u protežiranju, zaštiti ili podrivanju interesa bilo koje političke stranke, ili zakonite političke organizacije ili bilo kojeg konstitutivnog naroda. Agencija ne može postupati po djelima protesta, podrške ili neslaganja koji su organizovani i provedeni na zakonit način. Agencija nema ovlaštenja da fizički prisili na saradnju niti ovlaštenja za hapšenje. Agencija se ne može baviti vojnim aktivnostima niti uvozom, izvozom, transportom ili posredovanjem u prodaji oružja ili vojne opreme (Mijalković & Keserović, 2010). Generalni direktor može, uz odobrenje predsjedavajućeg Savjeta ministara, sa institucijama Bosne i Hercegovine dogovoriti pružanje tajne obavještajne pomoći. Takođe, generalni direktor može, uz odobrenje predsjedavajućeg i ministra spoljnih poslova, rasporediti zaposlene u Agenciji da služe kao oficiri za vezu u ambasadama Bosne i Hercegovine u inostranstvu, kada to bude potrebno radi ispunjavanja dužnosti Agencije u skladu sa zakonskim odredbama. Agencija može, u cilju ispunjavanja svojih dužnosti u skladu sa zakonom, zaključivati sporazume sa bezbjednosnim i obavještajnim agencijama stranih zemalja, kao i sa institucijama strane države i međunarodnim organizacijama. Na osnovu međunarodnih sporazuma, Agencija može saradivati sa stranim bezbjednosnim i drugim službama u svrhu razmjene podataka, zajedničkog obavljanja aktivnosti koje spadaju u nadležnost rada Agencije, i u cilju uspostavljanja tehničke i obrazovne saradnje (Mijalković & Keserović, 2010).

Agencija može dostaviti podatke o građanima Bosne i Hercegovine stranim obavještajnim i drugim službama, ali samo na osnovu informacija da građanin predstavlja opasnost po bezbjednost Bosne i Hercegovine, države primaoca traženih podataka, ili opasnost širih razmjera po regionalnu ili globalnu bezbjednost.

Obavještajno-bezbjednosna agencija je ovlaštena da prikuplja, čuva i distribuira obavještajne podatke nadležnim tijelima unutar Bosne i Hercegovine. Agencija može prikupljati samo one informacije za koje se opravdano smatra da su potrebne za obavljanje njenih dužnosti. Tokom istrage, čije je provođenje odobrio generalni direktor Agencije, Agencija ima ovlaštenje da prikuplja informacije: iz svih javno raspoloživih izvora; od drugih tijela i institucija u Bosni i Hercegovini, koje su dužne da udovolje zahtjevima Agencije, osim u slučajevima kada im je to izričito zabranjeno zakonom; mjerama fizičkog praćenja na javnim mjestima; mjerama praćenja na mjestima koja nemaju javni karakter, u skladu sa zakonom; mjerama pretresa pokretne i nepokretne imovine, u skladu sa zakonom; mjerama praćenja elektronskih medija; i upotrebom drugih izvora za koje se vjeruje da bi mogli osigurati informacije koje su potrebne Agenciji, s tim da su u skladu sa zakonom (Mijalković & Keserović, 2010).

Što se tiče praćenja na mjestima koja nemaju javni karakter, praćenje komunikacija putem telekomunikacijskih i drugih oblika elektronskih uređaja, kao i pretres imovine bez pristanka vlasnika ili lica koje privremeno zauzima tu imovinu, može se vršiti samo u slučajevima za koje je dobijeno prethodno ovlaštenje od predsjednika suda Bosne i Hercegovine ili sudije Suda Bosne i Hercegovine kojeg je odredio predsjednik Suda Bosne i Hercegovine. Izuzetno, upotrebu ovih mjera može odobriti generalni direktor uz saglasnost predsjedavajućeg, ukoliko bi odgađanje prouzrokovalo nepopravljivu štetu po bezbjednost Bosne i Hercegovine. Nakon što odobri upotrebu tih mjera, generalni direktor mora odmah obavijestiti sudiju, koji preduzima odgovarajuće radnje kao bi potvrdio odobrenje ili obustavio prikupljanje informacija.

Zakon o zaštiti ličnih podataka Bosne i Hercegovine se ne primjenjuje na lične podatke koje prikuplja i obrađuje Agencija. Zabranjeno je prikupljanje informacija o licima samo na osnovu njihovog nacionalnog ili rasnog porijekla, vjerskih ubjeđenja, seksualnog ponašanja ili političkih uvjerenja, članstva u određenom pokretu ili organizaciji koja nije propisana zakonom. Radi zaštite obavještajnih podataka o licima čiji je identitet utvrđen ili se može utvrditi, a koji se čuvaju u automatizovanim datotekama, preduzimaju se odgovarajuće bezbjednosne mjere kako bi se obavještajni podaci zaštitili od slučajnog ili neovlaštenog uništavanja, brisanja, kao i od neovlaštenog pristupa, mijenjanja ili distribucije.

Agencija čuva informacije koliko god je to potrebno za obavljanje njenih zadataka. Agencija u redovnim intervalima preispituje da li postoji potreba za daljnjim pohranjivanjem s obzirom na tačnost informacija i opravdanost daljeg pohranjivanja. Postupak pohranjivanja i preispitivanja se uređuje propisom kojeg donosi generalni direktor. Agencija je dužna da obavijesti građanina, na njegov pismeni zahtjev, da li su pokrenute mjere prikupljanja podataka protiv njega i da li Agencija vodi evidenciju koja sadrži njegove lične podatke i da mu, na njegov zahtjev, tu dokumentaciju o prikupljenim podacima stavi na uvid. Ta evidencija ne smije sadržavati informacije o pripadnicima Agencije koji su preduzeli mjere prikupljanja podataka vezanih za treće osobe. Agencija mora dati tražene informacije, odnosno dopustiti uvid u navedene dokumente. Agencija može biti oslobođena od ove obaveze ukoliko takva informacija može ugroziti obavljanje zadataka Agencije ili takva informacija može ugroziti bezbjednost izvora ili druge osobe.

NADZOR I KONTROLA RADA OBAVJEŠTAJNO-BEZBJEDNOSNE AGENCIJE BIH

U skladu sa zakonom, spoljno rukovođenje i nadzor nad radom Agencije ostvaruje se od strane Predsjedništva, Parlamentarne skupštine, Savjeta ministara Bosne i Hercegovine, Predsjedavajućeg Savjeta ministara i Izvršnog obavještajnog odbora. Prva instanca izvršnog nadzora nad radom Agencije je Predsjedništvo BiH, koje je odgovorno za taksativno navedene prava i obaveze: prima obavještajne podatke; prima izvještaje predsjedavajućeg o

pitanjima iz nadležnosti predsjedavajućeg koji će uključivati akcije preduzete na rješavanju problema u Agenciji po nalazu inspekcije, revizora ili istrage; usmjerava glavnog inspektora da izvrši inspekciju, reviziju ili istragu, koja se tiče aktuelnih ili potencijalnih problema u vezi s radom Agencije, a koje mogu predstavljati opasnost odgovornostima Predsjedništva; pregleda i daje mišljenje o izvještajima glavnog inspektora; odobrava godišnju platformu obavještajne politike, odobrava godišnji izvještaj o radu i troškovima Agencije; odobrava opšte principe koordinacije i pružanja pomoći između i unutar Agencije i tijela i institucija Bosne i Hercegovine; daje procjenu mišljenja o kandidatima za generalnog direktora i zamjenika generalnog direktora, a po izvršenoj nominaciji od predsjedavajućeg Savjeta ministara; određuje listu institucija i objekata koji su predmet zaštite (Zakon o Obavještajno-bezbjednosnoj agenciji Bosne i Hercegovine, 12/04, 20/04, 56/06, 32/07 i 12/09).

Izuzetno od datih nadležnosti Predsjedništva, predsjedavajući Savjeta ministara isključivo je odgovoran za nadzor i usmjeravanje rada Agencije. U izvršavanju navedenih ovlašćenja, sva komunikacija između Predsjedništva i Agencije usmjerava se isključivo preko predsjedavajućeg Savjeta ministara BiH. Predsjedništvo BiH nema ovlašćenja direktnog usmjeravanja rada bilo kojeg službenika Obavještajno-bezbjednosne agencije BiH, sa izuzetkom glavnog inspektora, što opet potvrđuje stvarnu ulogu institucije Predsjedništva. Može se zaključiti da Predsjedništvo ima indirektnu kontrolu nad Agencijom, odnosno ova institucija će za sve informacije prije kontaktirati predsjedavajućeg Savjeta ministara BiH, nego direktno Agenciju.

U svakom slučaju, mišljenja sam da Predsjedništvo BiH treba aktivnije biti uključeno u izvršnu kontrolu Obavještajno-bezbjednosne agencije BiH, posebno uzimajući u obzir činjenicu da se članovi Predsjedništva BiH biraju neposredno na izborima, što bi trebalo da znači i njihovu veću samostalnost u donošenju odluka, za razliku od predsjedavajućeg i članova Savjeta ministara, koje neposredno predlažu političke partije, što za sobom povlači i dublju involviranost politike u rad Obavještajno-bezbjednosne agencije BiH.

Parlamentarni nadzor se ostvaruje od strane Predstavničkog doma i Doma naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, koji osnivaju Zajedničku komisiju za nadzor nad radom Obavještajno-bezbjednosne agencije BiH. Komisija se sastoji od dvanaest članova, po šest iz svakog doma i iz tri konstitutivna naroda. Na njenom čelu se nalazi predsjedavajući koji izabran iz reda članova Komisije i on mora biti član stranke zastupljene u jednom od domova Parlamentarne skupštine koja nije dio vladajuće koalicije (Zakon o Obavještajno-bezbjednosnoj agenciji Bosne i Hercegovine, 12/04, 20/04, 56/06, 32/07 i 12/09).

Komisija je nadležna da određuje listu institucija i objekata koji su predmet zaštite; održava rasprave o imenovanju generalnog direktora i zamjenika generalnog direktora Agencije i daje mišljenja o tom imenovanju; razmatra izvještaje predsjedavajućeg o pitanjima iz njegove nadležnosti, uključujući mjere preduzete u cilju rješavanja svih problema u Agenciji utvrđenih prilikom provođenja inspekcijske kontrole, revizije ili istrage; razmatra izvještaje generalnog direktora o radu i troškovima Agencije, te posebno analizira način trošenja budžetskih sredstava; razmatra izvještaje glavnog inspektora.

Ukoliko Bezbjednosno-obavještajna komisija ima osnovane sumnje da Agencija obavlja svoje dužnosti na nezakonit način, Komisija može provesti istragu tokom koje može ispitivati zaposlene u Agenciji, te imati pristup relevantnoj dokumentaciji Agencije.

Ukoliko Bezbjednosno-obavještajna komisija utvrdi da je rad Agencije nezakonit, Komisija može pozvati predsjedavajućeg, odnosno generalnog direktora da preduzme potrebne mjere i pokrene ispitivanje odgovornosti. Predsjedavajući, odnosno generalni direktor je obavezan da obavijesti Bezbjednosno-obavještajnu komisiju o rezultatima tog ispitivanja. Tokom parlamentarnog nadzora koju vrši Komisija, predsjedavajući i generalni direktor imaju obavezu da pruže podatke, ali ne i one čije bi otkrivanje ugrozilo vitalne nacionalne bezbjednosne interese koji su vezani za zaštitu izvora i metoda u konkretnom

slučaju. Tokom istrage koju provodi Komisija o aktivnosti Agencije za koju se sumnja da je nezakonita, Bezbjednosno-obavještajna komisija može, uz pristanak najmanje sedam svojih članova, obavezati predsjedavajućeg i generalnog direktora da pruže informacije čije bi poznavanje bilo od suštinske važnosti za vršenje nadzora nad zakonitošću rada Agencije.

Što se tiče uloge Savjeta ministara kao nadzornog organa agencije, ona se ogleda u tome da: priprema godišnju platformu o bezbjednosno-obavještajnoj politici, koja sadrži opšte smjernice za rad Agencije u skladu sa međunarodnim standardima; odobrava Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji Agencije; odobrava godišnji program aktivnosti Agencije, uzimajući u obzir pismeno mišljenje Ministarstva finansija i trezora o finansijskim aspektima tog programa i Ministarstva inostranih poslova BiH iz njegove nadležnosti; razmatra godišnji izvještaj o radu i troškovima Agencije; utvrđuje opšte principe koordinacije i pružanja pomoći između Agencije i tijela i institucija u Bosni i Hercegovini (Zakon o Obavještajno-bezbjednosnoj agenciji Bosne i Hercegovine, 12/04, 20/04, 56/06, 32/07 i 12/09).

Predsjedavajući koordinira aktivnosti Agencije i osigurava smjernice u pogledu bezbjednosno-obavještajne politike. On nadzire rad Agencije i snosi političku odgovornost za njen rad. Prilikom izvršavanja svojih dužnosti, uzima u obzir stavove Izvršnog obavještajnog odbora i Savjeta ministara kao cjeline.

Predsjedavajući savjeta ministara je nadležan da: vrši nadzor nad radom Agencije i osigurava zakonitost u obavljanju njenog rada, što uključuje davanje opštih smjernica Agenciji za izvršavanje zadataka koji spadaju u djelokrug dužnosti; utvrđuje programe razvoja Agencije i donosi smjernice za njihovo provođenje u koordinaciji sa generalnim direktorom; dostavlja Bezbjednosno-obavještajnoj komisiji izvještaje; pregleda i odobrava sve zahtjeve za pružanje obavještajne pomoći i odobrene zahtjeve prosljeđuje generalnom direktoru itd. (Zakon o Obavještajno-bezbjednosnoj agenciji Bosne i Hercegovine, 12/04, 20/04, 56/06, 32/07 i 12/09).

U cilju savjetovanja predsjedavajućeg Savjeta ministara u vezi sa njegovim zadacima iz člana i olakšavanja koordinacije obavještajno-bezbjednosnih pitanja, predsjedavajući Savjeta ministara uspostavlja Izvršni obavještajni odbor. U sastav Izvršnog odbora, pored predsjedavajućeg Savjeta ministara, ulaze dva zamjenika predsjedavajućeg, ili dva ministra iz Savjeta ministara, tako da sastav Izvršnog odbora u svakom slučaju odražava zastupljenost sva tri konstitutivna naroda.

Posebna vrsta kontrole Obavještajno-bezbjednosne agencija BiH je putem sudova. Naime, Agencija prikuplja podatke i informacije za čije je prikupljanje potrebno odobrenje generalnog direktora i prikuplja podatke za čije prikupljanje je neophodno sudsko odobrenje (Mijalković & Keserović, 2010). Što se tiče prikupljanja podataka za čije prikupljanje je neophodno odobrenje suda, Predsjednik Suda BiH ili sudija Suda BiH kojeg je odredio predsjednik Suda BiH može dati ovlaštenja OBA BiH za: praćenje na mjestima koja nemaju javni karakter; praćenje komunikacija putem telekomunikacijskih i drugih oblika elektronskih uređaja; pretres imovine bez pristanka vlasnika ili osobe koja privremeno zauzima tu imovinu.

Ukoliko generalni direktor smatra da postoje osnovani razlozi da su mjere praćenja i pretresa iz ovog dijela potrebne OBA BiH kako bi mogla provesti istraživanje o prijetnji po bezbjednost BiH, generalni direktor upućuje pismeni zahtjev sudiji za dobijanje odobrenja za takva praćenja i pretrese. Sudija donosi odluku u roku od 48 sati nakon podnošenja zahtjeva. Protiv odluke suda nije moguće uložiti žalbu. Sudija može propisati određene uslove za izvršavanje naloga. Nalog ne može biti odobren na period duži od 60 dana, osim u opravdanim slučajevima, kada sudija može produžiti valjanost naloga na dodatne periode od po 30 dana, ukoliko je uvjeren da je nalog i dalje potreban.

OBAVJEŠTAJNO-BEZBJEDNOSNI SISTEM REPUBLIKE SRBIJE

Zakonom o osnovama uređenja službi bezbjednosti Republike Srbije predviđeno je postojanje tri bezbjednosno-obavještajne službe. Prva je Bezbjednosno-informativna agencija (BIA), koja predstavlja civilnu službu direktno podređenu Vladi, kao i službu koja ima status posebne republičke organizacije. Vojnobezbjednosna agencija (VBA) i Vojno-obavještajna agencija (VOA) vojne su službe, organizovane kao organi uprave u sastavu Ministarstva odbrane i podređene ministru odbrane i Vladi (Zakon o osnovama uređenja službi bezbjednosti Republike Srbije, 72/12). Koordinacija njihovog rada i nadzor nad radom službi uređeni su zakonom, dok su način njihove organizacije, zadaci i ovlašćenja, kao i druga pitanja uređeni posebnim zakonima.

Bezbjednosno-informativna agencija je nastala 2002. godine transformacijom Resora državne bezbjednosti (RDB) u nezavisnu vladinu agenciju, kada je RDB izdvojen iz Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije (MUP) i od njega stvorena BIA. Autonoman status koji BIA ima obezbjeđuje joj to da bude posebna republička organizacija koja je podređena neposredno Vladi. Po svojim zadacima, ona predstavlja centralnu bezbjednosno-obavještajnu službu, nadležnu kako za obavještajne, tako i za kontraobavještajne i bezbjednosne poslove. Pripadnici BIA-e imaju pravo da primjenjuju policijska ovlašćenja prilikom obavljanja bezbjednosnih poslova. U te poslove spadaju otkrivanje, praćenje, sprečavanje i presijecanje djelatnosti organizacija i lica usmjerenih ka vršenju organizovanog kriminala i krivičnih djela sa elementom inostranog, unutrašnjeg i međunarodnog terorizma i najtežih oblika krivičnih djela protiv čovječnosti i međunarodnog prava, kao i protiv Ustavom utvrđenog poretka i bezbjednosti Republike Srbije (Zakon o Bezbednosno-informativnoj agenciji, 44/02, 111/09, 66/14, 36/18).

Bezbjednosno-informativna agencija obavlja poslove koji se odnose na: zaštitu bezbjednosti Republike Srbije; otkrivanje i sprječavanje djelatnosti usmjerenih na podiranje ili rušenje Ustavom utvrđenog poretka Republike Srbije; istraživanje, prikupljanje, obradu i procjenu bezbjednosno-obavještajnih podataka i saznanja od značaja za bezbjednost Republike Srbije i informisanje nadležnih državnih organa o tim podacima; obavlja i druge poslove određene Zakonom o BIA.

Vojnobezbjednosna agencija (VBA) je nadležna za bezbjednosnu kontraobavještajnu zaštitu Ministarstva odbrane i Vojske Srbije, što obuhvata i prikupljanje informacija koje se odnose na pripremu terorističkih napada na ove subjekte. VBA je nastala iz Kontraobavještajne službe (KOS) Vojske Jugoslavije (VJ). Reformom službi bezbjednosti izvršenom 2002. godine KOS je preimenovana u VBA i izmještena iz Uprave bezbjednosti Generalštaba VJ, te stavljena pod direktnu kontrolu ministra odbrane. Tako danas VBA predstavlja organizacijsku jedinicu i stručni organ Ministarstva odbrane, koji je nadležan za kontraobavještajnu i protivterorističku zaštitu Vojske Srbije i Ministarstva odbrane. U okviru bezbjednosne zaštite VBA vrši procjenu rizika i planira, organizuje i kontroliše mjere bezbjednosti, primjenjuje i kontroliše mjere zaštite tajnosti, vrši bezbjednosne provjere i izdaje bezbjednosne sertifikate, i vrši poslove iz oblasti industrijske bezbjednosti, bezbjednosti informacionih sistema, računarskih mreža i kriptozastite. U okviru kontraobavještajne zaštite, VBA otkriva, prati i onemogućava obavještajno djelovanje, subverzivne i druge aktivnosti stranih država, organizacija, grupa ili lica, unutrašnji i međunarodni terorizam, ekstremizam i druge oblike organizovanog nasilja, koji su usmjereni protiv Ministarstva odbrane i Vojske Srbije (Zakon o Vojnobezbjednosnoj i Vojnoobavještajnoj agenciji, 88/09).

Vojnoobavještajna agencija (VOA) je nadležna za obavljanje obavještajnih poslova od značaja za odbranu, a koji se odnose na prikupljanje, analizu, procjenu i dostavljanje podataka i informacija o potencijalnim i realnim opasnostima, aktivnostima, planovima ili namjerama stranih država i njihovih oružanih snaga, međunarodnih organizacija, grupa

i pojedinaca. Ovi podaci i informacije su vojnog, vojno-političkog i vojno-ekonomskog karaktera i odnose se i na proliferaciju naoružanja i vojne opreme, i na prijetnju terorizmom iz inostranstva prema sistemu odbrane Republike Srbije (Zakon o Vojnobezbednosnoj i Vojnoobaveštajnoj agenciji, 88/09).

NADZOR I KONTROLA RADA OBAVJEŠTAJNIH SLUŽBI REPUBLIKE SRBIJE

Osnovna i najznačajnija vrsta nadzora i kontrole rada obavještajnih službi Republike Srbije jeste parlamentarni nadzor koji vrši Narodna skupština. Naime, Narodna skupština ostvaruje nadzor nad radom Bezbjednosno-informativne agencije i ostalih službi bezbjednosti neposredno i posredstvom svojih odbora, prije svega Odbora za kontrolu službi bezbjednosti, između ostalog i kroz razmatranje i usvajanje periodičnih izvještaja o radu Agencije. Broj članova odbora se mijenja u svakom sazivu Narodne skupštine. U trenutnom sazivu ih ima devet, a na njegovom čelu je poslanik iz opozicione partije. Narodna skupština usvaja zakone i strategijska dokumenta (Strategija nacionalne bezbjednosti) kojima se normativno uređuje i usmjerava rad službi bezbjednosti, odobravaju budžetska sredstva za njihov rad i raspolaze drugim parlamentarnim sredstvima za vršenje nadzora (Zakon o osnovama uređenja službi bezbjednosti Republike Srbije, 72/12). U skladu sa zakonskim propisima, direktor Agencije, najmanje jednom u toku redovnog zasjedanja Narodne skupštine, podnosi Odboru Izvještaj o radu Agencije, koji uključuje i izvještaj o stanju bezbjednosti Republike Srbije, ali to čini i po potrebi ili na zahtjev Odbora. Izvještavanje Vlade, s obzirom na to da Agencija ima status posebne organizacije u sistemu organa državne uprave, ona se nalazi pod neposrednom kontrolom Vlade kada je u pitanju njen rad, u skladu sa Zakonom o Vladi i Zakonom o državnoj upravi. Ova kontrola se, između ostalog, realizuje i tako što Vlada razmatra i usvaja godišnji izveštaj o radu Agencije i odobrava godišnji program aktivnosti Agencije, te predlaže Zakon o budžetu, čiji je sastavni dio i budžet Agencije.

Međutim, Odbor za kontrolu službi bezbjednosti suočava se sa dva krupna problema koji mu ograničavaju efikasnost rada. Prvi problem odnosi se na nepostojanje jasnih kriterijuma za određivanje nivoa tajnosti dokumenata koji nastaju u radu službi bezbjednosti, postupak njihove klasifikacije i deklasifikacije, izdavanje sertifikata za pristup klasifikovanim podacima, ali i na propisane kazne za odavanje tajne.

Drugi problem sa kojim se Odbor suočava jeste njegova relativna brojnost i široka nadležnost. Naime, Odbor pokriva cjelokupni sektor bezbjednosti, što od njegovih članova zahtjeva da posjeduju stručna znanja o službama bezbjednosti, vojsci i policiji. Taj problem još više dolazi do izražaja kada se na umu ima to da je jedan poslanik istovremeno član više različitih skupštinskih odbora. Zbog ovoga poslanici ne mogu efikasno obavljati svoj posao u odborima. Pored Odbora nadležnog za bezbjednost i Odbora za finansije, time što kontroliše zakonitost trošenja budžeta, nadzire i kontroliše rad službi bezbjednosti. Zakonom o osnovama uređenja službi bezbjednosti Republike Srbije propisano je da Savjet za nacionalnu bezbjednost, tijelo nadležno za usklađivanje i usmjeravanje rada službi bezbjednosti u Republici Srbiji, ostvaruje i izvjesne aspekte nadzora nad radom Agencije, između ostalog i tako što razmatra pitanja iz oblasti rada Agencije; daje mišljenje o prijedlozima godišnjih i srednjoročnih planova rada Agencije; daje mišljenje Vladi o prijedlozima budžeta Agencije i prati kako se troše odobrena budžetska sredstva; daje mišljenje Vladi o prijedlogu za postavljenje i razrješenje direktora i zamjenika direktora Agencije („Nadzor službi bezbednosti na Zapadnom Balkanu“, 2015).

Pored Narodne skupštine i Savjeta za nacionalnu bezbjednost, značajno mjesto u kontroli službi bezbjednosti ima i Vlada. Ona postavlja direktore i druge funkcionere službi bezbjednosti i ima pravo da ih razriješi dužnosti onda kada nije zadovoljna njihovim radom. Takođe, Vlada ima u odnosu na službe korpus funkcionalnih, organizacionih i

personalnih ovlaštenja, koja inače karakterišu njene odnose sa organima državne uprave, uključujući u to i pravo da usklađuje i usmjerava njihov rad i poništava njihove nezakonite akte. BIA se nalazi pod neposrednom kontrolom Vlade, dok su vojne službe pod neposrednom kontrolom ministra odbrane, a potom i Vlade. U skladu s tim, ministar odbrane ima niz ovlaštenja u odnosu na vojne službe bezbjednosti i pred Vladom ima odgovornost za njihov rad.

Sudska kontrola se zasniva najprije na kontroli zakonitosti mjera tajnog prikupljanja podataka, odnosno ostvaruje se time što službe bezbjednosti za njihovu zakonsku upotrebu moraju dobiti pismenu sudsku saglasnost. Takođe, sudovi su nadležni da odlučuju o zakonitosti konačnih upravnih akata u upravnom sporu, o eventualnoj krivičnoj odgovornosti pripadnika službi, kao i o naknadi štete koju one nanesu građanima. Takve nadležnosti imaju okružni sudovi i Vrhovni sud Srbije. Pored ovih organa, određenu ulogu u nadzoru nad radom službi bezbjednosti imaju i nedavno formirane institucije – Zaštitnik građana (ombudsman), Povjerenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti i Državna revizorska institucija.

Ombudsman je nezavisni državni organ koji predstavlja specifičan vid spoljne kontrole rada uprave. Formiran je radi zaštite i unapređenja sloboda i prava čovjeka, a djeluje autoritetom svoje javne funkcije. Svako fizičko ili pravno, domaće ili strano lice koje smatra da su mu aktom, radnjom ili nečinjenjem organa uprave povrijeđena prava može da podnese pritužbu Zaštitniku građana. Ombudsman pokreće postupak po pritužbi građana ili po sopstvenoj inicijativi. Važnost ove institucije ogleda se u tome što ona ne kontroliše samo formalno poštovanje zakona, već i etičnost, nepristrasnost i korektnost u radu, kao i poštovanje dostojanstva pojedinca u kontaktu sa javnom administracijom.

Povjerenik za informacije od javnog značaja treba da doprinese uklanjanju tradicionalne zatvorenosti službi bezbjednosti, kao i jačanju kapaciteta javnosti potrebnih za kontrolu njihovog rada.

Državna revizorska institucija ima značajnu ulogu u nadzoru i kontroli trošenja budžetskih sredstava svih državnih institucija, te će imati pravo uvida i u strukturu budžeta službi bezbjednosti. Imajući u vidu to da se radi o novoformiranim institucijama, još uvijek je rano ocijeniti njihov rad. No, dosadašnje iskustvo, posebno ono sa Povjerenikom za informacije od javnog značaja, ukazuje nam na to da se pred institucije koje treba da kontrolišu vlast često postavljaju prepreke još u fazi formiranja, poput onih kao što su kašnjenje prilikom odobravanja akta o sistematizaciji i prilikom dodjele odgovarajućih prostorija ili finansijskih sredstava za rad. Te prepreke često postaju srazmjerno veće onda kada se pokaže da neka institucija zaista djeluje nezavisno od političkih struktura, kao i onda kada svoj posao radi predano. Takođe, imajući u vidu to da su poslanici u Parlamentu izabrali članove Državne revizorske institucije, veliko je pitanje koliko će oni u svom radu biti nezavisni u odnosu na političke partije.

Konačno, institucije civilnog društva, a najprije udruženja građana, istraživački centri i mediji mogu da predstavljaju značajan instrument nadzora nad radom službi bezbjednosti, kao što to pokazuje praksa u mnogim razvijenim demokratskim društvima. Osnov njihovog interesovanja za rad institucija bezbjednosti je pravo građana na sopstvenu bezbjednost i učestvovanje u upravljanju javnim poslovima, a pretpostavka za vršenje te kontrole je pristup informacijama od javnog značaja.

OBAVJEŠTAJNO-BEZBJEDNOSNI SISTEM REPUBLIKE HRVATSKE

Poslove obavještajne djelatnosti u Republici Hrvatskoj obavljaju dvije agencije i to Sigurnosno-obavještajna agencija (SOA) i Vojna sigurnosno-obavještajna agencija (VSOA) u okviru Ministarstva odbrane. Njihovi zadaci i status uređeni su Zakonom o sigurnosno-obavještajnom sistemu iz 2006. godine. Sigurnosno-obavještajna agencija štiti naci-

onalnu bezbjednost prikupljanjem i analizom podataka u zemlji i inostranstvu, te vrši bezbjednosne provjere, dok VSOA štiti Ministarstvo odbrane i hrvatske Oružane snage (Zakon o sigurnosno-obavještajnom sustavu Republike Hrvatske, 79/06 i 105/06).

Za poslove ostvarivanja saradnje koju predviđa Ustav Republike Hrvatske između predsjednika Republike i Vlade Republike Hrvatske u usmjeravanju rada bezbjednosno-obavještajnih agencija nadležno je Vijeće za nacionalnu sigurnost, a za operativno usklađivanje rada bezbjednosno-obavještajnih agencija Savjet za koordinaciju sigurnosno-obavještajnih agencija.

Zakonom su predviđena još neka tijela.

Ured Vijeća za nacionalnu sigurnost (UVNS) obavlja stručne i administrativne poslove za Vijeće za nacionalnu sigurnost i Savjet za koordinaciju sigurnosno-obavještajnih agencija obavlja poslove koji Vijeću za nacionalnu sigurnost omogućavaju analizu izvještaja bezbjednosno-obavještajnih agencija i ocjenu postizanja ciljeva rada bezbjednosno-obavještajnih agencija, ocjenu provođenja odluka Predsjednika Republike i Vlade u usmjeravanju rada bezbjednosno-obavještajnih agencija te poslove koji Predsjedniku Republike i Vladi omogućavaju nadzor nad radom obavještajnih agencija.

Zavod za sigurnost informacijskih sistema (ZSIS) je centralno državno tijelo za obavljanje poslova u tehničkim područjima informacijske bezbjednosti državnih tijela Republike Hrvatske.

Operativno-tehnički centar za nadzor telekomunikacija (OTC) vrši nadzor aktivacije i upravljanja mjerom tajnog nadzora telekomunikacijskih usluga, djelatnosti i prometa, te ostvarivanja operativno-tehničke koordinacije između pravnih i fizičkih lica koje raspolažu javnom telekomunikacijskom mrežom i pružaju javne telekomunikacione usluge i usluge pristupa u Republici Hrvatskoj i tijela koja su ovlašćena za primjenu mjera tajnog nadzora telekomunikacija.

Sigurnosno-obavještajna agencija (SOA) kao najvažnija obavještajna služba u zemlji prikuplja, analizira, obrađuje i ocjenjuje podatke političke, ekonomske, naučno-tehnološke i bezbjednosne i prirode koji se odnose na strane države, organizacije, političke i ekonomske saveze, grupe i osobe, posebno one koji ukazuju na namjere, mogućnosti, prikrivene planove i tajna djelovanja usmjerena na ugrožavanje nacionalne bezbjednosti, odnosno podatke koji su od značaja za nacionalnu bezbjednost Republike Hrvatske (Zakon o sigurnosno-obavještajnom sustavu Republike Hrvatske, 79/06 i 105/06).

NADZOR I KONTROLA RADA OBAVJEŠTAJNO-BEZBJEDNOSNIH SLUŽBI REPUBLIKE HRVATSKE

Nadzor nad radom obavještajnih agencija Republike Hrvatske vrši se od strane Hrvatskog sabora; Ureda Vijeća za nacionalnu sigurnost i Vijeća za građanski nadzor sigurnosno-obavještajnih agencija (Pejić, 2016). Parlamentarni nadzor nad bezbjednosno-obavještajnim agencijama obavlja Hrvatski sabor neposredno i putem odbora Hrvatskoga sabora nadležnog za nacionalnu bezbjednost, te putem Vijeća za građanski nadzor bezbjednosno-obavještajnih agencija. U vršenju nadzora Sabor može zatražiti: od bezbjednosno-obavještajne agencije izvještaj o radnjama i mjerama koje provodi bezbjednosno-obavještajna agencija; od predsjednika Vrhovnog suda Republike Hrvatske izvještaje o preduzetim mjerama tajnog prikupljanja podataka ili o preduzetim mjerama tajnog prikupljanja podataka prema određenim osobama; od bezbjednosno-obavještajnih agencija izvještaje o provođenju mjera tajnog prikupljanja podataka ili o provođenju mjera tajnog prikupljanja podataka prema određenim osobama; izvještaj o tome prikupljaju li bezbjednosno-obavještajne agencije podatke koji se tiču poslanika (Zakon o sigurnosno-obavještajnom sustavu Republike Hrvatske, 79/06 i 105/06). Odbor Hrvatskog sabora nadležan

za nacionalnu bezbjednost može obaviti i neposredan nadzor bezbjednosno-obavještajnih agencija. U slučaju obavljanja neposrednog nadzora od strane odbora Hrvatskog sabora nadležnog za nacionalnu bezbjednost, primjenjuju se odredbe ovoga Zakona koje određuju postupanje UVNS-a pri obavljanju stručnog nadzora.

Stručni nadzor nad radom bezbjednosno-obavještajnih agencija vrši Ured Vijeća za nacionalnu sigurnost (UVNS), konkretnije: prati i nadzire zakonitosti rada; prati i nadzire ostvarivanje propisanih ciljeva i djelokruga rada; prati i nadzire djelotvornost i svrsishodnost rada; nadzire primjenu mjera tajnog prikupljanja podataka kojima se ograničavaju ustavna ljudska prava i osnovne slobode; nadzire upotrebu finansijskih sredstava; nadzire koordinaciju i saradnju među bezbjednosno-obavještajnim agencijama i odgovarajućim službama drugih zemalja (Pejić, 2016). Vijeće se sastoji od predsjednika i šest članova koje imenuje Hrvatski sabor. Za članove Vijeća mogu biti imenovani hrvatski državljani visoke stručne spreme, pri čemu najmanje po jedan član Vijeća moraju biti diplomirani pravnik, diplomirani politikolog i dipl. inženjer elektrotehnike. Predsjednik i članovi Vijeća imenuju se na četiri godine i nakon isteka mandata mogu biti ponovno imenovani. Predsjednik i članovi Vijeća za zakonitost svog rada odgovorni su Hrvatskom saboru, a nadzor nad zakonitošću njihova rada vrši odbor Hrvatskog sabora nadležan za nacionalnu sigurnost.

ZAKLJUČAK

Globalni društveni procesi, međunarodni odnosi na političkom i ekonomskom planu, uključujući i promjene u sferi bezbjednosne stvarnosti (međunarodni pritisci, agresije, ratovi, teroristički napadi, organizovani kriminalitet) doveli su do promjene mjesta, uloge, ciljeva i metoda rada nacionalnih obavještajno-bezbjednosnih službi.

S tim u vezi, obavještajno-bezbjednosni sistemi mnogih zemalja doživljavaju krupne promjene koje su posljedica novih zadataka koje pred njih postavljaju nosioci političke vlasti na nacionalnom nivou. Ako pogledamo sve zemlje svijeta, gotovo da ne postoji zemlja koja nema uspostavljen neki oblik obavještajno-bezbjednosnog sistema, što dovodi do zaključka da je u savremenom svijetu nezamislivo funkcionisanje države i njenih vitalnih institucija bez obavještajno-bezbjednosnog sistema. Kada je riječ o nadzoru i kontroli rada službi bezbjednosti, posebno onih službi koji se bave obavještajnom djelatnošću, treba naglasiti da to predstavlja vrlo važan segment u funkcionisanju cijelog državnog sistema i društva u okviru jedne nacionalne zajednice. Službe bezbjednosti suočene sa novim izazovima zahtijevaju veća ovlaštenja, a sa druge strane, demokratski standardi razvijenih društava zahtijevaju veći stepen zaštite ljudskih prava i sloboda.

Demokratska civilna kontrola bezbjednosti je ugrađena u ustave mnogobrojnih država, proklamovana i definisana u mnogim međunarodnim dokumentima. Pregled parlamentarne prakse nadzora nad radom obavještajnih i drugih službi bezbjednosti nam ukazuje na nekoliko faktora koji bi mogli uticati na efektivnost nadzora. Prvo, dometi nadzora su ograničeni zakonskim i institucionalnim okvirima u kojima se on sprovodi. Drugo, ni najširi mogući okvir nije dovoljan za efektivan nadzor, ukoliko nadzorna tijela ne posjeduju adekvatne kapacitete, posebno se ovo odnosi na nadzor nad upotrebom posebnih mjera za prikupljanje obavještajnih podataka, gdje u uslovima naglog razvoja tehnologije on naročito dobija na značaju. Treće, parlamentarci bez odgovarajućeg znanja mogu samo formalno da vrše nadzor nad radom obavještajno-bezbjednosnih službi, posebno nad primjenom posebnih mjera za prikupljanje podataka. Četvrto, efektivnost nadzora uslovljen je i procjenom vrijednosti nosilaca nadzora, gdje ukoliko oni ne prepoznaju moguća ugrožavanja ljudskih prava i sloboda kao rizik prilikom provođenja posebnih mjera, utoliko ni sam nadzor nema posebne svrhe i značaja.

Sagledavajući problematiku efikasnog nadzora nad obavještajnim i bezbjednosnim službama, možemo na osnovu svega izloženog utvrditi određene smjernice u pravcu ostva-

renja istog: stvaranje specijalizovanih i nezavisnih nadzornih tijela od visoko stručnih i obrazovanih kadrova; visok autoritet i integritet parlamentaraca; specijalizacija poslanika članova parlamentarnih nadzornih odbora; stavljanje širih društvenih interesa u fokus ispred uskih i dnevnopolitičkih; razvijanje bezbjednosne kulture; sistematičnost u radu; korišćenje kvalitetnih i nezavisnih izvora informacija; saradnja između svih subjekata nadzora.

Na osnovu svih izloženih činjenica u ovom radu, jasno je da ostvarivanje efikasnog sistema nadzora obavještajno-bezbjednosnih službi jeste ključni element njihovog pravilnog funkcionisanja. Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, nakon početnih koraka koji su išli u pravcu uređenja obavještajno-bezbjednosnog sistema, konstituisanjem bezbjednosnih službi na državnom nivou, posljednjih nekoliko godina dolazi do gomilanja raznih problema, bez suštinske želje za rješavanjem istih, posebno u segmentu nadzora nad radom Obavještajno-bezbjednosne agencije BiH. Neophodno je raditi na stvaranju takve društvene klime koja će podstaći razvoj bezbjednosnog sistema, uključujući i mehanizme nadzora, kao ključnog uslova opstanka i razvoja države, jer zemlje sa nefunkcionalnim obavještajno-bezbjednosnim sistemom su osuđene na propast ili najblaže rečeno na neizvjesnu budućnost.

LITERATURA

- Abazović, M. (2012). *Državna bezbjednost*. Sarajevo: Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije.
- Alispahić, B. (2011). *Osnovi metodike rada obavještajno-sigurnosnih službi*. Sarajevo: BTC Šahinpašić.
- Bajagić, M. (2008). *Špijunaža u XXI veku: Savremeni obaveštajno-bezbednosni sistemi*. Beograd: Book & Marso.
- Mijalković, S. i Keserović, D. i (2010). *Osnovi bezbjednosti*. Banjaluka: Fakultet za bezbjednost i zaštitu.
- Pajević, M. (2013). *Savremene obavještajne teorije*. Mostar: Visoka škola „Logos centar“.
- Pejić, J. (2016) . *Bezbjednosno-obaveštajni sistemi u zemljama članica Evropske unije*. Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku.
- Zakon o Obavještajno-bezbjednosnoj agenciji Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, 12/04, 20/04, 56/06, 32/07 i 12/09.
- Zakon o Vojnobezbednosnoj i Vojnoobaveštajnoj agenciji, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 88/09.
- Zakon o Bezbednosno-informativnoj agenciji, *Službeni glasnik Republike Srbije*, 44/02, 111/09, 66/14, 36/18 .
- Zakon o osnovama uređenja službi bezbjednosti Republike Srbije, *Službeni glasnik republike Srbije* 72/12.
- Zakon o sigurnosno-obavještajnom sustavu Republike Hrvatske, *Narodne novine*, 79/06 i 105/06.
- http://www.bezbednost.org/upload/document/nadzor_sluzbi_bezbednosti_na_zapadnom_balkanu_-_sl.pdf

INTELLIGENCE SERVICES WORK CONTROL AND SUPERVISION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND REGIONAL COUNTRIES

Author: VLADIMIR VUJANIĆ

Email: v.vujanic@yahoo.com

Mentor: Full Prof. Jasmin Ahić

Faculty of Criminal Justice, Criminology and Security Studies, University of Sarajevo

Introduction: Intelligence work represents one of the most important activities of the state within its security system. Intelligence affairs constitute a special subsystem within the state security system, whose main task is to take care of the timely and thorough collection of information, which is important for the security of each state. Today, there is almost no country that does not have a somewhat developed intelligence system.

Aim: To present the key findings in the work of intelligence and security agencies in Bosnia and Herzegovina and the countries of the region, with a special focus on subjects and mechanisms of supervision that are carried out in the selected countries and on a comparative presentation of elements that overlap, that is, that are specific to individual countries.

Material and Methods: Content analysis of relevant literature, description, and comparison of practical solutions to this problem in Bosnia and Herzegovina with other countries.

Results: Based on the data presented in the paper itself, it is obvious that there is no single way of controlling the work of intelligence and security services and that the existing solutions differ from country to country. Creating an effective system of surveillance of intelligence and security services is a key element of their proper functioning.

Conclusion: Security services faced with new challenges require greater powers. On the other hand, the democratic standards of developed societies require a greater degree of protection of human rights and freedom. Looking at the problem of effective supervision over intelligence and security services, we can, based on everything presented, determine certain guidelines in the direction of achieving it: creation of specialized and independent supervisory bodies from highly skilled and educated personnel; high authority and integrity of parliamentarians; specialization of parliamentary supervisory committees; putting wider social interests in focus before the narrow and daily political ones; developing a safety culture; and systematicity in work.

Keywords: Intelligence services, security, control, surveillance

REVIZIJA ALGORITAMA

Autor: NEMANJA JAKOVLJEVIĆ, PhD student

e-mail: jakovljevic.i.nemanja@gmail.com

Mentor: Prof. dr Veljko Dmitrović, Fakultet organizacionih nauka Univerziteta u Beogradu

Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu

Uvod: Usluge veštačke inteligencije koje su izgrađene na upotrebi algoritma izuzetno dinamično i brzo pronalaze svoju primenu kako u kompanijama u privatnom sektoru, tako i u organizacijama javnog sektora, širom sveta. Međutim, upotreba algoritma može da ima i negativne aspekte i postoji široko prihvaćeno stanovište da algoritmi mogu da izađu izvan okvira kontrolisanog i predvidivog rada i da pređu granicu dozvoljenog. Takvo stanovište može da izazove značajnu zabrinutost kod određenih ili svih interesnih grupa kompanije koja primenjuje algoritme u svom poslovanju. Iz ovakvog jaza u očekivanjima između menadžmenta i vlasnika i drugih interesnih grupa, koji mogu biti zabrinuti za negativne aspekte upotrebe algoritma, javila se potreba za nezavisnim i objektivnim uveravanjem u algoritme i njihovu upotrebu u poslovanju, a to je zapravo revizija algoritma.

Cilj: Cilj istraživanja u radu je analiziranje i interpretacija faza revizorskog angažmana na reviziji algoritma koja obuhvata opšte ciljeve revizije algoritma, preliminarno razmatranje, planiranje i sprovođenje revizije algoritma, kao i izveštavanje.

Materijal i metode: Za istraživanje je korišćena deduktivna metoda. Predmet proučavanja bila je relevantna literatura iz predmetne oblasti, iz koje su izvedeni ključne osnove i važni zaključci, koji su metodom sinteze i elementarne slojevite analize prikazani u radu.

Rezultati: U vremenu koje obiluje algoritmima koji utiču na sve sfere poslovnog i svakodnevnog života ljudi postoji snažna potreba za određenom vrstom uveravanja u njihovu sposobnost da adekvatno i ispravno realizuju aktivnosti za koje su namenjeni. Usluge veštačke inteligencije koje su izgrađene na upotrebi algoritma izuzetno dinamično i brzo pronalaze svoju primenu kako u kompanijama u privatnom sektoru, tako i u organizacijama javnog sektora, širom sveta.

Zaključak: Iako je jasno zašto bi revizije mogle da pomognu u izgradnji poverenja u javnosti, način na koji revizije algoritama treba da se realizuju je još uvek otvoreno pitanje i oblast aktivnog istraživanja. Predmetni rad nudi jasan pregled potencijalnih faza revizorskog angažmana na reviziji algoritma i može da bude smernica revizorima prilikom planiranja i sprovođenja konkretnog revizorskog angažmana.

Ključne reči: veštačka inteligencija; revizija; algoritam

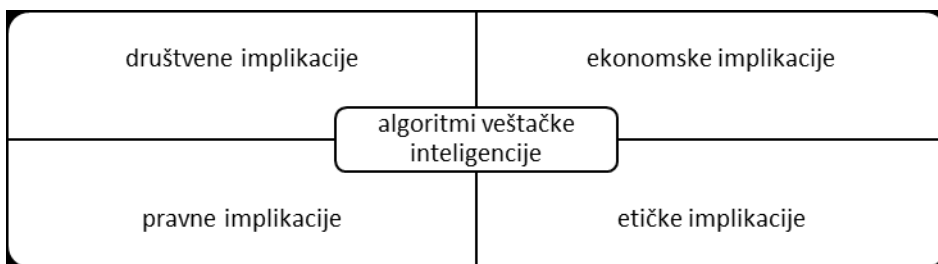
UVOD

Dinamičan i ekspresan napredak softverskih rešenja koja imaju predispozicije za obradu velikih količina podataka mogu da proizvedu različite direktne ili indirektno implikacije koje mogu da budu ekonomskog, pravnog, društvenog i etičkog karaktera. Ova tvrdnja se naročito odnosi na algoritme koji su povezani sa veštačkom inteligencijom koja beleži veoma izrazit trend rasta upotrebljivosti u brojnim sferama poslovanja. Ovi algoritmi se razvijaju pod uticajem okruženja koje nije u potpunosti zakonski definisano, što može da izazove pojavu rizika po razvoj algoritma koji neće biti u svemu u skladu sa zakono-

давним okvirom i svim relevantnim propisima. Postojanje ovakvog okruženja zapravo je odstupanje od teorijski idealnog slučaja u kome se algoritmi razvijaju pod regulisanim i kontrolisanim uslovima u okruženju koje je argumentovano, objašnjivo i etički ispravno. Svaki algoritam, svaka nova tehnologija koja je bazirana na algoritmima bi kao osnovni cilj svog postojanja morala da ima pomoć ljudima i celokupnom društvenom razvoju, stoga je neophodno njeno regulisanje i definisanje u zakonodavnoj regulativni kako na lokalnom tako i na međunarodnom nivou.

Etika veštačke inteligencije je globalna tema za raspravu u akademskim i političkim krugovima (Mittelstadt B., 2019). Poslednjih godina etički uticaj veštačke inteligencije se sve više ispituje, pa se pojavljuju javni skandali usled pristrasnih ishoda, nedostataka transparentnosti i zloupotrebe podataka. To je dovelo do sve većeg nepoverenja u veštačku inteligenciju i povećanih zahteva za obaveznu etičku reviziju algoritma (Brown S. i ostali, 2021). Primena algoritma se konstantno uvećava u svim delatnostima poslovanja i u privatnom i u javnom sektoru, međutim, algoritmi, posebno algoritmi za veštačku inteligenciju i mašinsko učenje, često postaju neprozirni skupovi računarskog koda i podataka, što otežava drugim ljudima ili entitetima da razumeju, predvide ili kontrolišu šta se u njima dešava i koje će biti njihove posledice. Zato su algoritmi delimično etiketirani sa negativnim odrednicama i takvo shvatanje algoritma kao negativnih i loših pojava, postaje sve rasprostranjenije širom sveta u medijskim i javnim krugovima. Ovakvo shvatanje utiče na svest ljudi koji algoritme percipiraju kao negativne stvari koje imaju štetan uticaj na društvo u određenim ili svim njegovim sferama, kreirajući na taj način rizike i izazove koji nemaju direktne povezanosti sa tehničkim ili sistemskim karakteristikama algoritma, nego sa njihovim diskriminatorским aspektima prema određenim grupama ili sa njihovim uticajem na ugrožavanje pojedinih grupa ljudi.

Različite kulture i različita društvena shvatanja mogu posedovati suprotna shvatanja i stavove o algoritmima i njihovoj upotrebi u kontekstu veštačke inteligencije. Postojanje kolektivnog shvatanja algoritamskih sistema kao zlonamernih i podložnih negativnom uticaju može da dovede do upitnosti adekvatne zaštite ličnih podataka i narušavanja poštovanja individualne privatnosti. U takvom okruženju postoji snažna potreba za revizijama algoritma i za nezavisnim i objektivnim uveravanjem u stanje i funkcionalnosti algoritma, kao i u njihove implikacije kako bi se algoritmi, odnosno tehnologije zasnovane na njima, učinili transparentnijim za sve zainteresovane strane, građane, vlasnike, zaposlene, banke, javne institucije i druge. Revizije algoritma postaju neophodne tokom svih faza, tokom faze razvoja algoritma, tokom faze implementacije algoritma i kasnije tokom faze primene algoritma. Ove revizije doprinose poboljšanju mehanizama pripisivanja odgovornosti i odgovornosti algoritamskih sistema.

Grafikon broj 1. Potencijalne implikacije algoritma veštačke inteligencije

Izvor: Autor

Usluge veštačke inteligencije koje su izgrađene na upotrebi algoritma izuzetno dinamično i brzo pronalaze svoju primenu kako u kompanijama u privatnom sektoru, tako i u organizacijama javnog sektora, širom sveta. To svakako ima pozitivne implikacije na brzinu rešavanja postojećih problema i odgovora na rizike, kao i na povećanje ukupne radne učinkovitosti merene poboljšanim radnim performansama i većoj efikasnosti i efektivnosti radnih procesa. Međutim, upotreba algoritma može da ima i negativne aspekte i postoji široko prihvaćeno stanovište da algoritmi mogu da izađu izvan okvira kontrolisanog i predvidivog rada i da pređu granicu dozvoljenog. Takvo stanovište može da izazove značajnu zabrinutost kod određenih ili svih interesnih grupa kompanije koja primenjuje algoritme u svom poslovanju, naročito one koji su povezani sa veštačkom inteligencijom. Iz pomenute zabrinutosti, odnosno iz jaza u očekivanjima između menadžmenta koji razmatra samo pozitivne aspekte upotrebe algoritma i vlasnika i drugih interesnih grupa koji mogu biti zabrinuti za negativne aspekte upotrebe algoritma, javila se potreba za nezavisnim i objektivnim uverevanjem u algoritme i njihovu upotrebu u poslovanju, a to je zapravo revizija algoritma. Predmet istraživanja u radu je analiziranje i interpretacija faza revizorskog angažmana na reviziji algoritma koja obuhvata opšte ciljeve revizije algoritma, preliminarno razmatranje, planiranje i sprovođenje revizije algoritma kao i izveštavanje.

MATERIJALI I METODI

Za istraživanje je korišćena deduktivna metoda. Predmet proučavanja bila je relevantna literatura iz predmetne oblasti, iz koje su izvedeni ključne osnove i važni zaključci, koji su metodom sinteze i elementarne slojevite analize prikazani u radu. Autori Canakoglu i Muter (2021) smatraju da je otkazivanje resursa, odnosno pojava njihovog nedostatka ili zastoja u radu, kao i neodgovarajućih algoritma, jedan od najistaknutijih problema koji se usled svojih tehničkih izazova i rasprostranjenosti u stvarnom životu javlja i tokom procesa i aktivnosti koji sprovodi i ispituje lice koje je angažovano na poslovima revizije. Autori Dzhini A. S. i ostali (2019) analizirali su svrhu stvaranja akademskog informacionog sistema sa aplikacijom helpdesk-a koja sadrži četiri vrste žalbi i to serijski broj, veb-lokaciju i drugo. Da bi se saznale aktivnosti učenika u aplikaciji helpdesk, vrši se proces modeliranja kako bi se pronašle aktivnosti koje imaju najduže vreme. Da bi se saznalo vreme svake aktivnosti od strane korisnika, proces revizije je da se otkriju aktivnosti koje imaju najduže vreme prema pristupu procesnog rudarstva za dobijanje modeliranja. Oni su došli do zaključka da rezultati analize pokazuju da je model procesa u predmetnom informacionom sistemu dobar. Osim direktnih koristi revizije, podaci prikupljeni u studiji (Bouayad L. i ostali, 2019) ukazuju na to da revizija ima efekat drugog reda kroz koji se informacije o reviziji šire u mreži praktičara izazivajući odvratanje. Ovaj efekat drugog reda, koji se naziva „efekt čuvara”, zanemaren je revizorskim algoritmima koji su se tradicionalno fokusirali samo na otkrivanje lažnih tvrdnji. Autori predstavljaju algoritam koji podržava pristup revizije vođen odvratanjem u prisustvu nadzornih efekata, odnosno da rezultati ukazuju na potencijal takvih algoritma u smanjenju viška troškova.

Autori Gebru T. i ostali (2018) smatraju da zajednica mašinskog učenja trenutno nema standardizovani proces za dokumentovanje skupova podataka, što može da dovede do ozbiljnih posledica u domenima sa visokim značajem. U dobu velikih podataka, značajna istraživanja fokusiraju se na upotrebu digitalnih tragova, poput tekstualnih podataka na društvenim medijima i to u svrhe procene ličnosti. Ipak postoje određene zabrinutosti i nedoumice sa ispravnošću dokaza takvih pristupa (Tay L. i ostali, 2020). Merenje karakteristika ličnosti putem algoritma za mašinsko učenje omogućava istraživačima da realizuju studije koje je ranije bilo teško realizovati. Konkretno, merenje karakteristika ličnosti menadžera entiteta koji su predmet revizije ima uticaja na utvrđivanje odnosa između

naknada za reviziju i stepena tolerancije na rizik od strane menadžera entiteta koji su predmet revizije (Hrazdil K. i ostali, 2020). Autor Lee S. C. (2021) predlaže racionalan kontraktualni okvir za revizije algoritma. Okvir se oslanja na suprotne činjenične teorije o uzročnosti i ima za cilj identifikovanje očiglednih i opskurnih faktora odlučivanja koji izazivaju određene odluke iz racionalnih suprotnosti za datu činjenicu. Moć okvira leži u njegovoj sposobnosti da odredi algoritamske faktore odlučivanja koji bi mogli dovesti do određenih racionalnih ili iracionalnih odluka, što nam zauzvrat omogućava da koristimo identifikovane kombinacije faktora odlučivanja za obavljanje revizije algoritma.

Autori Cave i Dihal (2020) ilustrovali su preovlađujuće karakteristike inteligentnih mašina i algoritma u četiri kategorije. Oni su ispitali moguće posledice veštačke inteligencije na širenje rasizma, tvrdeći da bi to moglo da pogorša postojeći stepen pristrasnosti i da izazove zabrinutost. Autori Floridi L. i ostali (2018) definisali su preporuke koje, ako bi se adekvatno primenile, mogu da kreiraju čvrstu osnovu za nastanak dobrog društva zasnovanog na veštačkoj inteligenciji. U informatičkom društvu, operacije, odluke i izbori koji su ranije bili prepušteni ljudima sve su više delegirani algoritmima koji mogu savetovati, ali ne i odlučivati o tome kako podatke treba tumačiti i koje radnje treba preduzeti kao rezultat (Mittelstadt B. i ostali, 2016).

REZULTATI

Definisanje metodologije za planiranje i sprovođenje revizije algoritma bi u najboljem slučaju trebalo da nastoji da obezbedi dokaz o kvalitetu za algoritme sa društvenim uticajem. Ona bi trebalo da nastoji da prevaziđe nedostatke u procesima i merama opšte odgovornosti i odgovornost za radnje izvedene iz algoritamskih operacija (Dmitrović, et al., 2022). To podrazumeva uspostavljanje postupaka za analizu ovih sistema koji uključuju, s jedne strane, potragu za kritičkom refleksijom i svesnost njihovog mogućeg uticaja i sa druge strane, sprovođenje transparentnosti mehanizama koji omogućavaju razumevanje koraka uključenih u projektovanje i razvoj sistema. Metodologija revizije algoritma bi trebalo da uzme u obzir značaj obavljanja i tehničke analize prilikom revizija algoritma i kvalitativne analize prilikom revizija algoritma. Tehnička analiza prilikom revizije algoritma nam omogućava da procenimo efikasnost samog sistema u skladu sa postavljenim ciljevima, a kvalitativna analiza prilikom revizije algoritma ima za cilj procenu poželjnosti i prihvatljivosti algoritma iz šire perspektive, imajući u vidu kako je to implementirano, kako je integrisano u društveni kontekst, koje prethodne sisteme zamenjuje i drugo.

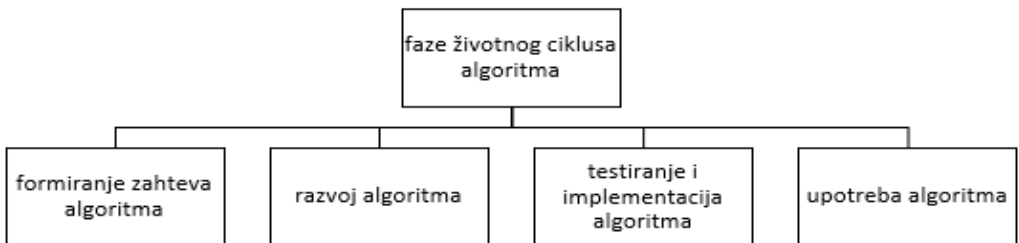
Opšti cilj revizije algoritma je pružanje nezavisnog i objektivnog mišljenja o stanju i implikacijama algoritma. Ova revizija treba da identifikuje nepravilnosti u strukturi ili radu algoritma ili da utvrdi postojanje osnova za njihovo nastanjanje i da utvrdi pretnje i rizike. Revizija algoritma bi trebalo da ishoduje sa preporukama za prevazilaženje nedostataka, odnosno utvrđenih ili predviđenih grešaka. Nepravilnosti, odnosno slučajne ili namerne greške mogu da nastanu u svim fazama algoritma, tokom faze razvoja algoritma, tokom faze implementacije algoritma i kasnije tokom faze primene algoritma. U tom kontekstu ovakva vrsta nezavisnog uveravanja omogućava da se u opštim smernicama definiše strategija za poboljšanje procesa sa algoritamskim karakteristikama u budućnosti i da se odgovori na nedostatke nakon što se algoritam implementira. Kompanije koje razvijaju algoritme mogu da steknu naviku upotrebe češćih revizija algoritma u fazama razvoja i implementacije algoritma kako bi osigurali postojanje dodatnog uveravanja u stanje i implikacije algoritma, odnosno u njihovu zakonodavnu ispravnost i bezbednost u svim aspektima, a naročito u pogledu osetljivih i poverljivih podataka potencijalnih korisnika.

Kompanije koje kupuju i upotrebljavaju algoritme u svom poslovanju mogu da steknu naviku upotrebe češćih revizija algoritma u fazi primene algoritma kako bi iz godine u godinu pratili stanje algoritma i kako bi osigurali postojanje dodatnog, nezavisnog, objektivnog, stručnog i profesionalnog uveravanja u stanje i implikacije algoritma, odnosno u njihovu zakonodavnu ispravnost i bezbednost u svim aspektima, a naročito u pogledu osetljivih i poverljivih podataka potencijalnih korisnika.

Grafikon broj 2. Vrste entiteta koji sprovode revizije algoritama
Izvor: Autor

Specifični ciljevi revizije algoritma mogu da se razlikuju u zavisnosti od vrste entiteta koji sprovodi reviziju algoritma. U slučaju kada reviziju algoritma sprovodi kompanija koja se bavi istraživanjem i razvijanjem algoritma, specifični cilj bi mogao da bude da revizija generiše primenjeno i bazično znanje o tome da li algoritam proizvodi ponašanje i efekte koji se mogu smatrati adekvatnim. U slučaju kada reviziju algoritma sprovodi organizacija civilnog društva, specifičan cilj bi mogao da bude utvrđivanje efekata i implikacija na krajnje korisnike, odnosno davanje preporuka za njihovo eliminisanje ukoliko su negativni po krajnje korisnike i ukoliko dovode do narušavanja njihovih privatnih podataka koji imaju osetljiv i poverljiv karakter. U slučaju kada reviziju algoritma sprovodi nezavisna konsalting kompanija, specifičan cilj može da bude pružanje nezavisnog i objektivnog uveravanja o stanju i implikacijama algoritma i definisanju preporuka za njegovo unapređenje u pogledu osnovnih i naprednih funkcionalnosti i u informacionoj bezbednosti.

Grafikon broj 3. Faze životnog ciklusa algoritma
Izvor: Autori

Specifični ciljevi revizije algoritma mogu da se razlikuju i u zavisnosti u kojoj fazi životnog ciklusa algoritma se izvode. U fazi formiranja zahteva algoritma, specifičan cilj revizije algoritma bi mogao da bude utvrđivanje ispravnosti formiranih zahteva sa aspekta zakonodavne regulative, etike i potencijalnih implikacija na definisane krajnje korisnike i

naručioce algoritma. U fazi razvoja algoritma specifičan cilj revizije algoritma bi mogao da bude analiza potencijalnih rizika na poslovanje. U fazi testiranja i implementacije algoritma, specifičan cilj revizije algoritma bi moglo da bude utvrđivanje performansi i učinkovitosti algoritama sa stanovišta usaglašenosti i ispunjenosti prethodno definisanih zahteva algoritma. U fazi upotrebe algoritma, specifičan cilj revizije algoritma bi mogao da bude ispitivanje stvarnih efekata na krajnje korisnike, odnosno davanje preporuka za njihovo eliminisanje ukoliko su negativni po krajnje korisnike i ukoliko dovode do narušavanja njihovih privatnih podataka koji imaju osetljiv i poverljiv karakter.

Kada se revizija algoritma sprovede, cilj je pružanje nezavisnog i objektivnog mišljenja o stanju i implikacijama algoritma. Ova revizija treba da identifikuje nepravilnosti u strukturi ili radu algoritma ili da utvrdi postojanje osnova za njihovo nastajanje i da utvrdi pretnje i rizike. To zapravo podrazumeva da se definišu pitanja da li je algoritam efikasan, da li je ponašanje algoritma adekvatno i relevantno usklađeno sa važećim zakonodavstvom i da li se može ponoviti u sličnim kontekstima. Osim toga, to podrazumeva postavljanje pitanja da li je algoritam upotrebljiv, da li je algoritam transparentan, da li se algoritam koristi na odgovarajući način, da li je algoritam poželjan sa kulturnog, društvenog i etičkog stanovišta i da li je algoritam objašnjiv. Postavljanje seta pitanja treba da obezbedi da se stekne spoznaja o tome da li je algoritam dizajniran na odgovarajućoj ili neodgovarajućoj osnovi i da li ponašanje algoritma može da ima negativne ili pozitivne implikacije po zainteresovane strane, a pre svega po krajnje korisnike. Sprovođenje revizije algoritma zahteva prethodno razmatranje ovih faktora kako bi se uspostavila radna metoda, kao i praćenje faza i koraka za njeno dovršavanje na odgovarajući način.

Prvi korak u reviziji algoritma je preliminarno razmatranje kao početni korak u procesu upoznavanja sa algoritimima. To podrazumeva sticanje razumevanja o tome ko naručuje algoritam, ko projektuje algoritam, ko razvija algoritam, ko finansira algoritam i ko realizuje projekat algoritma. Pored ovoga, ključno je utvrditi koji problem algoritam rešava i kakav je kontekst za njegovo rešavanje, odnosno da li možda uključuje osetljive i poverljive podatke. Prilikom preliminarne procene efikasnosti, efektivnosti i adekvatnosti algoritma tokom faze planiranja, može da bude veoma korisno utvrditi da li algoritam funkcioniše na način da rešava neki novi problem koji prethodno nije rešavan, ili rešava već postojeći problem koji su bezuspešno pokušavali da reše drugi algoritmi. U zavisnosti od odgovora na predmetno pitanje, može da dođe do pojave razlika u kasnijim fazama revizije algoritama. Takva različitost se može pojaviti već u narednoj fazi revizije algoritma u načinu prikupljanja i/ili obrade podataka, varijaciji u prikupljanju i/ili obradi podataka ili prikupljanju i/ili obradi podataka kada to ranije nije bilo učinjeno. Kod prvog pitanja – da li algoritam funkcioniše na način da rešava neki novi problem, ukoliko se utvrdi da rešava, onda će biti važno utvrditi ko je utvrdio i definisao novi problem i kada i kako je doneta odluka o njegovom rešavanju, kao i kakav je stepen adekvatnosti razloga i koji je stepen potrebe za njegovo rešavanje. Kod drugog pitanja – da li algoritam funkcioniše na način da rešava neki već postojeći problem, ukoliko se utvrdi da rešava, onda će biti važno utvrditi koji algoritmi i koje kompanije su pokušavale da reše problem i na koji način, kao i iz kojih razloga je njihovo rešavanje problema okarakterisano kao neuspešno i neadekvatno. U kontekstu pribavljanja tačnih i pouzdanih odgovora na navedena pitanja tokom sticanja preliminarne uveravanja, neophodno je uspostaviti jasnu i dinamičnu dvosmernu razmenu podataka i informacija sa relevantnim i odgovornim licima za algoritme koji su predmet revizije. Ovakva vrsta razmene podataka i informacija koja se može okarakterisati kao početna može da bude formalnog karaktera ali i ne mora, međutim, svakako je poželjno da se komunikacija odvija pismenim putem i da se adekvatno dokumentuje kako bi mogla da predstavlja pouzdan dokaz za izvođenje dovoljnih i adekvatnih preliminarne zaključaka kako u fazi planiranja, tako i tokom narednih faza revizije algoritma. U ovom trenutku bi moglo da bude važno da se potpiše ugovor sa entitetom ili drugi dvostrano obavezujući

sporazum koji će da bude predmet revizije kojim će se definisati obaveze obe strane u domenu poverljivosti podataka i informacija (Jakovljević & Jakovljević, 2021).

Entitet koji je predmet revizije može da bude zainteresovan da obaveže lica koja će učestvovati u planiranju i sprovođenju revizije algoritma da podatke i informacije do kojih dođu tokom trajanja revizorskog angažmana, a koje se odnose na algoritam, čuvaju u strogoj poverljivosti i da ih ne upotrebljavaju za privatne ili druge svrhe koje nemaju veze sa revizorskim angažmanom (Jakovljević, 2022a). Podaci poput strukture izvornog koda se mogu smatrati strogo poverljivim sa stanovišta entiteta koji je predmet revizije i narušavanje njihove poverljivosti, odnosno njihovo dolaženje u posed od strane neovlašćenih lica i entiteta, može da ima ogromne negativne posledice po entitet koji je predmet revizije. Sa druge strane, revizor koji sprovodi reviziju algoritma može da bude zainteresovan da ugovorom definiše obaveze entiteta koji je predmet revizije u pogledu dostavljanja dokumentacije i saradnje sa članovima revizorskog tima. Nakon potpisivanja ugovora, revizori treba odmah da uspostave revizorski trag i da aktiviraju sistematsko praćenje i evidentiranje komunikacije sa entitetom koji je predmet revizije i da osiguraju strogu poverljivost prikupljenih podataka uspostavljanjem adekvatnih kontrola pristupa podacima putem definisanja ovlašćenja u skladu sa dodeljenim poslovima članova revizorskog tima i njihovim ulogama u procesu planiranja i sprovođenja revizije.

U ovoj fazi revizije algoritma potrebno je utvrditi da li postoje minimalni uslovi za sprovođenje revizije algoritma. Minimalni uslovi mogu podrazumevati postojanje naznaka da postoje određeni problemi u funkcionisanju i učinkovitosti algoritma i u bezbednosti podataka i informacija koje on obrađuje sa aspekta svih zainteresovanih strana. Lica angažovana na poslovima sticanja preliminarnog uveravanja će prikupljati dokaze u vidu podataka i informacija od entiteta koji poseduje algoritam u svrhu izvođenja preliminarnih zaključaka. Ukoliko se pokaže da nakon preliminarne analize ne postoje minimalni uslovi, revizori će odustati od planiranja i sprovođenja revizije algoritma, a ukoliko se pokaže da nakon preliminarne analize postoje minimalni uslovi, revizori će pristupiti izvođenju procesa planiranja i sprovođenja revizorskog angažmana koji su opisani u nastavku. Nakon što se utvrdi da postoje minimalni uslovi za izvođenje revizije algoritma, revizori će pristupiti izvođenju procesa planiranja revizije algoritma, koji podrazumeva definisanje plana revizije i obaveštavanje entiteta koji je predmet revizije o njegovim obavezama u pogledu daljeg toka revizorskog angažmana (Jakovljević, 2022b). U ovoj fazi revizije algoritma biće neophodno da se identifikuju i definišu predmet proučavanja, njegovi specifični ciljevi, hipoteze i istraživačka pitanja, metodologija, tehnike analize, parametri tumačenja rezultata i okvirni vremenski period trajanja revizije. To je verovatno najbolje uraditi putem definisanja matrice revizije algoritma koja je data u nastavku.

Tabela broj 1. Metodološki okvir za matricu revizije algoritma

Predmet revizije			
Početna hipoteza			
Vrsta/Broj pitanja	Prvo pitanje	Drugo pitanje	Treće pitanje
Tekst pitanja			
Cilj pitanja			
Obim angažmana			
Metodologija			
Zakonodavni okvir			
Kriterijumi			
Izvori informacija			

Očekivani rezultati			
Potencijalne preporuke			

Izvor: Autor

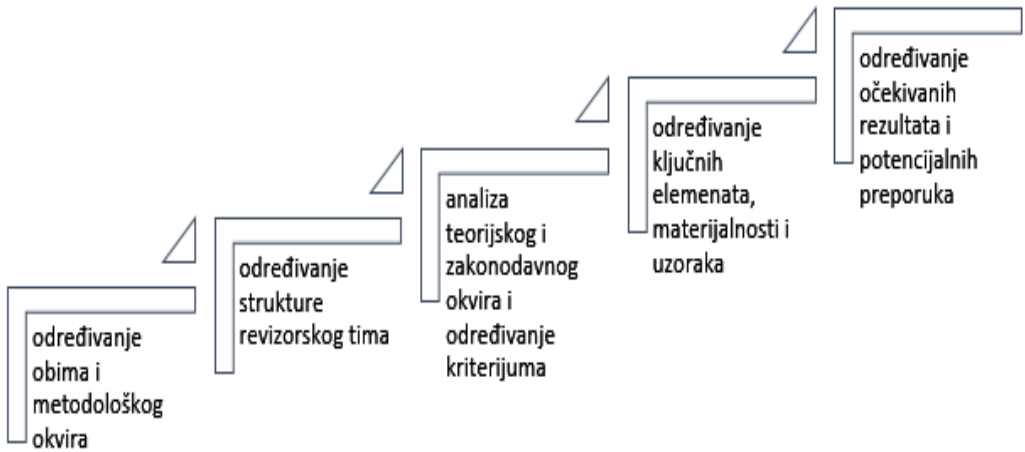
U ovoj fazi planiranja revizije algoritama je potrebno odrediti članove revizorskog tima koji će učestvovati u revizorskom angažmanu sa odgovarajućim kompetencijama i potrebno je odrediti oblasti, odnosno pitanja za koja će svaki član tima biti zadužen kako bi se mogao odrediti stepen njihove odgovornosti za rezultate revizorskog angažmana i kako bi se mogla meriti njihova efikasnost u izvršavanju radnih obaveza. Struktura revizorskog tima može da bude uslovljena različitim faktorima, od kojih se na istaknutoj poziciji nalazi vrsta informacionog sistema i predmet delovanja algoritma. Nije preporučljivo da članovi tima koji radi reviziju algoritma budu i lica koja su angažovana na izradi algoritma usled postojanja rizika od narušavanja nezavisnosti u obe dimenzije, iako bi njihovo stručno znanje moglo da donese višestruke koristi. Proceni stručnosti revizorskog tima za reviziju algoritma je možda najbolje pristupiti popunjavanjem matrice stručnosti koja je data u nastavku.

Tabela broj 2. Metodološki okvir za procenu stručnosti članova tima za reviziju algoritma

Vrsta/Član tima	Prvi član tima	Drugi član tima	Treći član tima
Akadska kvalifikacija			
Profesionalna kvalifikacija			
Iskustvo u reviziji algoritama			
Drugo iskustvo (relevantno)			
Poznavanje procedura			

Izvor: Autor

Revizorski tim bi trebalo da bude sastavljen od profesionalaca sa odgovarajućim i relevantnim iskustvom u oblastima revizije i algoritama, što između ostalog podrazumeva visoke analitičke i kognitivne sposobnosti. U tom kontekstu članovi revizorskog tima za reviziju algoritma ne moraju u punom sastavu da budu stručnjaci visoko specijalizovani za informacione tehnologije sa naglaskom na algoritme, niti visoko specijalizovani za ekonomiju sa naglaskom na reviziju, već to mogu da budu i priznati stručnjaci koji se bave analizama podataka, poput sociologa ili psihologa, ali pod uslovom da je njihova oblast angažovanja definisana i ograničena na oblasti koje poznaju u kontekstu pozitivnog doprinosa celokupnom revizorskom angažmanu na reviziji algoritma. Nakon što je utvrđena strukturu revizorskog tima za reviziju algoritma, poželjno je pristupiti analizi teorijskog i metodološkog okvira na osnovu kojeg je entitet koji je predmet revizije algoritma sprovodio aktivnosti na izradi algoritma. Istovetno, potrebno je sprovesti i analizu baziranu na proučavanju zakonodavnog i regulativnog okruženja u kome je sprovedena izrada algoritma kako bi se steklo preliminarno sagledavanje celokupnog konteksta za razvoj i implementaciju funkcionalnosti algoritma. Angažovanje na prikupljanju ovih informacija će biti nastavljeno i tokom procesa sprovođenja revizije, kada su svakako moguće dopune i izmene podatka i informacija do kojih se dođe u procesu planiranja u cilju njihovog krajnjeg uključivanja u proces izveštavanja.

Grafikon broj 4. Struktura faze planiranja u reviziji algoritma
Izvor: Autor

U nastavku planiranja revizorskog angažmana na reviziji algoritma potrebno je odrediti ključne elemente revizije, materijalnost i veličinu i strukturu uzorka. To podrazumeva uvođenje, odnosno određivanje nezavisnih i zavisnih varijabli koje će biti predmet analize u vidu testiranja na materijalno značajne netačne tvrdnje (u daljem tekstu MZNT). Nakon toga je potrebno odrediti tehnike prikupljanja i obrade podataka, odnosno metode statističke analize. U ovom delu podrazumeva se planiranje upotrebe naprednih računarskih alata. Kada se planira revizorski angažman na reviziji algoritma, neophodno je definisati vremenski okvir za sprovođenje revizije algoritma sa rokovima za podnošenje izveštaja rukovodstvu, odnosno naručiocima revizije algoritma (Jeremić, et al., 2022). U tom kontekstu, potrebno je izvršiti razmenu informacija i namera i definisati vremenski okvir sa stranama za koje se očekuje da će biti neophodan činilac revizije algoritma u kontekstu izvora podataka i informacija. Za revizorski tim je važno da definiše sopstvene aktivnosti u slučaju da dođe do prekoračenja i kršenja pojedinih stavki plana kako bi imao jasne smernice za postupanje i kako bi sprečio nastanak nesporazuma i eventualne negativne posledice u smislu narušavanja prijateljskih odnosa i gubitka poverenja, čime bi mogao da bude ugrožen celokupan revizorski angažman na reviziji algoritma. U slučaju nastanka odstupanja, potrebno je u što kraćem roku pristupiti njegovom eliminisanju.

Određivanje strukture i sadržaja preliminarnih preporuka može da sadrži jednu potencijalnu opasnost, a ona je sadržana u konstataciji da preporuke možda neće na svrsishodan način da doprinesu poboljšanju funkcionalnosti i implikacija algoritma. Od početka revizorskog angažmana bi trebalo postaviti jasne i merljive ciljeve. Ukoliko se tokom faze planiranja revizije algoritma otkriju značajni problemi ili određena pitanja koja se mogu smatrati važnim, a na koja treba odgovoriti, potrebno je odmah pristupiti njihovom rešavanju i ukoliko je potrebno, treba izmeniti plan revizije algoritma. U ovakvim slučajevima je moguće videti kako odgovorna lica iz entiteta koji je predmet revizije reaguju na identifikovane probleme i potencijalno značajna pitanja (Jakovljević, 2022c). Ukoliko članovi revizorskog tima dođu do zaključka, odnosno saglasnosti da identifikovani problemi i pitanja ne mogu da se reše, odnosno odgovore, revizorski angažman na reviziji algoritma se u predmetnom trenutku može privremeno ili trajno obustaviti dok se problemi ne reše, odnosno dok se ne odgovori na pitanja ukoliko to uopšte bude moguće. Možda neće biti potrebno realizovati obustavu angažmana, već će biti dovoljno da se izmeni plan revizorskog angažmana.

DISKUSIJA

U fazi sprovođenja revizije članovi revizorskog tima za reviziju algoritma u saradnji sa odgovornim licima entiteta koji je predmet revizije su angažovani na realizaciji aktivnosti koje su definisane planom revizije. Sprovođenje revizije algoritma nije jednostavna aktivnost. Sprovođenje revizije algoritma je kompleksan i složen skup aktivnosti koje treba da rezultuju prikupljanjem dovoljnih i odgovarajućih dokaza kako bi članovi revizorskog tima mogli da odrede adekvatnu osnovu za izdavanje mišljenja o algoritmu koji je predmet revizije. Sprovođenje revizije algoritma obuhvata više različitih delova koji se realizuju u formi rada iz kancelarije i rada na terenu.

Grafikon broj 5. Revizorske tehnike za prikupljanje dokaza u reviziji algoritma
Izvor: Autor

Prvenstveno, članovi revizorskog tima za reviziju algoritma treba da sprovedu reviziju statusa algoritma i da analiziraju dobijene rezultate. To podrazumeva da se izvrši detaljniji pregled teorijske pozadine nastanka i razvoja algoritma uz obrazloženje svih važnih sistemskih pretpostavki u njegovom nastanku i razvoju. Identično, potrebno je realizovati ispitivanje studije o utvrđivanju faktora koji utiču na kontekst u kome je algoritam dizajniran, razvijen i implementiran, bilo društveni, ekonomski, organizacioni, ekološke, tehničke, naučne ili bilo koje druge vrste. Poželjno je steći što veće znanje o okruženju sa kojim algoritam stupa o interakciju, kako bi bilo moguće analizirati potencijalne implikacije koje on izaziva. Treba opisati i analizirati baze podataka koji se koriste u algoritamskom sistemu, a to znači da treba identifikovati, opisati i analizirati učestalost interakcije između testiranih varijabli i učestalost razmene podataka između njih. Takođe bi bilo potrebno da se ispita da li algoritam izvršava komande sa proksi promenljivim, naročito ukoliko su one od većeg značaja za funkcionisanje algoritma. Proksi promenljive su one promenljive koje nisu od velikog interesa kada su izolovane, ali mogu otkriti značajne,

poverljive ili osetljive podatke i informacije kada se analiziraju zajedno sa drugim promenljivim. Analiza ovih odnosa može da bude veoma korisna za određivanje smeru daljeg toka revizorskog angažmana s obzirom na konstataciju da ove varijable mogu promeniti model na odlučujući način. Rezultati analize predmetnih merenja mogu da osiguraju da se kod početnih zaključaka definisanih tokom faze planiranja odredi stepen značajnosti i da se potvrde ili izmene početna hipoteza i revizorska pitanja (Jeremić et al., 2021). Preporučuje se da prilikom uzorkovanja, kako bi se utvrdilo koje promenljive i/ili grupe mogu biti analizirane kao robusno modelovane u sistemu, a koje nisu, imaju najmanje više od 5% reprezentativnosti u uzorku. Ispod ovog procenta, varijable mogu da imaju nisku zastupljenost u ukupnoj populaciji. Ukoliko dođe do nastanka situacije da bilo koja od promenljivih ne dostigne minimalnu veličinu uzorka dogovorenu u planu analize, u tom smislu se mogu dati preporuke, poput zahteva za pregled načina prikupljanja informacija u vezi sa ovim promenljivima ili količine odgovarajućih podataka. Istovremeno treba testirati reprezentativnost baze podataka. Ova tačka će takođe pomoći u verifikaciji da su izvori podataka sistema pouzdani i dovoljni i da se podacima adekvatno upravlja na kvantitativnom nivou. S druge strane, treba proučiti da li je distribucija varijabli adekvatna, ili da li sistem obraća previše ili premalo pažnje na bilo koje od njih. Za potrebe analize i izvođenja zaključaka se u najjednostavnijim situacijama može primeniti deskriptivna analiza, sa ciljem otkrivanja i proučavanja algoritamske pristrasnosti, primenjujući merenja definisana u planu revizija algoritma. Ovakav pristup u analizi fokusira se na dinamičko i napredno otkrivanje i analiziranje ranjivih mesta koja mogu da dovedu do narušavanja integriteta sistema (Jakovljević, 2021a). Ranjiva mesta moraju da budu definisana u skladu sa planom revizija algoritma, a za njih obično važi da obuhvataju tačke preseka između varijabli u algoritamskom sistemu, a to podrazumeva:

Identifikaciju obrazaca ranjivosti i isključenosti u datom slučaju, koji moraju biti identifikovani analizom osnovnih teorija i pretpostavki, kao i promenljivih, preseka promenljivih, kombinacija proksi promenljivih i funkcija koje sistem koristi.

Prvi sledeći korak u sprovođenju revizije algoritma je definisanje dodela podataka određenim grupama na mapiranje prethodno razvijenog algoritma. To znači da su podaci koji se odnose na određene karakteristike ili attribute klasifikovani u grupe, koje se mogu preklapati ili ne preklapati. Preklapanje se odnosi na konvergenciju više zaštićenih karakteristika. U većini slučajeva, grupe će biti napravljene prema jedinstvenim karakteristikama. Bilo koja karakteristika dodeljena više pojedinaca može se koristiti za stvaranje takvih grupa, ali posebna pažnja se posvećuje zaštićenim atributima. Ove grupe se stvaraju da bi se procenilo u kojoj meri algoritam može da ih tretira ili drugačije utiču na jednu grupu.

Naredni korak je utvrđivanje koje se od grupa koje su definisane smatraju ranjivim ili zaštićenim grupama u posebnom kontekstu revizije. To znači da upotrebom algoritma ne bi trebalo da budu u nepovoljnom položaju, pa će stoga njegov uticaj na njih biti posebno praćen. Uska definicija zaštićene grupe mogla bi se zasnivati na svrsi tehnologije, a time i na prikladnosti algoritma. Naredni korak obuhvata određivanje skupa metrike koji će se koristiti za analizu ovih zaštićenih grupa. Cilj je analizirati da li se algoritam ponaša na odgovarajući način u odnosu na različite grupe identifikovane na osnovu posebnih kriterijuma. Često se podrazumeva da pravičnost grupe postoji ako je ispunjen jedan ili više sledećih uslova:

1. verovatnoća da algoritam generiše rezultat nije određena atributom koji definiše određenu grupu (nezavisnost);
2. ovo je tačno čak i ako stvarni podaci prate dodeljivanje rezultata određenoj grupi (razdvajanje);
3. merenje izvedeno algoritmom nije kombinovano sa zaštićenim atributima da bi se dobio rezultat (dovoljnost).

Međutim, ovi uslovi se ne mogu ispuniti u određenim slučajevima, pa je neophodno povezati rezultate sa prisustvom eksplicitno zaštićenih atributa kako bi se ispunili željeni ciljevi. S druge strane, iako se ove definicije algoritamske pravičnosti fokusiraju na grupe i ne garantuju da se algoritam pošteno ponaša sa različitim pojedincima, akademska literatura o ovoj temi ukazuje na to da je kompleksno razviti dosledne mehanizme za merenje nejednakog tretmana na individualnom nivou. Ovo je oblik merenja za koje neki autori veruju da bi moglo zanemariti mere pravičnosti grupe ignorisanjem širih kontekstualnih faktora. Iz tog razloga, između ostalih, mora se analizirati kontekstualni okvir u kojem algoritam funkcioniše, kako sa kvantitativne tako i sa kvalitativne tačke gledišta, i koji je korišćen za tumačenje njegovih rezultata u smislu algoritamske jednakosti (Jakovljević, 2021b). Ovo je posebno važno u slučajevima kada se koristi algoritam za sortiranje stavki kao što su ljudi, grupe ljudi ili slične kategorije. U ovom slučaju preporučuje se sa jedne strane da postoji dovoljno prisustvo definisanih elemenata zaštićene grupe, kako bi se moglo pratiti da algoritam ne podržava oblike diskriminacija i različit tretman na nivou grupe, a sa druge strane, da se elementi koji se odnose na grupe tretiraju dosledno, kako bi se izbjegli oblici individualne diskriminacije, odnosno da se potencijalne razlike u tretmanu pojedinaca utvrde isključivo prema njihovim nezaštićenim atributima (Castillo, 2019).

S obzirom na konstataciju da je revizija cikličan proces, naredni korak analize obezbeđuje kvalitetnu povratnu informaciju i pruža bitne informacije za analizu. To se sastoji od holističkog prikupljanja, analize i integracije svih potrebnih informacija u analizu i tumačenje rezultata. Ove informacije se mogu prikupiti i analizirati putem pregleda akademske literature na tu temu ili druge dokumente od interesa. Štaviše, to se može učiniti putem razmena informacija sa različitim stranama uključenim u dizajn, razvoj i implementaciju algoritma, i stranama na koje je on direktno i indirektno uticao, ili sprovođenjem i tumačenjem rezultata intervju, dubinski intervju, anketa, fokus grupa, učesnika ili neučesnika posmatranja i drugo. Ova analiza algoritamskog sistema fokusira se prvenstveno na ispitivanje da li se poštuju principi etičke i pravne usklađenosti, prihvatljivosti, poželjnosti i zaštite ličnih podataka u specifičnom kontekstu sistema. U tom kontekstu ona proučava ciljeve i upotrebu algoritma, zaštitu ili njen nedostatak za pojedince i grupe na koje to utiče, kao i usklađenost sa važećim političkim, društvenim, pravnim i etičkim standardima, i njegove integracije u širu dinamiku. Kao što je gore objašnjeno, u zavisnosti od tipa sistema, ovo uključuje ponovnu analizu sociodemografskog sastava ciljne grupe algoritma u njenom društvenom okviru, ispitivanje teorijske literature o fenomenu ili varijabli koju treba meriti i proučavanje sastava uzorka koji se koristi za obuku algoritma. Važan aspekt kvalitativne evaluacije datog algoritma je razumevanje kako i na koga utiče njegovo stvaranje i upotreba. Iz tog razloga, posebno je preporučljivo prikupiti informacije od pojedinaca, grupa ili organizacija na koje to utiče, i razumeti njihov nivo zadovoljstva i stavove u pogledu upotrebe ove tehnike u odnosu na dati problem. Ova studija će omogućiti revizorskom timu da predloži poboljšanja sistema, na osnovu potpunijeg razumevanja njegovog društvenog uticaja.

Kada se završi sprovođenje revizije algoritma, potrebno je pristupiti pripremanju revizorskog izveštaja u skladu sa unapred definisanim kriterijumima i to na način koji će obezbediti zapis o obavljenom procesu, kao i pravnu i etičku usklađenost, tačnost, prihvatljivost i poželjnost modela zasnovanog na tumačenju rezultata. Parametri tumačenja rezultata biće dogovoreni sa klijentom tokom faze izrade i definisanja plana revizije. Ovo tumačenje se može izvesti na tri nivoa i to u vezi baze podataka koja se koristi za njen razvoj, obuku i implementaciju, u vezi sa ciljevima za stvaranje i upotrebe algoritma, i u vezi stvarnog konteksta kome pripada. Na identičan način će biti ocenjivana i usklađenost rezultata sa početnim planom analize i tumačenje rezultata analize prema utvrđenim ciljevima, hipotezama i istraživačkim pitanjima. Preporuke i moguće mere za ublažavanje grešaka

za poboljšanje razvoja algoritma ili njegovu implementaciju, ili za buduće redizajniranje sistema, takođe će biti detaljnije opisane u revizorskom izveštaju. Rezultat revizije treba da se pokaže na jasan i lako razumljiv način nivo rizika sistema, poželjno u odnosu na svaku od promenljivih ili grupa koje se pretežno posmatraju u analizi (Jakovljević, 2021c). Ova procena mora biti jasno dokumentovana u pogledu rezultata merenja primenjenih u kvantitativnim i kvalitativnim analizama. Izveštaj o reviziji treba da ima dužinu koja odgovara složenosti, vremenu i sadržaju revizorske analize, i treba da sadrži najmanje informacije o naslovu projekta i poslovnom imenu entiteta koji je predmet revizije, datum revizorskog izveštaja, ime autora izveštaja i ako je primenljivo odgovornost revizorskog tima u odnosu na kvalitet sistema, objašnjenje i kontekstualizaciju posebne studije slučaja, uključujući sve relevantne informacije o revidiranom algoritmu, prikupljene kao deo liste početnih zahteva, ali i na društvenim mrežama, ekonomski, organizacioni, pravni, etički ili tehnološki okvir kojem sistem pripada, metodologiju i korake procesa analize algoritma, uključujući informacije o uslovima i vremenskim okvirima revizije, dogovorene sa klijentom u planu revizije, rezultate kvalitativne i kvantitativne analize izvršene tokom revizije, organizovane i predstavljene na vizuelni i uredan način, obrazloženo i argumentovano objašnjenje tumačenja rezultata, uključujući procenu sistema, opšte i posebne zaključke izvedene iz tumačenja rezultata, uključujući pozitivne i negativne aspekte revidiranog algoritma, spisak preporučenih praksi i mera za poboljšanje sistema, kreiran u odnosu na specifični slučaj algoritma, koji su operativni, jasni i primenljivi, spisak referenci koje su korišćene u pripremi izveštaja, i dodatke ukoliko postoje.

U suštini, ovakva vrsta revizije se ne završava davanjem unificiranog obrasca mišljenja već davanjem određenih preporuka kojima se može unaprediti algoritamski sistem. Revizija algoritma treba da ukaže na pozitivne i negativne aspekte revidiranog sistema, a posebno u slučaju negativnih aspekata daju preporuke koje će omogućiti klijentu ili organizaciji da poboljšaju algoritam ili njegovu primenu. Kao i ostatak procesa revizije, posebne preporuke za poboljšanje algoritma zavisice od konkretnog slučaja i tačnih rezultata nakon analize tačnosti, poželjnosti ili prihvatljivosti sistema. Dodatno identifikovanje mogućeg nepoštovanja propisa koje je potrebno ispraviti – ova vrsta revizije omogućava identifikaciju aspekata koji se mogu poboljšati i optimizirati za izradu algoritma objašnjivije, transparentnije, predvidljivije i kontrolisanije. Ovakva praksa se preporučuje onima koji su odgovorni za algoritme sa društvenim uticajem, bilo da su to javna tela ili privatni subjekti, u tom slučaju će takođe doprineti promovisanju društveno odgovornog poslovanja. U ovom odeljku dati su neki primeri konkretnih preporuka koje bi se mogle predstaviti nakon sprovođenja revizije poboljšanja sistema kako bi čitatelju ovog vodiča pomoglo da shvati šta ovo pitanje uključuje. Od presudne važnosti je imati na umu da će date preporuke uvek određivati sistem stepena razvijenosti. Evo nekoliko preporuka koje bi mogle odgovarati različitim fazama, koje su podeljene na odeljke koje dole definišu. Ovo uključuje posebne savete čiji je cilj osigurati da je obrada podataka koju izvodi algoritam u skladu sa zakonima i principima zaštite podataka. Oni takođe podvlače važnost implementacije i jačanja mehanizama transparentnosti kroz nadzor algoritma operacije, obezbeđujući poštovanje određenih obaveza od strane kontrolora podataka i garantuju subjektima podataka njihova prava.

ZAKLJUČCI

Iako je jasno zašto bi revizije mogle da pomognu u izgradnji poverenja u javnosti, način na koji revizije algoritama treba da se realizuju je još uvek otvoreno pitanje i oblast aktivnog istraživanja. Predmetni rad nudi jasan pregled potencijalnih faza revizorskog angažmana na reviziji algoritma i može da bude smernica revizorima prilikom planiranja

i sprovođenja konkretnog revizorskog angažmana. Informacione tehnologije menjaju svet (Touhill G., 2021). Tehnike veštačke inteligencije zasnovane na algoritmima dramatično menjaju poslovno okruženje (Chan K. K., Kim T., 2020). U vremenu koje obiluje algoritmima koji utiču na sve sfere poslovnog i svakodnevnog života ljudi, postoji snažna potreba za određenom vrstom uveravanja u njihovu sposobnost da adekvatno i ispravno realizuju aktivnosti za koje su namenjeni. Usluge veštačke inteligencije koje su izgrađene na upotrebi algoritma izuzetno dinamično i brzo pronalaze svoju primenu kako u kompanijama u privatnom sektoru, tako i u organizacijama javnog sektora, širom sveta.

Najbolji način za početak priče o algoritmima je definisanje algoritma (Baxter C., 2021). Algoritmi su posebna uputstva korak po korak koja se koriste za rešavanje određenog problema sa određenim željenim ishodom (Kowalkiewicz M., 2019). Druga definicija objašnjava da algoritmi nisu više od serije koraka za rešavanje problema, dovršavanje zadatka ili izvođenje operacije (Spacey J., 2016). Dinamičan i ekspresan napredak softverskih rešenja koji imaju predispozicije za obradu velikih količina podataka mogu da proizvedu različite direktne ili indirektno implikacije koje mogu da budu ekonomskog, pravnog, društvenog i etičkog karaktera. Ova tvrdnja se naročito odnosi na algoritme koji su povezani sa veštačkom inteligencijom koja beleži veoma izrazit trend rasta upotrebljivosti u brojnim sferama poslovanja. Ovi algoritmi se razvijaju pod uticajem okruženja koje nije u potpunosti zakonski definisano, što može da izazove pojavu rizika po razvoj algoritama koji neće biti u svemu u skladu sa zakonodavnim okvirom i svim relevantnim propisima. Postojanje ovakvog okruženja je zapravo odstupanje od teorijski idealnog slučaja u kome se algoritmi razvijaju pod regulisanim i kontrolisanim uslovima u okruženju koje je argumentovano, objašnjivo i etički ispravno (Jakovljević, 2021e). Svaki algoritam, svaka nova tehnologija koja je bazirana na algoritmima, kao osnovni cilj svog postojanja morala bi da ima pomoć ljudima i celokupnom društvenom razvoju, stoga je neophodno njeno regulisanje i definisanje u zakonodavnoj regulativi kako na lokalnom, tako i na međunarodnom nivou. Još jedna definicija predlaže da se veštačka inteligencija tiče obaveštajnih agenata koji opažaju njihovo okruženje i preduzmu mere kako bi povećali svoje šanse za uspeh (Kallem S. R., 2012). Dakle, algoritmi veštačke inteligencije se razlikuju od redovnih algoritama; kad god okruženje predstavlja izazove koje njegovi dizajneri nikada ne razmatraju, algoritmi veštačke inteligencije moraju biti prilagođeni – možda čak i iznad njihovog originalnog dizajna specifikacije – tako što ih menjate, dodajete ili brišete iz njih (Pearce G., Kotopski M., 2021). Korisno je istražiti razmatranja upravljanja algoritmima veštačke inteligencijama u preduzeću. Interesi akcionara su u nekim ekonomskim modelima u značajnoj suprotnosti sa hitnim pitanjima od javnog interesa, a to možemo proveriti pomoću alata kao što je AI (Dignam A., 2020).

Rezultat svake revizije algoritama sprovedene na gore opisani način će biti rezultat od dve vrednosti, kvalitativni i kvantitativni, pri čemu prva vrednost opisuje ili ocenjuje metriku, a druga opisuje ili ocenjuje relevantnost te metrike za neki interes. Svrha za koju se vrši revizija treba da informiše o tome kako je rezultat revizije predstavljen (Jakovljević, 2021f). Za one koji su zainteresovani za upravljanje rizikom, bilo koji rezultat za bilo koje interesovanje će zahtevati detaljno objašnjenje koje bi moglo da pruži način da se ublaži reputacija, etički ili finansijski rizik koji može predstavljati algoritam sa lošim radom. Za one koji su zainteresovani za reviziju u regulatorne svrhe, bilo bi dovoljno da prvo identifikuju interese zainteresovanih strana koje regulator legitimno reguliše, a zatim za svaki od tih interesa ispitaju da li postoje slučajevi u kojima algoritam ima slab učinak na nekoj metrici koja je veoma relevantna. Za one koji su zainteresovani za opštu etičku procenu, loš učinak na skoro svakoj metrici koja je važna za interese koje korisnik revizije smatra relevantnim biće razlog da odbiju ili protestuju protiv upotrebe takvog algoritma (Jakovljević, 2021). Važno je napomenuti da je u poslednje vreme mnogo kritika upućeno ranim pokušajima da se pruži etička analiza algoritama. Naučnici tvrde da je korišćenje

klasičnog analitičkog pristupa koji prenaglašava tehničke aspekte algoritama i ignoriše veću sociotehničku dinamiku moći rezultiralo etičkim pristupima algoritmima koji ignorišu ili marginalizuju neke od primarnih pretnji ili finansijski rizik koji može predstavljati algoritam sa lošim performansama.

LITERATURA

- Baxter C. (2021) Algorithms and Audit Basics, ISACA Journal, Volume 3, pages 6-12;
- Bouayad L, Padmanabhan B, Chari K. (2019) Audit Policies Under the Sentinel Effect: Deterrence-Driven Algorithms, Information Systems Research, Volume 30, Issue 2, pages 466-485;
- Brown S, Davidović J, Hasan A. (2021) The algorithm audit: Scoring the algorithms that score us, Big Data and Society, Volume 8, Issue 1, pages 1-8;
- Canakoglu E, Muter I. (2021) Identical parallel machine scheduling with discrete additional resource and an application in audit scheduling, International Journal of Production Research, Volume 59, Issue 17, pages 5321-5336;
- Cave, S, Dihal K. (2020) The whiteness of AI, Philosophy and Technology, Volume 33, pages 685-703;
- Chan K. K, Kim T. (2020) The artificially intelligent audit function, Internal Auditor, Volume 77, Issue 4, pages 30-35;
- Dignam A. (2020) Artificial intelligence, Tech Corporate Governance and the Public Interest Regulatory Response, Cambridge Journal of Regions, Economy and Society, Volume 13, Issue 1;
- Dmitrović, V., Stojanović, D., & Jakovljević, N. (2022). Challenges for information and cyber security of banks in a pandemic environment and user attitudes. In book: Stability, institutional growth and perspectives of the development of the Croatian financial system in the conditions of the Covid-19 pandemic. Chapter: Sveučilište u Rijeci, Ekonomski fakultet;
- Dzhini A. S, Anderswari R, Hasibuan M. A. (2019) Business Process Analysis and Academic Information System Audit of Helpdesk Application using Genetic Algorithms a Process Mining Approach, Procedia Computer Science, Volume 161, pages 903-903;
- Floridi L. i ostali (2018) AI4People—An Ethical Framework for a Good AI Society: Opportunities, Risks, Principles, and Recommendations, Minds Mach, Volume 28, pages 589-707;
- Gebru T. i ostali (2018) Datasheets for Datasets, available at <https://arxiv.org/abs/1803.09010>;
- Hrazdil K, Novak J, Rogo R, Wiedman C, Zhang R. (2020) Measuring executive personality using machine-learning algorithms: A new approach and audit fee-based validation tests, Journal of Business Finance & Accounting, Volume 47, pages 519-544;
- Jakovljević, N, Jakovljević J. (2021). The impact of the Covid-19 global pandemic on the responsibility of auditors. 92-113. <https://mfin.gov.rs/aktivnosti/asopis-finansije-broj-1-62021>;
- Jakovljević, N. (2021a). Analysis of auditors characteristics. Monografija konferencije SPIN21. 366-374. <http://spin.fon.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2021/11/Zbornik-SPIN2021-final.pdf>;
- Jakovljević, N. (2021b). Analysis of the impact of the Covid-19 epidemic through the sojourn tax and the attitudes of the respondents. Trendovi u poslovanju. 2/2021(18) 20-29. <http://www.trendovi.vspep.edu.rs/index.php/tp/article/view/246>;
- Jakovljević, N. (2021c). Aplicaton of the digital games in the audit profession. Monografija konferencije SPIN21. 374-382. <http://spin.fon.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2021/11/Zbornik-SPIN2021-final.pdf>;
- Jakovljević, N. (2021d). Application of artificial intelligence in audit. Monografija konferencije STES21. 277-290. http://stes.unibl.org/wp-content/uploads/2021/11/Dru%C5%A1tvene_zbornik_2021.pdf;
- Jakovljević, N. (2021e). Irregularities in conducting the list of assets and liabilities. Trendovi u poslovanju, 1/2021(17), 94–104. <http://www.trendovi.vspep.edu.rs/index.php/tp/article/view/230>;
- Jakovljević, N. (2021f). Political neutrality in the audit profession: attitudes of respondents in the Republic of Serbia. BizInfo (Blace) Journal of Economics, Management and Informatics. 12(2), 23-38. <https://doi.org/10.5937/bizinfo2102023j>;
- Jakovljević, N. (2021g). Use of drones in the audit profession. Monografija konferencije SPIN21. 382-390. <http://spin.fon.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2021/11/Zbornik-SPIN2021-final.pdf>;
- Jakovljević, N. (2022a). Analysis of issues of certification of persons in the audit profession in the public sector in the Republic of Serbia. Ekonomski pogledi. 24(1). 229-247. <https://doi.org/10.5937/ep24-37934>;
- Jakovljević, N. (2022b). Certification of internal auditors in the public sector in the republic of serbia, advantages and disadvantages. KNOWLEDGE - International Journal. 52(1). 37-43. <https://ikm.mk/ojs/index>.

<http://kij/article/view/5162>;

- Jakovljević, N. (2022c). Remote work in audit in the private and public sector in the Republic of Serbia. *Biz-Info (Blace) Journal of Economics, Management and Informatics*, 13(1), 65–70. <https://doi.org/10.5937/bizinfo22010651>;
- Jeremić, N., Jakovljević, N., Jeremić, M. (2022). The role of internal auditing in business continuity. *Revizor*. 97-98. 53-71. <https://doi.org/10.56362/Rev22980531>;
- Jeremić, N., Jeremić, M., Jakovljević, N. (2021). Agility of internal audit. *Revizor*. 24(95-96), 57-76. <http://dx.doi.org/10.5937/Rev21960571>;
- Kallem S. R. (2012) Artificial Intelligence Algorithms, *IOSR Journal of Computer Engineering*, Volume 6, Issue. 3;
- Kowalkiewicz M. (2019) How Did We Get Here? The Story of Algorithms, Towards Data Science, <https://towardsdatascience.com/how-did-we-get-here-the-story-of-algorithms-9ee186ba2a07>;
- Lee S. C. (2021) Auditing Algorithms: A Rational Counterfactual Framework, *Journal of International Technology & Information Management*, Volume 30, Issue 2, pages 120-145;
- Mittelstadt B, Allo P, Taddeo M. (2016) The ethics of algorithms: Mapping the debate. *Big Data & Society*,
- Mittelstadt B. (2019) Principles alone cannot guarantee ethical AI, *Nature Machine Intelligence*, Volume 1, pages 501–507;
- Pearce G, Kotopski M. (2021) Algorithms and the enterprise governance of AI, *ISACA Journal*, Volume 4, pages 8-13;
- Spacey J. (2016) Algorithms vs. Code, <https://simplicable.com/new/algorithm-vs-code>;
- Tay L, Eun W. S, Hickman L. (2020) Psychometric and Validity Issues in Machine Learning Approaches to Personality Assessment: A Focus on Social Media Text Mining, *European Journal of Personality*, Volume 34, Issue 5, pages 47-56;
- Touhill G. (2021) The Network: Driving digital transformation, *ISACA Journal*, Volume 4, pages 6-8;

ALGORITHM AUDIT

Author: NEMANJA JAKOVLJEVIĆ

Email: jakovljevic.i.nemanja@gmail.com

Mentor: Full Prof. Veljko Dmitrović

Faculty of Economics and Business, University of Belgrade

Faculty of Organizational Sciences, University of Belgrade

Introduction: Artificial intelligence services that are built on the use of algorithms are extremely dynamic and quickly find their application both in companies in the private sector and in public sector organizations around the world. However, the use of algorithms can also have negative aspects, and there is a widely accepted point of view that algorithms can go beyond the scope of controlled and predictable work and cross the limit of what is allowed. Such a view can cause significant concern among certain or all interest groups of a company that applies algorithms in its business. From this gap in expectations between management and owners and other interest groups who may be concerned about the negative aspects of algorithm use, the need for independent and objective assurance of algorithms and their use in business arose, which is actually an algorithm audit.

Aim: The objective of the research in the paper is to analyze and interpret the stages of audit engagement on the algorithm audit, which includes the general objectives of the algorithm audit, preliminary consideration, planning, and implementation of the algorithm audit, as well as reporting.

Material and Methods: The deductive method was used for the research. The subject of study was the relevant literature in the subject area, from which the key foundations and important conclusions were derived and presented in the paper using the methods of synthesis and elementary layered analysis. The subject of the study was the relevant literature in the subject area.

Results: In times abounding with algorithms that affect all spheres of business and people's daily life, there is a strong need for a certain type of assurance in algorithms' ability to adequately and correctly implement the activities for which they are intended. Artificial intelligence services that are built on the use of algorithms are extremely dynamic and quickly find their application both in companies in the private sector and in public sector organizations around the world.

Conclusion: While it is clear why audits could help build public trust, how algorithm audits should be implemented is still an open question and an area of active research. The paper in question offers a clear overview of the potential phases of the auditor's engagement in the audit of the analog algorithm and can be a guideline for auditors when planning and implementing a specific audit engagement.

Keywords: artificial intelligence, audit, algorithm

ROBIN HOOD REVIZORI: KAKO VRHOVNE REVIZORSKE INSTITUCIJE REVIZIJAMA UČINKOVITOSTI MOGU DA UTIČU NA UKUPNO BLAGOSTANJE?

Autor: NEMANJA JAKOVLJEVIĆ, PhD student

e-mail: jakovljevic.i.nemanja@gmail.com

Mentor: Prof. dr Veljko Dmitrović, Fakultet organizacionih nauka Univerziteta u Beogradu

Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu

Uvod: Efekat Robin Hood-a se ostvaruje u ekonomskim pojavama u kojima manje bogati građani jedne države ostvaruju koristi na štetu više bogatih građana. Države blagostanja se sastoje od institucija i mehanizama dizajniranih da zaštite od rizika tako što se obezbeđuje pomoć za siromašne, socijalno stanovanje, redistribucija dohotka i smanjenje socijalne isključenosti. Suštinski, ovaj efekat može da bude uzorkovan velikim brojem državnih intervencija ili aktivnostima državnih organa i kompanija. Verovatno najjasniji primer ovog efekta je ekstra porez na dohodak građana koji država ubira od bogatijih ljudi, a onda tako sakupljeni novac može da koristi za socijalne aktivnosti poput finansiranja subvencionisane cene električne energije za domaćinstva sa niskim mesečnim primanjima i slično. Kada na to dodamo osnovnu nadležnost vrhovnih revizorskih institucija za revizije javnih sredstava, koja glasi da je njihova funkcija da sprovede revizije pravilnosti i učinkovitosti trošenja javnih sredstava, može se postaviti pitanje kako vrhovne revizorske institucije mogu da pomognu u povećanju ukupnog blagostanja.

Cilj: Cilj istraživanja je analiziranje načina na koji vrhovne revizorske institucije revizijama učinkovitosti mogu da utiču na ukupno blagostanje društva kroz primer Republike Slovenije.

Materijal i metode: Predmet proučavanja su dometi i uticaj vrhovne revizorske institucije Republike Slovenije na ukupno blagostanje u državi sprovođenjem revizije učinkovitosti. Za istraživanje je korišćena deduktivna metoda.

Rezultati: Državni revizori kao lica koja imaju zakonsku moć i resurse da sprovedu revizije učinkovitosti, mogu preovlađujuće da utiču na trasiranje pojedinih državnih politika usmerenih na siromašne slojeve stanovništva, da oni budu efektivniji i da targetiraju ciljne grupe i širi krug zainteresovanih strana, što može posledično značajno da utiče na povećanje ukupnog blagostanja u jednom društvu.

Zaključak: Revizija učinkovitosti poslovanja je postupak u kojem se ispituje kako su korišćena javna sredstva, da bi se utvrdilo da li je to činjeno u skladu sa načelima ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti i u skladu sa planiranim ciljevima.

Ključne reči: Robin Hood; revizori; vrhovne revizorske institucije; revizije učinkovitosti; država blagostanja; raspodela dohotka; nejednakost

UVOD

Efekat Robin Hood-a je ekonomska situacija u kojoj postoji preraspodela bogatstva na relaciji od bogatih prema siromašnima u jednom društvu kako bi se smanjila ukupna nejednakost. On podrazumeva transfer bogatstva u finansijskom ili drugom obliku koji se na zakonom propisan način preuzima od bogatijih slojeva stanovništva prema manje bogatim slojevima stanovništva u jednom društvu, odnosno u jednoj državi i to prvenstveno sa ciljem kako bi se smanjila ekonomska nejednakost (Kovačević et al., 2017). Ovaj efekat je dobio ime po Robin Hood-u, legendarnom istorijskom liku, odmetniku koji je živeo

u Šervudskoj šumi sa svojom družinom. Robin je vremenom postao popularni narodni heroj zbog svoje velikodušnosti prema siromašnim i potlačenim seljacima, a zbog mržnje prema šerifu i njegovim poslušnicima koji su sprovodili ugnjetavačke zakone, postao je njihov uzor.

Efekat Robin Hood-a se povezuje sa nejednakošću prihoda i ličnim bogatstvom, a osnuje se na pretpostavci da siromašni treba da stiču ekonomsku korist, najčešće u finansijskom obliku, i to na štetu bogatih. Pojmovi bogatih i siromašnih su relativnog karaktera i mogu se različito definisati u zavisnosti od društva, odnosno države. Tako se može definisati i obrnuti efekat Robin Hood-a u kome bogati dobijaju na štetu siromašnih (Joksimović, 2012). S tim u vezi država može da preduzme neke aktivnosti i da definiše parametre fiskalne politike tako da one direktno ili indirektno dovedu do ostvarivanja efekta Robin Hood-a. Na primer, to mogu da budu neki oblici poreza i drugo. Mnogi ljudi danas kažu da kada neko izgovori ime Robin Hood, njima se odmah u glavi pojavljuju slike strelca sa velikim šeširovom iz Šervudske šume, ili plemenitog razbojnika koji krade od bogatih da bi dao siromašnima, a u dubljem smislu, čoveka koji će se suprotstaviti nepravdi i tiraniji tokom perioda koji istoričari svrstavaju u srednji vek. Na Robina Huda suštinski mnogi gledaju kao na heroja i uglavnom se fokusiraju samo na njegovu pozitivnu stranu. Kada se taj herojski prikaz analizira sa jedne metafizičke ili čak filozofske tačke gledišta, postoji više aspekata koje treba razmotriti. Prvo da li je ispravno stanovište da neko bude okarakterisan kao heroj za čin otimanja od bogatih i davanja onima koji se smatraju siromašnim u jednom društvu. Njegovi postupci zaista, iako nisu zakonodavno i verovatno i moralno najidealniji, jer on krši zakone, kratkoročni efekti koje su na kraju doneli bili su da su siromašni ljudi postali bar malo bogatiji. Ono što je Robin učinio bilo je da je u to vreme pomogao sloju stanovništva koji je brojao veliku većinu ukupne populacije i to na štetu nekolicine, a kao kratkoročan rezultat njegovih aktivnosti bilo je da se društvo u celini poboljšalo. Drugo, može se postaviti opšte pitanje da li ljudi zaista treba Robina da smatraju herojem. Ako je tako, da li to onda može da znači da se svi ljudi koji krađu mogu smatrati herojima. Zato je u posmatranju Robinovih postupaka važna i dimenzija koja se odnosi na to da on nije samo krao već da je krao i davao siromašnima. Jer po sistemu modus polensa možemo da definišemo dve premise koje kažu Robin krade i ljudi koji krađu su lopovi, možemo da izvučemo zaključak da je Robin lopov. Međutim, ako po istom sistemu definišemo nove dve premise, pa kažemo Robin krade i daje siromašnima i ljudi koji daju siromašnima su heroji, onda možemo da izvučemo zaključak da je Robin heroj.

Slika broj 1. Robin Hood revizori, Izvor: Autor

Kakva je povezanost između Robin Hood-a i revizora? Verovatno bi na prvi pogled većina ljudi odgovorila da ona ne postoji, međutim kada malo šire sagledamo koncept države blagostanja, moguće je naslutiti da pomenuta povezanost postoji i da u određenim vrstama revizije može da bude veoma izražena. Države blagostanja se sastoje od institucija i mehanizama dizajniranih da zaštite od rizika tako što se obezbeđuje pomoć za siromašne, socijalno stanovanje, redistribucija dohotka i smanjenje socijalne isključenosti. Suštinski, ovaj efekat se odnosi na preraspodelu bogatstva od bogatih prema siromašnima i može da bude uzrokovan velikim brojem državnih intervencija ili aktivnostima državnih organa i kompanija. Verovatno najjasniji primer ovog efekta je ekstra porez na dohodak građana koji država ubira od bogatijih ljudi, a onda tako sakupljeni novac može da koristi za socijalne aktivnosti poput finansiranja subvencionisane cene električne energije za domaćinstva sa niskim mesečnim primanjima i slično. Kada na to dodamo osnovnu nadležnost vrhovnih revizorskih institucija za revizije javnih sredstava, koja glasi da je njihova funkcija da sprovede kontrole pravilnosti i učinkovitosti trošenja javnih sredstava, može se postaviti pitanje kako vrhovne revizorske institucije mogu da pomognu u povećanju ukupnog blagostanja. Revizija učinkovitosti poslovanja je postupak u kojem se ispituje kako su korišćena javna sredstva, da bi se utvrdilo da li je to činjeno u skladu sa načelima ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti i u skladu sa planiranim ciljevima. Cilj istraživanja je analiziranje načina na koji vrhovne revizorske institucije revizijama učinkovitosti mogu da utiču na ukupno blagostanje društva kroz primer Republike Slovenije.

MATERIJALI I METODI

Predmet rada je razmatranje aspekata delovanja vrhovnih revizorskih institucija na ukupno blagostanje građana jedne države i to analizom sprovođenja revizija učinkovitosti poslovanja sa aspektom na izbor tema i procese izveštavanja i utvrđivanja efekata sprovedene revizije. Predmet proučavanja su dometi i uticaj vrhovne revizorske institucije Republike Slovenije na ukupno blagostanje u državi sprovođenjem revizije učinkovitosti. Za istraživanje je korišćena deduktivna metoda. Ključno pitanje glasi kakva je uloga revizora u postizanju ukupnog blagostanja? Kako državni revizori mogu da pomognu da se ostvari efekat Robin Hood-a u svom maksimalnom obimu ili pak da se ne ostvari uopšte? Odgovori na pitanja su istraživani na primeru revizija učinkovitosti u vrhovnoj revizorskoj instituciji Republike Slovenije i njenom uticaju na socijalna pitanja, u Republici Sloveniji kroz konkretne sprovedene revizorske angažmane na temu revizije učinkovitosti, obavljanja poslova Ministarstva za rad i porodicu, socijalna pitanja i jednake mogućnosti u smanjenju siromaštva u periodu od 2017. do 2020. godine i omladinske politike u Republici Sloveniji u periodu od 1. januara 2014. do 31. decembra 2015. godine, u kojima su predmet revizije bile Vlada Republike Slovenije, odnosno Ministarstvo prosvete, nauke i sporta i Kancelarija Republike Slovenije za mlade.

Metodološki posmatrano, važno je razumeti da je revizija učinkovitosti jedna od tri glavne vrste revizija javnog sektora definisane u Međunarodnim standardima vrhovnih revizorskih institucija (ISSAI) 100/22. Razlikuje se od druga dva glavna tipa, finansijske revizije i revizije usklađenosti, koje obično testiraju da li vlada dobro koristi resurse kako bi efikasno ostvarila svoje ciljeve i planirani uticaj. Takve revizije često imaju za cilj da ispituju sprovođenje politika. Vrhovne revizorske institucije za reviziju javnih sredstava mogu da koriste različite testove da ispituju učinak vlade u odnosu na odgovarajuće kriterijume, a zatim da pokušaju da pronađu razloge za bilo kakve nepravilnosti. One mogu da koriste testove kontrola i suštinske testove. Revizijske tehnike prikupljanja dokaza obuhvataju intervju sa odgovornim licima, analizu dokumentacije, obilazak objekata, uvid u sprovođenje procedura, uvid u stanje sistema, intervju sa trećim stranama i slično.

Revizije učinkovitosti takođe mogu identifikovati šta dobro funkcioniše u entitetima koji su predmet revizije ili meriti kako se učinak poboljšao usled određenih promena koje su entiteti napravili u politici ili operacijama. U suštini, osnovna nadležnost vrhovnih revizorskih institucija za revizije javnih sredstava glasi da je njihova funkcija da sprovede kontrole pravilnosti i učinkovitosti trošenja javnih sredstava, pa se može postaviti pitanje kako vrhovne revizorske institucije mogu da pomognu u povećanju ukupnog blagostanja. Revizija učinkovitosti poslovanja je postupak u kojem se ispituje kako su korišćena javna sredstva, da bi se utvrdilo da li je to činjeno u skladu sa načelima ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti i u skladu sa planiranim ciljevima.

REZULTATI

Državni revizori iz Slovenije su u 2021. godini objavili izveštaj o reviziji učinkovitosti na temu obavljanja poslova Ministarstva za rad i porodicu, socijalna pitanja i jednake mogućnosti u smanjenju siromaštva u periodu od 2017. do 2020. godine. Njihov cilj je bio da pruže mišljenje o učinku smanjenja siromaštva. Oni su utvrdili da su Vlada i Ministarstvo svojim delovanjem smanjili siromaštvo u periodu od 2017. do 2020. delimično uspešno. Oba cilja iz Strategije koja su bila planirana su ostvarena u periodu na koji je revizija uključena, ali Vlada i Ministarstvo nisu bili uspešni u postizanju stopa smanjenja siromaštva za sve ugrožene i ugrožene grupe stanovništva, iako bi, prema Strategiji, ovim grupama trebalo posvetiti posebnu pažnju. Stopa rizika od siromaštva za starije neudate žene starije od 65 godina značajno raste, situacija se ne popravlja ni u jednoroditeljskim porodicama, ali su socijalni transferi efikasni u smanjenju rizika od siromaštva dece.

Oni su pokazali da je siromaštvo dvosmisleno u planskim dokumentima i propisima definisano i iako planski dokumenti sadrže planove za smanjenje siromaštva, Ministarstvo ne prati samostalno ovu oblast. Osim toga, Ministarstvo u svojim dokumentima siromaštvo nije jednoznačno definisalo i zauzelo stav o tome koje mere ili prava iz fondova Ministarstva sprovede preventivne mere za njegovo smanjenje. Oni smatraju da se praćenje siromaštva u Republici Sloveniji zasniva na indikatorima stope i stope rizika od siromaštva i rizicima socijalne isključenosti. Korišćeni indikator stope siromaštva nije definisan na način koji bi omogućio pojedincu da lako razume ili bude svestan koga ispod ili iznad granice siromaštva, što bi mu jasno pomoglo da shvati da na to ima pravo pomoć. Stopa rizika od siromaštva predstavlja procenat lica čiji je raspoloživi ekvivalentni prihod niži od praga rizika od siromaštva. Stopa rizika od siromaštva ne pokazuje koliko lica je stvarno siromašno, već procenat lica koja imaju ekvivalentni raspoloživi prihod niži od praga rizika od siromaštva. Pored toga, postoji sistem prava na javna sredstva koji poboljšava stanje prihoda pojedinaca i shodno tome smanjuje siromaštvo, široko rasprostranjeno i raznovrsno među mnogim zainteresovanim stranama ili obveznicima individualnih prava. Takav sistem prava predstavlja prepreku za postizanje većeg stepena jednakosti. Oni smatraju da odsustvo jasnoće u nacionalnoj strategiji predstavlja istovremeno odsustvo socijalne politike Republike Slovenije koja bi određivala i omogućavala sprovođenje mera i usmerila resurse na najugroženije i najugroženije slojeve stanovništva i koja definiše strategije i politike Republike Slovenije za smanjenje siromaštva i socijalne isključenosti. U 2020. godini, zbog posledica epidemije kovida-19, Vlada i Ministarstvo su utvrdili da Ministarstvo nema pregled ostalih aktera koji planiraju ciljeve i sprovede mere doprinosa na smanjenje siromaštva, što znači nesaradnju sa njima u smislu koordinacije politike, što doprinosi smanjenju siromaštva. Ministarstvo ne planira smanjenje siromaštva uzimajući u obzir rad svih zainteresovanih strana u ovoj oblasti, ne saraduje sa njima aktivno i ne prati njihov rad. Vladini planski dokumenti predložili su mere za ublažavanje posledica epidemije kovida-19. Vlada i Ministarstvo su tokom perioda obuhvaćenog revizijom pratili

podatke o stanju siromaštva, međutim, ukupan sistem praćenja područja bio je delimično adekvatan pošto ministarstvo nije pratilo i analiziralo korišćenje sredstava namenjenih za smanjenje siromaštva, a pored toga nije imalo uspostavljenu efikasnu kontrolu zloupotrebe sredstava.

Revizori iz Slovenije su utvrdili da Ministarstvo u vezi sa socijalnim transferima koji se isplaćuju iz sredstava Ministarstva i u njihovom okviru za transfere, koji imaju direktan uticaj na smanjenje siromaštva, nije identifikovalo i analiziralo njihove uticaje na indikatore rizika od siromaštva. Takođe smo utvrdili da ministarstvo nije pribavilo podatke o visini sredstava iz drugih izvora namenjenih za smanjenje siromaštva, niti podatke o realizaciji kojih mera su sredstva utrošena, pa stoga nema podataka o ukupnom iznosu sredstava dodeljenih Republici Sloveniji u periodu obuhvaćenom revizijom za smanjenje siromaštva. Zato što mnogi akteri svojim delovanjem utiču na društvenu situaciju pojedinaca i porodice, a Ministarstvo ove podatke, smatramo, ne prati i ne analizira, Ministarstvo nema sveobuhvatan pregled ove oblasti, što bi, po našem mišljenju, bio neophodan uslov za planiranje, sprovođenje i koordinaciju mera Ministarstva i drugih nosilaca aktivnosti u ovoj oblasti. Oni smatraju da bi Ministarstvo trebalo da obezbedi sistematsko praćenje i analizu svih indikatora pre i posle transfera, posebno za pojedinačne socijalno ugrožene i ugrožene grupe, što bi omogućilo da se detaljnije prati siromaštvo, uticaj transfera na siromaštvo i bila bi osnova za planiranje budućih ciljeva i mera. Revizori su utvrdili da Ministarstvo nije uspostavilo jedinstven i sistematičan način sprovođenja unutrašnjih kontrola centara za socijalni rad da obezbedi poštovanje principa zakonitosti, transparentnosti, efikasnosti i efektivnosti u odlučivanju o pravima iz javnih sredstava koja utiču na smanjenje siromaštva. Jer razmatrani akti nisu usvojeni, a samim tim i Vlada i ministarstvo nisu sistematski analizirali razloge ne/ostvarivanja planiranih ciljeva. Vlada i Ministarstvo, o indikatorima rizika od socijalne isključenosti, siromaštva uopšte i po pojedinačnim društvenim ugroženim i ranjivim grupama i o opštim uzrocima smanjenja siromaštva i socijalnoj isključenosti, koja je redovno prijavljivana, nisu dali analizu sadržajnih mera ili uzroka koji su uticali na smanjenje ili povećanje rizika od socijalne isključenosti i siromaštvo uopšte i po grupama prebivališta. Vlada i Ministarstvo, na osnovu monitoringa podataka o stanju siromaštva i rezultata izvršenih analiza, nisu menjali niti dopunjavali planirane ciljeve i mere za smanjenje siromaštva i socijalne isključenosti u planskim dokumentima koji definišu sistem socijalne sigurnosti. Ministarstvu je dat rok za ispunjenje datih preporuka, a ukoliko preporuke ne budu ispunjene na zadovoljavajući način, odgovorna lica Ministarstva će biti kažnjena novčano, a u slučajevima težeg kršenja obaveze dobrog poslovanja, odgovorna lica mogu biti opozvana sa funkcije.

Revizijski sud Slovenije je objavio revizorski izveštaj o efikasnosti omladinske politike, kojim je utvrđeno da li je država uspostavila efikasan sistem praćenja realizacije mera i projekata u okviru omladinske politike u Republici Sloveniji u periodu od 1. januara 2014. do 31. decembra 2015. godine. Vlada Republike Slovenije, Ministarstvo prosvete, nauke i sporta i Kancelarija Republike Slovenije za mlade su imenovani za entitete koji su predmet revizije. U svojoj reviziji, Sud se fokusirao na tri okvirna pitanja:

1. Da li subjekti revizije znaju koliki se budžet izdvaja za realizaciju mera i projekata u okviru omladinske politike?
2. Da li subjekti revizije znaju koliku i kakvu novčanu pomoć mladi pojedinac može dobiti u Republici Sloveniji?
3. Da li je uspostavljen efikasan sistem za merenje efekata sprovedenih mera ili projekata u okviru omladinske politike?

Revizori iz Slovenije su utvrdili da se planiranje omladinskih politika ne zasniva na odgovarajućim analizama, dok istovremeno ni aktivnosti pojedinih ministarstava nisu usmerene na sve najproblematičnije oblasti. Takve oblasti uključuju, kako Revizorski sud

primećuje, praćenje NEET-a (mladih ljudi koji nisu zaposleni niti uključeni u obrazovanje ili obuku). NEET-i su veoma ranjiva društvena grupa mladih, koja je često povezana sa negativnim posledicama (izolacija, kriminal, problemi mentalnog zdravlja,...). Zbog odsustva NEET članova sa tržišta rada, Republika Slovenija je u 2011. godini pretrpela više od 465 miliona evra štete ili 1,31 odsto BDP-a. Rezultat neadekvatnih analiza je donošenje mera koje ne rešavaju trajno probleme mladih i ne odgovaraju na stvarne potrebe mlade generacije. Kao rezultat toga, mnoge generacije mladih ljudi se suočavaju sa istim problemima iznova i iznova. Revizijski sud je takođe konstatovao da Vlada i Ministarstvo nauke, prosvete i sporta nisu bili efikasni u planiranju i praćenju sredstava namenjenih omladinskoj politici. Oni smatraju da država nema ni tačan podatak koliko je javnih sredstava na republičkom i lokalnom nivou izdvojeno za sprovođenje mera i projekata u okviru omladinske politike i da nemaju nijedan dokument koji bi pokazao dugoročni razvoj omladinskog rada i omladinske infrastrukture. Finansiranje je projektno, zavisno od evropskih fondova ili volje svake politike, kako i kome će dodeljivati sredstva putem tendera. Nema preciznih kriterijuma i, pre svega, nema stalnog finansiranja. Među spornim odlukama je i odluka o smanjenju finansiranja nacionalnih omladinskih organizacija u 2015. godini i povećanju ovih sredstava za mnoge druge organizacije. Mnogi od njih čak i nisu mladi u svojoj osnovnoj klasifikaciji, ali imaju svoju osnovnu delatnost u oblasti koja nije omladinski sektor. Vlada Republike Slovenije i Ministarstvo nauke, obrazovanja i sporta nemaju pregled o vrstama novčane pomoći, njihovom ukupnom iznosu i iznosima koje mladi pojedinac može dobiti, a mladi ljudi često ne poznaju sva prava koja im pripadaju, što ih često dovodi do teške socijalne nevolje. Za strateško efikasno planiranje omladinske politike, pored stvarne analize stanja i relevantnih pravila finansiranja, neophodna je i efikasna saradnja između pojedinih ministarstava i državnih organa. Nažalost, Vlada Republike Slovenije nije uspostavila adekvatnu koordinaciju između pojedinih oblasti, pa se mere često dupliraju ili predstavljaju neadekvatan odgovor na probleme mladih. Revizijski izveštaj Revizorskog suda utvrdio je neadekvatno i nedovoljno delovanje Vlade Republike Slovenije u oblasti omladinske politike.

Revizijski sud Slovenije je izvršio reviziju ispravnosti i učinkovitosti na temu obuke i edukacije nezaposlenih u 2013. i 2014. godini. Ciljevi revizije su bili davanje mišljenja o pravilnosti poslovanja Zavoda za zapošljavanje Slovenije u oblasti obrazovanja nezaposlenih u periodu od 1. januara 2013. godine do 31. decembra 2014. godine i mišljenje o efikasnosti poslovanja Ministarstva za rad, porodicu, socijalna i Zavoda u realizaciji mere Obuka i edukacija nezaposlenih u periodu od 1. januara 2013. do 31. decembra 2014. godine. Revizijski sud je izdao mišljenje sa rezervom jer poslovanje nije bilo usklađeno sa propisima u sledećim slučajevima:

1. obuka na radnom mestu nije omogućila polazniku da nakon završene obuke nađe odgovarajući posao na toj poziciji,
2. neki rashodi nisu zasnovani na relevantnoj računovodstvenoj dokumentaciji,
3. učesnicima programa obuke na radnom mestu isplaćena je naknada za aktivnosti i naknada za prevoz u pogrešnom iznosu,
4. obuka nezaposlenih nije u svim slučajevima bila u skladu sa ciljevima zapošljavanja utvrđenim planom zapošljavanja.

Revizori smatraju da su u delu koji se odnosi na sprovođenje mere iz oblasti obuke i edukacije nezaposlenih Ministarstvo i Zavod bili delimično efikasni u sprovođenju. Dugoročno i kratkoročno planiranje Instituta i Ministarstva je u velikoj meri obezbedilo da se planiraju i dugoročni (strateški) i kratkoročni (godišnji) ciljevi, da kratkoročni ciljevi budu izvedeni iz strateških dokumenata i da se ciljevi identifikuju. U nekim slučajevima, međutim, ciljevi nisu precizni jer nije bilo jasno na koji period se odnose. U postavljanju ciljeva Ministarstvo i Zavod su na odgovarajući način saradivali međusobno i sa socijalnim

partnerima, predstavnicima poslodavaca i zaposlenih. Ministarstvo i Zavod za zapošljavanje za period obuhvaćen revizijom nisu raspolagali podacima o visini finansijskih sredstava koja bi bila najoptimalnija u pogledu namena i ciljeva sprovođenja mera i programa aktivne politike zapošljavanja i karakteristike ili potrebe nezaposlenih. Prilikom planiranja mere, Ministarstvo i Zavod su proverili početno stanje na tržištu rada i projekcije potreba nezaposlenih i poslodavaca i prilikom planiranja mera nisu polazili od analize troškova i efekata mere u prošlosti.

Služba za zapošljavanje i Ministarstvo su u okviru svojih nadležnosti vodili odgovarajuću evidenciju o sprovođenju mera, ali su za adekvatnije praćenje sprovođenja mera postojala zakonska ograničenja koja nisu dozvoljavala praćenje onih nezaposlenih lica koja nisu uključena u neku od mera aktivne politike zapošljavanja. U periodu koji je obuhvaćen revizijom, Ministarstvo nije pripremio privremenu ocenu efektivnosti i efikasnosti mera koje bi trebalo da se sprovedu sredinom perioda sprovođenja mera i koje treba da se odnose na 2012. i 2013. godinu. Prilikom ocenjivanja mera i programa, Ministarstvo nije utvrđivalo poboljšanje u pogledu učinka, niti je analiziralo efektivnost sprovođenja mera, niti je ispitivalo aspekt korelacije između obuke i obrazovanja i broja poslova. Ministarstvo nije pripremio sažetak evaluacija pojedinačnih programa mere osposobljavanja i obrazovanja nezaposlenih, iz kojih bi se dalo proceniti adekvatnost sprovođenja mere kao celine pojedinih programa. Evaluacije mera i programa takođe ne pokazuju na koji način su pojedine mere i programi doprinele ostvarivanju ciljeva politike zapošljavanja, utvrđenih u dugoročnim strateškim dokumentima Republike Slovenije i Evropske unije u oblasti zapošljavanja. Bez ovih informacija nije bilo moguće vrednovati programe i mere obuke i edukacije nezaposlenih kako je definisano u dugoročnim strateškim dokumentima Republike Slovenije i Evropske unije u oblasti zapošljavanja.

DISKUSIJA

Revizija učinkovitosti je nezavisno, objektivno i pouzdano ispitivanje da li preduzeća, sistemi, operacije, programi, aktivnosti ili organizacije u javnom sektoru posluju u skladu sa principima ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti. Glavni cilj revizije učinka je da konstruktivno promoviše ekonomično, efektivno i efikasno upravljanje (Peret, 2022). Ona ima kapacitete da doprinese odgovornosti, transparentnosti i praktičnom unapređenju programskih aktivnosti države blagostanja. Ona promoviše odgovornost pomažući onima koji su zaduženi za upravljanje i nadzor da poboljšaju učinak kroz ispitivanja na teme da li su poreski rezidenti dobili vrednost za novac koji im država uzima kroz poreze i da li su odluke zakonodavne ili izvršne vlasti efikasno i efektivno pripremljene i sprovedene. Stoga su odgovorna lica rukovodioci u entitetima koji su predmet revizije. Revizija učinkovitosti poslovanja ne dovodi u pitanje namere i odluke zakonodavnih institucija, već ispituje da li su neki nedostaci u primeni zakona i uobličavanju propisa sprečili postizanje navedenih ciljeva (Jakovljević, 2021a). Ona se fokusira na oblasti u kojima može da doda vrednost za građane i oblasti koje imaju najveći potencijal za poboljšanje. Ona pruža konstruktivne podsticaje odgovornim stranama da preduzmu odgovarajuće mere. Revizija učinkovitosti promoviše transparentnost omogućavajući svim zainteresovanim stranama uvid u upravljanje i rezultate različitih aktivnosti institucija i predstavnika javnog sektora. Na takav način ona direktno doprinosi pružanju korisnih informacija građanima, odnosno poreskim rezidentima, a istovremeno ima upotrebnu funkciju i kao osnova za učenje i poboljšanja.

Najbolji način prilikom utvrđivanja da li razmatranja tema učinkovitosti predstavljaju primarni cilj revizorskog angažmana je da treba imati na umu da se revizija učinkovitosti fokusira na aktivnosti i rezultate, a ne na izveštaje ili račune, i da je njen glavni cilj promovisanje ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti, a ne elementa pravilnosti poslovanja

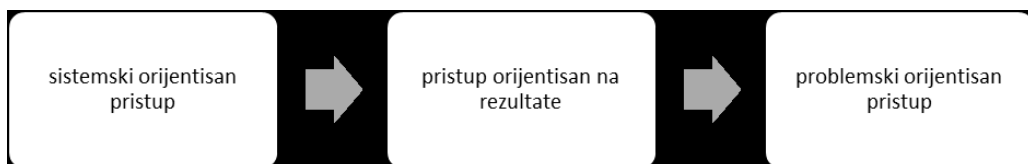
ili usklađenosti sa propisima. Revizije učinkovitosti su u suštini angažmani direktnog izveštavanja u kojima revizor meri ili ocenjuje predmet u odnosu na unapred definisane kriterijume (Jakovljević, 2021d). Kriterijumi su specifični za svaku temu i definišu ih lica koja sprovode revizije učinkovitosti poslovanja. Mogu da obuhvataju zakone, pravilnike, primere dobre prakse i slično. Od revizije učinkovitosti se obično ne očekuje da pruži opšte mišljenje, niti mišljenje koje je uporedivo sa mišljenjem o finansijskim izveštajima, nego se očekuje odgovor na pitanja o postizanju ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti subjekta revizije. Revizori koji sprovode revizije učinkovitosti će aktivno upravljati revizorskim rizikom, koji predstavlja rizik od dobijanja netačnih ili nepotpunih zaključaka, davanja neuravnoteženih informacija ili nemogućnosti dodavanja vrednosti za zainteresovane strane, u predmetnom slučaju za poreske rezidente jedne države. Mnoge teme u reviziji učinkovitosti su složene i osjetljive. Rizik da revizija neće uspeti da doda vrednost kreće se od verovatnoće da neće biti u mogućnosti da pruži nove informacije ili perspektive, pa sve do rizika zanemarivanja važnih faktora i posledično nemogućnosti da korisnicima revizorskog izveštaja pruži znanje ili preporuke koje bi donele pravi doprinos boljem učinku. Važni aspekti rizika mogu uključivati nesposobnost za sprovođenje dovoljno široke ili duboke analize, nedostatak pristupa kvalitetnim informacijama, dobijanje netačnih informacija i drugo.

Teme za revizije učinkovitosti bi trebalo da budu definisane kroz proces strateškog planiranja analizom potencijalnih tema i sprovođenjem istraživanja kako bi se identifikovali rizici i problemi. Utvrđivanje koje će revizije biti sprovedene obično je deo procesa strateškog planiranja vrhovnih revizorskih institucije. Ako je potrebno, revizori će doprineti ovom procesu u svojim odgovarajućim oblastima stručnosti. Oni mogu da dele znanje iz prethodnih revizija, a informacije iz procesa strateškog planiranja mogu biti relevantne za proces sprovođenja revizorskog angažmana (Jakovljević, 2021b). Proces odabira tema treba da ima za cilj da maksimizira očekivani uticaj revizije uzimajući u obzir revizorske kapacitete koji obuhvataju ljudski faktor u pogledu brojnosti, stručnosti, profesionalne kvalifikacije i drugo. Formalne tehnike za pripremu procesa strateškog planiranja, kao što su analiza rizika ili procene problema, mogu pomoći u strukturiranju procesa, ali moraju biti dopunjene profesionalnim rasuđivanjem kako bi se izbegle jednostrane procene. Revizija učinkovitosti generalno zahteva da se pre pokretanja revizije stekne specifično, suštinsko i metodološko znanje za reviziju koje se uglavnom konkretizuje kroz izradu formalnih dokumenata u fazi planiranja revizorskog angažmana. Termin suštinsko i metodološko znanje se odnosi na razumevanje poslovanja entiteta koji je predmet revizije i njegovog okruženja. Faza planiranja će takođe uključivati istraživački rad koji ima za cilj izgradnju znanja, testiranje različitih koncepata i tehnika revizije i proveru da li su potrebni podaci dostupni. Ovo može uključivati kombinovanje i upoređivanje podataka iz različitih izvora, izvlačenje preliminarnih zaključaka i sastavljanje nalaza kako bi se izgradile hipoteze koje se mogu testirati, ako je potrebno, u odnosu na dodatne podatke (Jakovljević, 2021f). Ovo olakšava odabir najprikladnijeg metoda revizije. Tehnologija i analitika podataka mogu se optimalno koristiti da bi se olakšao ovaj proces. Revizori koji sprovode revizije učinkovitosti treba uvek da biraju pristup orijentisan na rezultat, problem ili sistem, ili njihovu kombinaciju, kako bi olakšali ispravnost dizajna revizije. Oni treba da utvrde prirodu ispitivanja koje je neophodno obaviti i treba da definišu neophodna znanja, informacije, podatke i revizorske procedure potrebne za njihovo izvođenje i analizu. Postoji okvir koji je prožet zakonskim zahtevima koji revizori moraju da poštuju, a u okviru njega imaju slobodu da definišu hipoteze, procedure, tehnike i da sprovedu reviziju, Međutim moraju da poštuju tehnike izvođenja zaključaka i prikupljanja dokaza, kao i formalizaciju komunikacije sa odgovornim licima entiteta koji je predmet revizije. Revizija učinkovitosti je uopšteno posmatrano bazirana na jednom od sledeća tri pristupa.

Prvi pristup koji je orijentisan na sistem koji ispituje pravilno funkcionisanje sistema

upravljanja, na primer, sistema donošenja odluka u jednom poslovnom sistemu ili sistema finansijske kontrole u drugom sistemu. Drugi pristup, koji je orijentisan na rezultate, procenjuje da li su ciljevi ishoda ili rezultata postignuti kako je predviđeno ili programi i usluge funkcionišu kako je predviđeno, a treći pomenuti pristup koji je orijentisan na problem ispituje, verifikuje i analizira uzroke određenih problema ili odstupanja od kriterijuma. Sva tri pristupa mogu se posmatrati iz perspektive odozgo nadole ili odozdo prema gore. Revizije učinkovitosti odozgo nadole se uglavnom koncentrišu na zahteve, namere, ciljeve i očekivanja zakonodavne vlasti i centralnog javnog sektora. Perspektiva odozdo prema gore fokusira se na probleme od značaja za ljude i zajednicu (Hastings, 2021).

Grafik 1. Pristupi u reviziji učinkovitosti
Izvor: www.cag.gov.in pristup dana 25. 05. 2022. godine u 09.23

Prilikom planiranja revizije učinkovitosti, revizor će osmisliti revizijske postupke koji će se koristiti za prikupljanje dovoljnih i odgovarajućih revizijskih dokaza. Odabrane metode će biti one koje najbolje omogućavaju da se dokazi prikupe na efikasan i delotvoran način. Metode prikupljanja podataka i tehnike uzorkovanja bi trebalo pažljivo da budu odabrane. Dok će revizori težiti da usvoje najbolje prakse, praktična razmatranja, kao što je dostupnost podataka, mogu ograničiti izbor metoda. Stoga je preporučljivo da planiranje bude fleksibilno i pragmatično. Iz tog razloga, postupci revizije učinkovitosti neće biti preterano standardizovani (Jakovljević & Jakovljević, 2021). Preterana formalnost može da ugrozi neophodnu fleksibilnost, profesionalnu procenu i visok nivo analitičkih vještina koje su potrebne u reviziji učinkovitosti. U određenim slučajevima može da se pojavi potreba za detaljnijim planom revizije u kojem su pitanja revizije i procedure eksplicitno definisane. Prilikom planiranja revizije učinkovitosti, revizori će takođe proceniti rizik od prevare. Ako je ovo značajno u kontekstu ciljeva revizije, revizori će steći razumevanje relevantnih sistema interne kontrole i ispitati da li postoje znaci nepravilnosti koje ometaju učinak. Opšti cilj u fazi planiranja je odlučiti, putem izgradnje znanja i razmatranja različitih strategija, kako najbolje sprovesti reviziju. Revizori će uspostaviti odgovarajuće kriterijume koji odgovaraju pitanjima revizije i koji se odnose na principe ekonomičnosti, efikasnosti i efektivnosti. Za identifikaciju kriterijuma mogu se koristiti različiti izvori, uključujući okvire za merenje učinka.

Revizori će nastojati da daju revizorske izveštaje koji su sveobuhvatni, blagovremeni, uverljivi, uravnoteženi i prilagođeni čitaocima, odnosno zainteresovanim strana, a to su pre svega građani. Da bi bio sveobuhvatan, izveštaj će uključivati informacije o cilju revizije, revizijskim pitanjima i odgovorima na ta pitanja, predmetu, kriterijumima, metodologiji, izvorima podataka, svim ograničenjima korišćenih podataka i nalazima revizije (Meyer, 2020b). Jasno će odgovoriti na revizijska pitanja ili objasniti zašto to nije bilo moguće. Da bi bio ubedljiv, mora biti logički strukturiran i treba da predstavlja jasan odnos između cilja revizije, kriterijuma, nalaza, zaključaka i preporuka. Svi relevantni argumenti će biti razmotreni. Izveštaj će objasniti zašto i kako problemi uočeni u nalazima ometaju učinak kako bi se podstakao subjekt revizije ili korisnik da pokrene korektivne mere. Ona će, tamo gde je prikladno, uključiti preporuke za poboljšanje performansi. Izveštaj treba da bude onoliko jasan i koncizan koliko to dozvoljava predmet formulisan nedvosmisleno.

U celini će biti konstruktivan, doprineti boljem znanju i istaći sva neophodna poboljšanja (Jakovljević, 2021e). Priprema izveštaja bi trebalo da bude nepristrasna i u sadržaju i u tonu. U pripremi uravnoteženog i konstruktivnog izveštaja revizori će nastojati da predstave različite perspektive i gledišta i da predstave objektivno i pošteno nalaze. Činjenice treba da budu predstavljene i tumačene neutralno, izbegavajući pristrasne informacije ili jezik koji može da izazove defanzivnost i protivljenje, a na mestima gde se legitimno mogu dati različita tumačenja dokaza, oni moraju biti predstavljeni kako bi se obezbedila pravičnost i ravnoteža. Na takav način obezbediće se veći kvalitet i pouzdanost izveštavanja u revizijama učinkovitosti poslovanja.

Revizori koji sprovode revizije učinkovitosti treba da nastoje da pruže konstruktivne preporuke koje će verovatno značajno doprineti adresiranju slabosti ili problema identifikovanih revizijom. Ovde dolazimo do drugog dela odgovora na pitanje kako revizori mogu da doprinesu ostvarenju efekta Robin Hood-a. Preporuke treba da budu dobro utemeljene i da dodaju vrednost. Oni će se baviti uzrocima problema i otklanjanjem utvrđenih slabosti (Abdigamidov, 2021). Kada se ovo nadoveže na izbor tema koji je povezan sa konceptom države blagostanja, poput smanjenja siromaštva ili slično, onda je jasno kako se postaje Robin Hood revizor. Preporuke treba da budu praktične i upućene subjektima koji imaju odgovornost i nadležnost za njihovo sprovođenje (Jeremić et al., 2021). One treba da budu predstavljene na logičan i jasan način. Zajedno sa punim tekstom izveštaja, treba da uvere čitaoca da će verovatno značajno poboljšati vođenje upravljanje procesima i programima u javnom sektoru i to na primer pojednostavljenjem administracije, smanjenjem troškova, poboljšanjem efektivnosti, povećanjem kvaliteta i obima usluga, smanjenjem siromaštva ili povećanjem uticaja ili koristi za društvo (Meyer, 2020a). Nakon završetka faze sprovođenja revizije učinkovitosti i objavljivanja izveštaja, revizori će pratiti prethodne revizijske nalaze i preporuke kad god je to potrebno. Dalje se izveštava na odgovarajući način kako bi se zakonodavnom telu pružile povratne informacije zajedno, ako je moguće, sa zaključcima i uticajima svih relevantnih korektivnih mera (Jakovljević, 2021c). Praćenje se odnosi na revizorsko ispitivanje korektivnih radnji koje je preduzeo subjekt revizije, ili druga odgovorna strana, na osnovu rezultata revizije učinka. To je nezavisna aktivnost koja povećava vrednost procesa revizije jačanjem uticaja revizije i postavljanjem osnove za poboljšanja budućeg revizorskog rada. Praćenje nije ograničeno na sprovođenje preporuka, već se fokusira na to da li je subjekt revizije adekvatno rešio probleme i popravio osnovnu situaciju nakon razumnog vremenskog perioda. Kada sprovodi praćenje revizorskog izveštaja, revizor će se koncentrisati na nalaze i preporuke koji su još uvek relevantni u vreme praćenja i usvojiti nepristrasan i nezavisan pristup (Jakovljević, 2021g). Naknadni rezultati se mogu izvesti pojedinačno ili kao konsolidovani izveštaj, koji zauzvrat može uključiti analizu različitih revizija, eventualno naglašavajući zajedničke trendove i teme u brojnim oblastima izveštavanja.

ZAKLJUČCI

U teškim vremenima kralja Ričarda i kralja Džona bilo je mnogo velikih šuma u Engleskoj, ovom rečenicom započinje priča o Robinu Hood-u, misterioznom junaku koji je otimao od bogatih i davao siromašnima. Kada neko izgovori njegovo ime, većina ljudi će gotovo odmah dočarati slike zelenog strelca iz Šervudske šume, ili plemenitog razbojnika koji krade od bogatih da bi dao siromašnima, i u dubljem smislu, čoveka koji će se suprotstaviti nepravdi i tiraniji tokom perioda koji istoričari svrstavaju u srednji vek. Na Robina Huda mnogi gledaju kao na heroja. Kada sagledate ovu ideju sa filozofske tačke gledišta, postoji više stvari koje treba razmotriti. Robin Hood se može opisati kao čovek dužan da uvek deluje kako bi ostvario najviše sreće za što veći broj ljudi. Gledajući Robina Huda,

dok on krađe, on to čini za veće dobro mnogih, a ne pojedinca (u većini slučajeva Robin Hud krađe od šerifa Notingema). Drugim rečima, postoji razlog zašto ljudi rade stvari koje rade, a ponekad razlozi mogu biti zaista jednostavni. On u ovome ide korak dalje tvrdeći da je sve važno kao bilo koja ideja koja proglašava određenu akciju neophodnim. Dobar primer za to može se opisati kao: ako je neko žedan, mora nešto da popije da bi ta žeđ nestala. Pa, gledajući ideju i postupke Robina Huda, on utaži žeđ žednih. On hrani one koji su gladni.

Svakako, krađa nikada neće postati univerzalni zakon, ali ovo postavlja pitanje da li je hranjenje nekoga ko se smatra izopštenim iz društva, jer ne veruje u zakone koje donosi neko ko je nemilosrdan i pokušava da izbací one koji se ne slažu se sa njim, pogrešno. Ne zaboravimo da zakone donosi čovek sam i obično se ti zakoni donose u korist onih koji ih donose. Nisu napravljeni sa svima na umu. Zbog toga se ideja univerzalnog zakona svakako može smatrati pristrasnom. Mnogi smatraju da su zakoni napravljeni sa idejom da koriste onima koji ih prave ne razmišljajući o tome kako utiču na siromašne slojeve društva. O tome Robin Hud razmišlja, o onima koji se ne uzimaju u obzir kada se donose zakoni. Zbog toga se može smatrati čovekom iz običnog naroda. Robin Hud je pokazao ljudima da je inače pogrešno delo ponekad dobra stvar. Ili jednostavnije rečeno, ponekad krađa nije nužno pogrešna, posebno kada je opravdana dostojnim idealom kao što je veće dobro grupe ili kada zakon donosi čovek za dobrobit nekolicine u društvu, ideja koja je još uvek veoma rasprostranjena danas širom sveta. Neki Robina Huda smatraju odmetnikom, a neki čovekom koji je imao hrabrosti da se suprotstavi onima koji nisu mogli da se zauzmu za sebe i često je bio prognan od strane vlasti i društva.

Suštinski efekat Robin Hood-a se odnosi na preraspodelu bogatstva od bogatih prema siromašnima i može da bude uzorkovan velikim brojem državnih intervencija ili aktivnosti državnih organa i kompanija (Essler & Paulus, 2021). Verovatno najjasniji primer ovog efekta je ekstra porez na dohodak građana koji država ubira od bogatijih ljudi, a onda tako sakupljeni novac može da koristi za socijalne aktivnosti poput finansiranja subvencionisane cene električne energije za domaćinstva sa niskim mesečnim primanjima i slično. Verovatno bi svako glasao da mu smanje poresku obavezu, međutim, sa druge strane bi svi hteli da imaju kvalitetnu putnu infrastrukturu, škole, univerzitete, bezbednost i drugo, a to zahteva izvore finansiranja. Verovatno je porez na dohodak najrepresentativniji pokazatelj fiskalne politike za koji bi svako prvo odabrao da se smanji. To je u suštini progresivan porez, pri čemu oni koji imaju veće prihode plaćaju veće poreze, dok oni sa nižim prihodima plaćaju niže poreze (Jakovljević & Jakovljević, 2021). Da, to je „efekat Robin Hood-a“ preuzimanja od onih koji su u boljem položaju da bi se preraspodelilo onima koji imaju manje. Međutim, treba istaći priznanje da su bogati posebno napredovali u Srbiji zbog njenih zakona i državne i javne infrastrukture koja je omogućila njihov uspeh. Uzimanje više od bogatih, a manje od siromašnih tradicionalno je opravdano kao neophodno za odbranu modernog demokratskog građanskog društva. Od kada je sistem neposrednog oporezivanja uveden u kraljevini Srbiji, 1884. godine, srpska država je pokušala da uspostavi ravnotežu između preduzetničke slobode i društvene jednakosti (Kovačević et al., 2017).

Kakva je uloga revizora u svemu ovome? Suštinski, državni revizori kao lica koja imaju zakonsku moć i resurse da sprovode revizije učinkovitosti, mogu preovlađujuće da utiču na trasiranje pojedinih državnih politika usmerenih na siromašne slojeve stanovništva, da oni budu efektivniji i da targetiraju ciljne grupe i širi krug zainteresovanih strana, što može posledično značajno da utiče na povećanje ukupnog blagostanja u jednom društvu. Definitivno potpuno odsustvo nejednakosti u jednom društvu može da bude toksično. Nejednakost mora da postoji jer ona motiviše ljude i stimuliše progres društva. Međutim, sa druge strane postojanje velikih jazova u nejednakosti takođe može da bude toksično. Realizacija ideje Robin Hood ekonomije može da doprinese da se pomenuti jazovi smanje,

da se obezbedi neophodan minimum za svakoga kao elementarna osnova i da se iskoriste potencijali svake grupe, svakog mesta jednog društva. Tako se neće usporiti progres bogatih, a ubrzaće se napredak siromašnih, što vodi rastu ukupnog blagostanja.

LITERATURA

- Abdigamidov, A. (2021). Some methods of performance audit. <http://dx.doi.org/10.52123/1994-2370-2021-57>;
- Essler, S., Paulus, M. (2021). Robin Hood or Matthew? Children's Reasoning About Redistributive Justice in the Context of Economic Inequalities. *Child Development*. 0(00), 1-20;
- Hastings, N., A., J. (2021). Performance, Audit and Review. *Physical Asset Management*. 587-594. http://dx.doi.org/10.1007/978-3-030-62836-9_28;
- Jakovljević, N, Jakovljević J. (2021). The impact of the Covid-19 global pandemic on the responsibility of auditors. 92-113. <https://mfin.gov.rs/aktivnosti/asopis-finansije-broj-1-62021>;
- Jakovljević, N, Jakovljević, J. (2021). The impact of the Covid-19 global pandemic on the responsibility of auditors. *Finansije*. 92-113. <https://mfin.gov.rs/aktivnosti/asopis-finansije-broj-1-62021>;
- Jakovljević, N. (2021a). Irregularities in conducting the list of assets and liabilities. *Trendovi u poslovanju*, 1/2021(17), 94-104. <http://www.trendovi.vspep.edu.rs/index.php/tp/article/view/230>;
- Jakovljević, N. (2021b). Application of the digital games in the audit profession. *Monografija konferencije SPIN21*. 374-382. <http://spin.fon.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2021/11/Zbornik-SPIN2021-final.pdf>;
- Jakovljević, N. (2021c). Use of drones in the audit profession. *Monografija konferencije SPIN21*. 382-390. <http://spin.fon.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2021/11/Zbornik-SPIN2021-final.pdf>;
- Jakovljević, N. (2021d). Analysis of auditors' characteristics. *Monografija konferencije SPIN21*. 366-374. <http://spin.fon.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2021/11/Zbornik-SPIN2021-final.pdf>;
- Jakovljević, N. (2021e). Application of artificial intelligence in the audit. *Monografija konferencije STES21*. 277-290. http://stes.unibl.org/wp-content/uploads/2021/11/Dru%C5%A1tvene_zbornik_2021.pdf;
- Jakovljević, N. (2021f). Analysis of the impact of the Covid-19 epidemic through the sojourn tax and the attitudes of the respondents. *Trendovi u poslovanju*. 2/2021(18) 20-29. <http://www.trendovi.vspep.edu.rs/index.php/tp/article/view/246>;
- Jakovljević, N. (2021g). Political neutrality in the audit profession: attitudes of respondents in the Republic of Serbia. *BizInfo (Blace) Journal of Economics, Management and Informatics*. 12(2), 23-38. <https://doi.org/10.5937/bizinfo2102023j>;
- Jeremić, N., Jeremić, M., Jakovljević, N. (2021). Agility of internal audit. *Revizor*. 24(95-96), 57-76. <http://dx.doi.org/10.5937/Rev2196057j>;
- Joksimović, Lj. (2012). Institutional and political factors of fiscal consolidation. *Ekonomski Horizonti* 14(2). <http://dx.doi.org/10.5937/ekonhor1202089j>;
- Kovačević, M., Ilić, J., Damnjanović, R. (2017). Evolucija poreza na dohodak u Srbiji. *Oditor*. 3 (1), 7-22;
- Meyer, R., A. (2020a). Reporting Standards for Performance Audits. *The New Yellow Book: Government Auditing Standards, 2018 Version*. <http://dx.doi.org/10.1002/9781119784722.ch9>;
- Meyer, R., A. (2020b). Fieldwork Standards for Performance Audits. *The New Yellow Book: Government Auditing Standards, 2018 Version*. <http://dx.doi.org/10.1002/9781119784722.ch9>;
- Peret, P. (2022). Performing audits. *Information System Audit*. 233-248;

ROBIN HOOD AUDITORS: HOW CAN SUPREME AUDIT INSTITUTIONS INFLUENCE TOTAL WELFARE THROUGH PERFORMANCE AUDITS?

Author: NEMANJA JAKOVLJEVIĆ

Email: jakovljevic.i.nemanja@gmail.com

Mentor: Full Prof. Veljko Dmitrović

Faculty of Economics and Business, University of Belgrade

Faculty of Organizational Sciences, University of Belgrade

Introduction: The Robin Hood effect is realized in economic phenomena in which less wealthy citizens of a country benefit at the expense of more wealthy citizens. Welfare states consist of institutions and mechanisms designed to protect from risks by providing assistance to the poor, social housing, income redistribution, and reduction of social exclusion. Essentially, this effect can be modeled by a large number of state interventions or activities of state authorities and companies. Probably the clearest example of this effect is the extra income tax that the state collects from richer people, and then the collected money can be used for social activities such as financing subsidized electricity prices for households with low monthly incomes. When we add to that the basic competence of supreme audit institutions for audits of public funds—to conduct audits of the regularity and efficiency of spending public funds, the question can be raised as to how supreme audit institutions can help in increasing overall well-being.

Aim: The aim of the research is to analyze the way in which supreme audit institutions can influence the overall well-being of society through efficiency audits through the example of the Republic of Slovenia.

Material and Methods: The subject of the study was the relevant literature in the subject area. The paper studied the scope and impact of the supreme audit institution of the Republic of Slovenia on the overall well-being of the country by conducting an efficiency audit. The deductive method was used for the research.

Results: State auditors, persons who have the legal power and resources to carry out efficiency audits, can predominantly influence the design of certain state policies aimed at poor segments of the population so that they are more effective and target specific groups and a wider circle of interested parties, which can significantly influence the increase of overall well-being in a society.

Conclusion: The audit of business efficiency is a procedure that examines how public funds were used in order to determine whether it was done in accordance with the principles of economy, efficiency, and effectiveness and in accordance with the planned goals.

Keywords: Robin Hood, auditors, supreme audit institutions, performance audits, welfare state, income distribution, inequality

ROBOTIZACIJA REVIZIJE: ULOGA REVIZORA U ERI VEŠTAČKE INTELIGENCIJE

Autor: NEMANJA JAKOVLJEVIĆ, PhD student

e-mail: jakovljevic.i.nemanja@gmail.com

Mentor: Prof. dr Veljko Dmitrović, Fakultet organizacionih nauka Univerziteta u Beogradu

Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu

Uvod: Poslednjih godina revizorske kompanije širom sveta ulažu značajna finansijska sredstva u razvoj i implementaciju sistema veštačke inteligencije, koji treba da budu od pomoći revizorskim timovima na poslovima planiranja i sprovođenja revizorskih angažmana, u cilju povećanja efikasnosti i efektivnosti tokom realizacije aktivnosti na poslovima revizije. Međutim, iako revizorske kompanije očekuju pozitivne efekte od primene sistema veštačke inteligencije na poslovima revizije, određene tendencije pokazuju da značajan broj lica angažovanih na poslovima revizije ima averziju prema primeni sistema veštačke inteligencije, najčešće usled bojazni u verodostojnost mašinskih zaključaka.

Cilj: Cilj istraživanja u radu je ispitivanje stavova lica angažovanih na poslovima revizije u Bosni i Hercegovini o primeni veštačke inteligencije na poslovima revizije i usvajanju mašinskih zaključaka.

Materijal i metode: Primenjena je deskriptivna i regresiona analiza na osnovu prikupljenih odgovora na unapred definisani upitnik, koji je distribuiran ciljnim grupama putem raspoloživih mehanizama u vidu društvenih mreža. Uz upitnik, ispitanicima je dostavljeno i uputstvo za popunjavanje.

Rezultati: Na upitnik koji je poslat na popunjavanje na adrese 57 dostupnih ispitanika, ukupno 42 ispitanika je odgovorilo na način da se njihovi odgovori mogu smatrati relevantnim za analizu, od čega se 13 ispitanika izjasnilo kao osoba muškog pola, a 29 ispitanika se izjasnilo kao osoba ženskog pola.

Zaključak: Glavni zaključak je da lica angažovana na poslovima revizije u Bosni i Hercegovini mlađa od 30 godina izražavaju spremnost za primenu sistema veštačke inteligencije i usvajanje mašinskih zaključaka, dok sa porastom starosne dobi opada izražena spremnost. Istovremeno, uočene su značajne razlike između stavova lica angažovanih na poslovima revizije u privatnom i javnom sektoru po osnovu primene sistema veštačke inteligencije, usvajanja mašinskih zaključaka na poslovima revizije i spremnosti za ulaganje finansijskih resursa u razvijanje i implementaciju sistema veštačke inteligencije.

Ključne reči: revizori, revizija, veštačka inteligencija; robotizacija

UVOD

Poslednjih godina, revizorske kompanije širom sveta ulažu značajna finansijska sredstva u razvoj i implementaciju sistema veštačke inteligencije koji treba da budu od pomoći revizorskim timovima na poslovima planiranja i sprovođenja revizorskih angažmana u cilju povećanja efikasnosti i efektivnosti tokom realizacije aktivnosti na poslovima revizije. Revizorske kompanije godinama unazad izražavaju tendenciju za izgradnjom internih procedura i analitičkih tehnika zasnovanih na primeni novih tehnologija u cilju povećanja sopstvene uloge u poslovnim krugovima i brendiranju i tržišnom pozicioniranju

tehnološki naprednih konsultanata koji imaju profesionalne kvalifikacije i iskustvo za unapređenje poslovanja i pružanja korisnih i upotrebljivih saveta u kontekstu digitalne transformacije poslovanja. Velike revizorske kompanije ulažu značajna finansijska sredstva u nove tehnologije, među kojima prednjače mašinsko učenje i veštačka inteligencija, za koje se smatra da mogu da integrišu velike količine nestrukturiranih i različitih podataka u cilju donošenja kvalitetnih, pouzdanih i relevantnih preliminarnih zaključaka u kratkom vremenskom roku. Lica angažovana na poslovima revizije mogu da koriste mašinsko učenje u funkciji sprovođenja nekih tradicionalnih revizorskih procedura u kontekstu postizanja zadovoljavajućeg nivoa profesionalnog uveravanja kao što su pametno čitanje ugovora i drugih dokumenata ili računovodstvene procene. Revizorske kompanije smatraju da primena ovih naprednih tehnologija može da utiče na poboljšanje revizorskog okruženja i kvaliteta revizije, čime bi se obezbedila dodatna vrednost za revizore i za klijente. Međutim, iako revizorske kompanije očekuju pozitivne efekte od primene sistema veštačke inteligencije na poslovima revizije, određene tendencije pokazuju da značajan broj lica angažovanih na poslovima revizije ima averziju prema primeni sistema veštačke inteligencije, najčešće usled sumnje u verodostojnost mašinskih zaključaka (Commerford et al., 2021). Lica angažovana na poslovima revizije nalaze se pod sve većim pritiskom usled sve veće upotrebe naprednih tehnologija od strane klijenata revizije, u smislu potrebe za usvajanjem novih znanja o savremenim tehnologijama, kako bi nivo profesionalnog znanja i stručnosti očuvali na zadovoljavajućem nivou, kako bi osigurali dovoljan nivo nezavisnosti i objektivnosti prilikom profesionalnog uveravanja. Smatra se da veštačka inteligencija, koja koristi algoritme za identifikaciju i razumevanje obrazaca i anomalija unutar skupova podataka, može pomoći licima angažovanim na poslovima revizije da efektivnije i efikasnije identifikuju oblasti rizika i izvrše mnoge druge zadatke mnogo brže nego upotrebom tradicionalnih tehnika (Eulerich et al., 2021).

Veštačka inteligencija bi mogla da pomogne revizorima da odrede gde da se fokusiraju i šta da testiraju, što generalno posmatrano nije jednostavan izazov, s obzirom na obim operativnih i finansijskih informacija koje cirkulišu kroz veliki broj relevantnih organizacija. Veštačka inteligencija istovremeno može da bude od koristi licima angažovanim na poslovima revizije da veoma lako uoče transakcije koje izgledaju neobično i nestandardno, na primer sistem veštačke inteligencije bi mogao da otkrije kako se dešavaju neobične transakcije ili neuobičajene promene u poslovnom ciklusu prodaje – tako bi revizori pouzdano znali da se fokusiraju na to i da preduzmu dalje korake u cilju prikupljanja dovoljno relevantnih dokaza za postojanje zadovoljavajućeg nivoa profesionalnog uveravanja. Sistemi veštačke inteligencije mogu da analiziraju velike količine informacija, kako iz internog tako i iz eksternog okruženja poslovne organizacije koja je predmet revizorskog angažmana, i na taj način mogu da pomognu licima angažovanim na poslovima revizije da prepoznaju nove rizike i pretnje koje nisu uzeli u obzir (Dennis, et al., 2019). To bi značilo, na primer, u slučaju kompanije koja je predmet revizije finansijskih izveštaja za 2021. godinu i koja je tokom izveštajnog perioda u više ciklusa realizovala isplatu naknada zaposlenima po osnovu odsustva sa posla usled posledica zaraženosti virusom covid-19, sistem veštačke inteligencije bi mogao da pomogne da se jednostavnije popuni kontrolni upitnik analizom kontrolnih upitnika iz prethodnih godina i analizom relevantnih kontrolnih upitnika sličnih profesionalnih organizacija za isti izveštajni period, kao i dostupnih podataka srodne vrste. Istovremeno, sistem veštačke inteligencije može da obezbedi korisne informacije koje lica angažovana na poslovima revizije mogu da koriste za ublažavanje procenjenog nivoa rizika (Griffith, 2020). Kod kompanije koja na primer poseduje lanac maloprodajnih objekata, primena sistema veštačke inteligencije može da otkrije neslaganja u količinama proizvoda u magacinu prilikom obračuna ulaza i izlaza robe i drugo.

Suština korisnosti primene sistema veštačke inteligencije na poslovima revizije nalazi se u konceptu relativnosti revizorskog mišljenja. Celokupan koncept revizije se zasniva na

konceptu relativnog, a ne apsolutnog uveravanja. To zapravo znači da lica angažovana na poslovima revizije ne obavljaju pregled svih poslovnih transakcija u jednoj kompaniji i ne izdaju mišljenje koje se odnosi apsolutno na sve pozicije finansijskih izveštaja kompanije koja je predmet revizorskog angažmana, nego je revizorsko mišljenje relativno, zasnovano na proceni materijalnosti i testiranju materijalno značajnih pozicija i materijalno značajnih transakcija. Još jedna prednost veštačke inteligencije je njena sposobnost da pojednostavi revizorske procedure i revizorske procese. Na primer, da bi kontrolisale potrošnju, mnoge organizacije zahtevaju odobrenje menadžmenta za fakture iznad određenog iznosa, a primenom sistema veštačke inteligencije bi mogle da se analiziraju sve transakcije i da se označe one koje krše unapred postavljena pravila (Saiewitz & Kida, 2018). Predmet istraživanja u radu je ispitivanje stavova lica angažovanih na poslovima revizije u Bosni i Hercegovini o primeni veštačke inteligencije na poslovima revizije i usvajanju mašinskih zaključaka.

MATERIJALI I METODI

Cilj istraživanja koje je predmet ovog rada jeste da se ispituju i identifikuju stavovi ispitanika o primeni veštačke inteligencije u planiranju i sprovođenju revizorskog angažmana. Ciljna grupa ispitanika su lica angažovana na planiranju i realizaciji revizorskog angažmana. Istraživanje je sprovedeno kreiranjem upitnika na temu primene veštačke inteligencije na poslovima revizije i usvajanju mašinskih zaključaka. Pitanja su unapred definisana i distribuirana ispitanicima putem društvenih mreža. Na upitnik koji je poslat na popunjavanje na adrese 57 dostupnih ispitanika, ukupno 42 ispitanika je odgovorilo na način da se njihovi odgovori mogu smatrati relevantnim za analizu, od čega se 13 ispitanika izjasnilo kao osoba muškog pola, a 29 ispitanika se izjasnilo kao osoba ženskog pola. Upitnik je bio dostupan za popunjavanje tokom maja, od 10. 05. do 20. 05. 2022. Upitnik je obuhvatao tri pitanja, koja su predstavljena u nastavku, u obliku matrice istraživačkih pitanja. Odgovori na upitnik kao rezultati sprovedenog istraživanja analizirani su deskriptivnom i regresionom analizom u programima eViews i Excel, nakon čega su detaljno objašnjeni u nastavku rada i predstavljeni u vidu grafičkog i tabelarnog prikaza.

Tabela broj 1. Matrica istraživačkih pitanja

R. b.	Cilj pitanja	Tekst pitanja	Odgovori na pitanje
1	Utvrđiti starosnu strukturu ispitanika.	Koliko imate godina?	Ispitanicima je data mogućnost izbora broja godina iz padajućeg menija.
2	Utvrđiti pol ispitanika.	Koji je Vaš pol?	1. muški 2. ženski 3. ne želim da se izjasnim

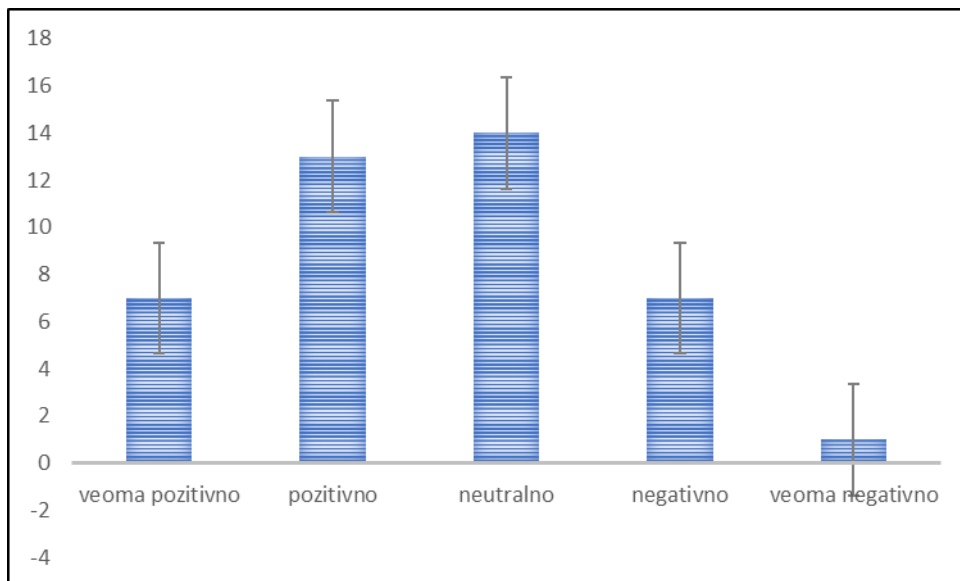
3	Utvrditi stav ispitanika prema upotrebi veštačke inteligencije na poslovima revizije i usvajanju mašinskih zaključaka.	Kako biste ocenili vaš stav prema upotrebi veštačke inteligencije na poslovima revizije i usvajanju mašinskih zaključaka.	1. veoma pozitivno 2. pozitivno 3. neutralno 4. negativno 5. veoma negativno
---	--	---	--

Izvor: Autor

Početna hipoteza glasi da lica angažovana na poslovima revizije u Bosni i Hercegovini imaju pozitivan stav prema primeni veštačke inteligencije na poslovima revizije i usvajanju mašinskih zaključaka. Njena alternativna hipoteza glasi da lica angažovana na poslovima revizije u Bosni i Hercegovini nemaju pozitivan stav prema primeni veštačke inteligencije na poslovima revizije i usvajanju mašinskih zaključaka. Primarni izvori podataka su odgovori poslodavaca na distribuirani upitnik (Jakovljević, 2021a). Sekundarni izvori podataka su istraživanja i publikacije prikazane u referentnoj literaturi koja je navedena na kraju rada (Jakovljević, 2021b). Istraživanje sprovedeno u okviru ovog rada sadrži granice koje su delimično uticale na njegov obim i na kvantitativni i kvalitativni obim njegovih rezultata, čime je sačuvan zadovoljavajući nivo inovativnosti i kvalitativne percepcije znanja. Prva granica se odnosi na reprezentativnost uzorka. Ciljani su periodi u kojima je izvršena dodjela upitnika i koji je bio dostupan njegovom subjektu na poslovima revizije jer ciljna grupa ima veliko opterećenje za angažovanje u implementaciji završnih faza revizije. Drugo ograničenje je posledica ograničenog broja odgovora u vidu povratnih informacija na pitanja iz upitnika, distribuiranih odabranim ispitanicima putem društvenih mreža. Više odgovora bi pružilo veću podršku i nalaze, ali uprkos ovom ograničenju, zaključci imaju zadovoljavajuću i odgovarajuću podršku u rezultatima upitnika. Ograničenje je uslovljeno činjenicom da ispitanici u odgovoru na distribuiranu anketu možda nisu u potpunosti iskreni, što može stvoriti iskrivljenu sliku o konačnim rezultatima i uticati na nivo koeficijenta interesovanja, čiji se obračun zasniva na rezultatima sprovedenog istraživanja. Zbog svega navedenog, podatke je bilo potrebno iznositi sa velikom dozom opreza prilikom njihovog tumačenja i službene upotrebe. Međutim, uprkos navedenim ograničenjima, istraživanje je sprovedeno kao rezultat značajnih nalaza i zaključaka u oblasti primene veštačke inteligencije na planiranje i sprovođenje revizorskog angažmana (Jakovljević, 2022c).

REZULTATI

Na pitanje kako biste ocenili vaš stav prema upotrebi veštačke inteligencije na poslovima revizije i usvajanju mašinskih zaključaka, 17% ispitanika je odgovorilo sa veoma pozitivno, 31% ispitanika je odgovorilo sa pozitivno, 33% ispitanika je odgovorilo sa neutralno, 17% ispitanika je odgovorilo sa negativno i preostalih 2% ispitanika je odgovorilo sa veoma negativno.

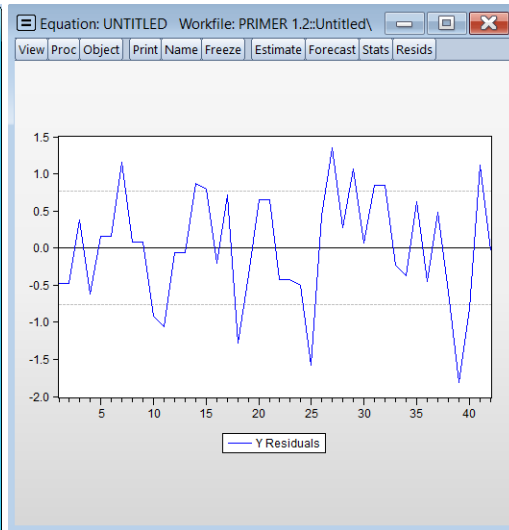
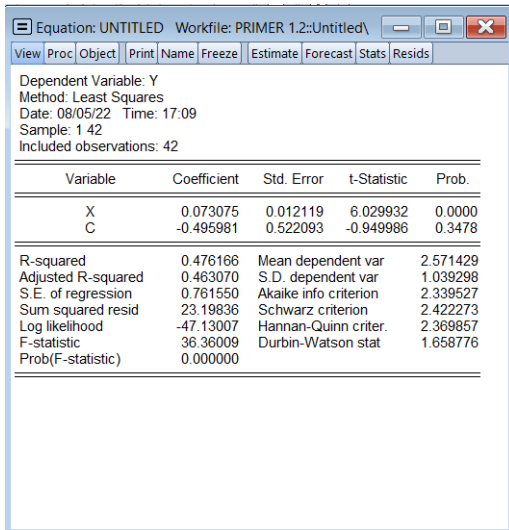

Grafikon broj 1: Odgovori na istraživačko pitanje
 Izvor: Autor na osnovu analize odgovora ispitanika u programima Excel i SPSS

Primenom proste linearne regresione analize ispitivana je veza između starosti ispitanika i njihovih stavova prema upotrebi veštačke inteligencije na poslovima revizije i usvajanju mašinskih zaključaka.

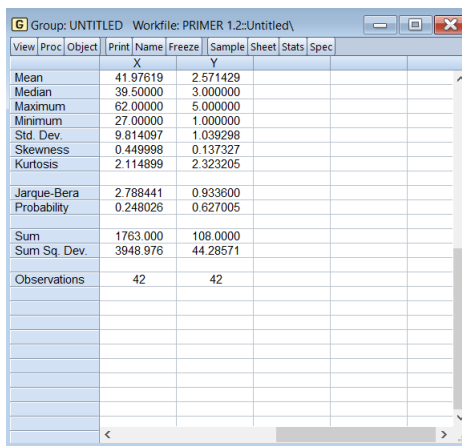
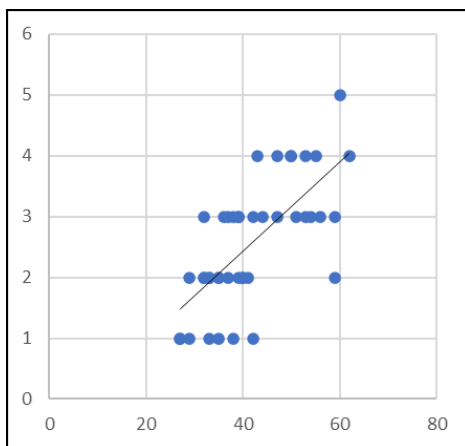
$$Y_i = -0,49 + 0,07X_i \quad (1)$$

Model je ocenjen metodom najmanjih kvadrata. Vrednost odsečka na y osi iznosi -0,49, a nagib koji regresiona prava zaklapa sa x osom je 0,07. Za potrebe testiranja značajnosti parametara modela postavljene su nulte i alternativne hipoteze. U slučaju parametra beta, nulta hipoteza glasi da je beta nula jednako nuli, a alternativna hipoteza glasi da je beta nula različito od nule. U slučaju parametra beta, hipoteza glasi da je beta jednako nuli, a alternativna hipoteza glasi da je beta različito od nule. Pridružena verovatnoća t statistike je u prvom slučaju manja, a u drugom slučaju veća od 0,05, što znači da na nivou značajnosti od 5% u prvom slučaju odbacujemo nultu i prihvatamo alternativnu hipotezu da se beta nula značajno razlikuju od nule, dok u drugom slučaju moramo da prihvatimo nultu hipotezu.

Slike broj 1 i 2. Parametri linearne regresione analize
Izvor: Autor na osnovu analize odgovora ispitanika u programu eViews

Koeficijent determinacije iznosi 0,47, što nam govori da je približno 47% ukupnih varijacija u zbirnim vrednostima odgovora na upitnik, odnosno da je 47% stavova ispitanika prema upotrebi veštačke inteligencije na poslovima revizije i usvajanju mašinskih zaključaka objašnjeno njihovom starosnom strukturom. Za potrebe testiranja validnosti koeficijenta determinacije primenjen je F test. Nulta hipoteza glasi da je koeficijent determinacije jednak nuli, alternativna hipoteza da je koeficijent determinacije različit od nule, a dobijena pridružena verovatnoća F statistike je manja od 0,05. Zaključeno je da je cela regresija značajna i odbacujemo nultu i prihvatamo alternativnu hipotezu da je koeficijent determinacije statistički značajniji od nule, što se može videti i na grafičkim prikazima.

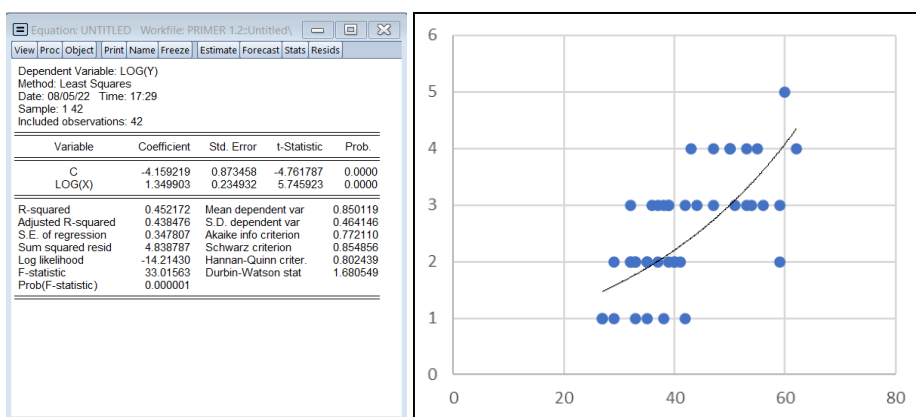

Grafikon broj 2 i slika broj 3. Regresiona prava i parametri regresione analize
Izvor: Autor na osnovu analize odgovora ispitanika u programima eViews i Excel

Primenom logaritmovane specifikacije ispitivana je veza između starosti ispitanika i njihovih stavova prema upotrebi veštačke inteligencije na poslovima revizije i usvajanju mašinskih zaključaka.

$$\log Y_i = -4,15 + 1,34 \log X_i \quad (2)$$

Model je ocenjen metodom najmanjih kvadrata. Za potrebe testiranja značajnosti parametara modela postavljene su nulte i alternativne hipoteze. U slučaju parametra beta, nulta hipoteza glasi da je beta nula jednako nuli, a alternativna hipoteza glasi da je beta nula različito od nule. U slučaju parametra beta, hipoteza glasi da je beta jednako nuli, a alternativna hipoteza glasi da je beta različito od nule. Pridružena verovatnoća t statistike u oba slučaja je manja od 0,05, što znači da na nivou značajnosti od 5% odbacujemo nultu i prihvatamo alternativnu hipotezu da se beta nula i beta značajno razlikuju od nule.

Slika broj 3 i grafikon broj 3. Parametri logaritmovane specifikacije
Izvor: Autor na osnovu analize odgovora ispitanika u programima eViews i Excel

Koeficijent determinacije iznosi 0,45, što nam govori da je približno 45% ukupnih varijacija u zbirnim vrednostima odgovora na upitnik, odnosno da je 47% stavova ispitanika prema upotrebi veštačke inteligencije na poslovima revizije i usvajanju mašinskih zaključaka objašnjeno njihovom starosnom strukturom. Za potrebe testiranja validnosti koeficijenta determinacije primenjen je F test. Nulta hipoteza glasi da je koeficijent determinacije jednak nuli, alternativna hipoteza da je koeficijent determinacije različit od nule, a dobijena pridružena verovatnoća F statistike je manja od 0,05. Zaključeno je da je cela regresija značajna i odbacujemo nultu i prihvatamo alternativnu hipotezu da je koeficijent determinacije statistički značajniji od nule, što se može videti i na grafičkim prikazima. Istovremeno je potvrđena početna hipoteza koja je glasila da lica angažovana na poslovima revizije u Bosni i Hercegovini imaju pozitivan stav prema primeni veštačke inteligencije na poslovima revizije i usvajanju mašinskih zaključaka jer je od ukupno 4 ispitanika mlađa od 30 godina tri ispitanika odgovorilo sa veoma pozitivno i preostali jedan ispitanik je odgovorio sa pozitivno. Glavni rezultat istraživanja je da je čak 48% ispitanika veoma pozitivno ili pozitivno naklonjeno prema upotrebi veštačke inteligencije na poslovima revizije i usvajanju mašinskih zaključaka. Posmatrano kroz prizmu proste regresione analize, postoji veza starosti ispitanika i njihovih stavova o upotrebi veštačke inteligencije

na poslovima revizije i usvajanju mašinskih zaključaka i to na takav način da povećanje starosti ispitanika dovodi do pogoršavanja stavova o upotrebi veštačke inteligencije na poslovima revizije i usvajanju mašinskih zaključaka.

DISKUSIJA

Pod pojmom robotizacije se mogu podrazumevati sva tri pomenuta koncepta i to sistemi veštačke inteligencije, mašinskog učenja i robotske automatizacije procesa. Robotizacija revizije nije nov koncept u revizorskoj profesiji, ona je proizašla iz potrebe za ubrzanjem revizorskih procedura uz održavanje dovoljnog nivoa pouzdanosti i relevantnosti za profesionalno uveravanje. Veliki deo revizijskih dokaza dolazi iz različitih izvora i takvi podaci mogu da budu strukturirani, ali su uglavnom nestrukturirani i to revizorima može da bude otežavajuća okolnost za prikupljanje i analizu takve vrste podataka. Robotizacija revizije može da pojednostavi prikupljanje i analizu podatka, što potencijalno može da pojednostavi revizorske procese i procedure i da ostavi više raspoloživog vremena za izvođenje zaključaka (Jakovljević, 2021d). Robotizacijom revizije mogu da se na jednostavniji način sprovedu revizorski testovi, što može da bude dragoceno za brže kompletiranje revizorskog angažmana i objavljivanje izveštaja o sprovedenoj reviziji. Proizvodna linija revizije sa aktivnom primenom koncepta robotizacije revizije kroz odgovarajuće računarske alate ima implikacije na kvalitet revizije. Pošto robotizacija zamenjuje strukturisane, dugotrajne i ponavljajuće aktivnosti koje revizori obavljaju, proces revizije bi sam po sebi trebalo da bude efikasniji. Pored toga, kako revizori imaju više vremena da izvrše složena testiranja koja uključuju istraživanje računovodstvenih anomalija, efikasnost revizije će se takođe poboljšati (Ding et al., 2020). Robotizacija revizije može da pojednostavi prikupljanje revizorskih dokaza uzimajući standardizovane podatke i kombinujući ih iz različitih izvora u jedan revizorski radni papir. Da bi robotizacija revizije bila skalabilna i upotrebljiva u mnogim okruženjima, podaci treba da sadrže konzistentne oznake i da budu identično formatirani (Dietvorst & Bharti, 2020).

Cilj robotizacije revizije može da bude da se poveća efektivnost i efikasnost revizorskih procedura i da se skрати vreme neophodno za sprovođenje revizorskog angažmana, jer se revizorske procedure u ovoj vrsti angažmana sastoje od radno intenzivnog, dugotrajnog i ponavljajućeg testiranja (Guggenmos et al., 2018). Veštačka inteligencija je poznata po svojim prednostima u uštedi vremena, smanjenju troškova i povećanju produktivnosti (Pavaloiu, 2018). Ovakav način izvođenja potrebnih informacija i preliminarnih zaključaka skraćuje vreme potrebno za adekvatnu realizaciju revizorskog angažmana kod subjekta revizije i smanjuje troškove revizije, što otvara prostor za povećanje neto dobiti revizorske kuće uz održavanje visokog nivoa objektivnosti i tačnosti revizorskih zaključaka. Revizori sada mogu da se usredsrede na druga materijalno značajna pitanja i posvete dovoljno vremena da daju adekvatno mišljenje o tome da li finansijski izveštaji sadrže materijalno značajne pogrešne iskaze. Veštačka inteligencija je glavni pokretač organizacije da bude konkurentna i održiva (Omar, 2017). Drugi primer upotrebe veštačke inteligencije u obavljanju revizorskog angažmana i donošenju preliminarnih zaključaka i nalaza može biti u identifikovanju nepravilnosti u računovodstvenim evidencijama, kao što su značajne praznine, ekstremi ili veoma slični iznosi (Jakovljević, 2021c). Tehnologija zasnovana na primeni veštačke inteligencije može temeljno da analizira računovodstvene evidencije, kao što su fakture i slično. Na primer, za fakture za veoma kratko vreme, tehnologija zasnovana na primeni veštačke inteligencije može da generiše njihove bitne elemente u posebnom izveštaju, kao što su datum izdavanja, datum prijema, datum knjiženja, ukupan iznos, posebni uslovi, avansi, itd. kazne i sl. U nekim slučajevima, kada je to moguće, takvi alati mogu da uporede izvedene informacije iz faktura sa određenim prethodno utvrđenim

kriterijumima, koji mogu uključiti iznose na odgovarajućem računu u glavnoj knjizi i dnevniku, i na osnovu njih sa visokim nivoom pouzdanosti izvršiti određene konkretne i objektivne preliminarne zaključke. Ovakav način predstavljanja potrebnih informacija i preliminarne zaključaka skraćuje vreme potrebno za adekvatno sprovođenje revizorskog angažmana kod subjekta i smanjuje troškove revizije. Revizori sada mogu da se usredsrede na druga materijalno značajna pitanja i posvete dovoljno vremena da daju adekvatno mišljenje o tome da li finansijski izveštaji sadrže materijalno značajne pogrešne iskaze.

Digitalna revolucija kao rezultat razvoja u oblasti tehnologije zahteva evoluciju poslovnih procesa. Veruje se da revizorska profesija mora evoluirati da bi preživela i zadovoljila potrebe poslovnog okruženja koje se menja (Iildiz B, Agdeniz S, 2019). Automatizacija revizijskih postupaka bi se mogla pokazati najprikladnijom u primjeni testova supstancije. Tehnologija veštačke inteligencije u reviziji svoju širu primenu nalazi u analizi velikih količina podataka efikasnim prikupljanjem podataka iz jednog ili više izvora i izvođenjem preliminarne zaključaka o njima, na osnovu više kriterijuma i prethodnog istorijata zaključaka donetih na osnovu sličnih skupova podataka iste ili slične prirode. Ovakav način izvođenja preliminarne zaključaka, primenom tehnologije veštačke inteligencije, smanjuje nivo subjektivnosti u revizijskom prosuđivanju i povećava pouzdanost preliminarne zaključaka i nalaza revizije, eliminišući ili značajno smanjujući revizijske greške. Tehnologija zasnovana na primeni veštačke inteligencije može izvući bitne i relevantne tekstualne informacije iz velikih i složenih elektronskih dokumenata. Na primer, u poslovnim ugovorima od nekoliko stotina stranica, za veoma kratko vreme, tehnologija zasnovana na primeni veštačke inteligencije može da generiše važne elemente ugovora u posebnom izveštaju, kao što je ukupan iznos ugovora (Jakovljević, 2021e).

ZAKLJUČCI

Glavni zaključak je da lica angažovana na poslovima revizije u Bosni i Hercegovini mlađa od 30 godina izražavaju bezrezervnu spremnost za primenu sistema veštačke inteligencije i usvajanje mašinskih zaključaka, dok sa porastom starosne dobi opada izražena spremnost. Istovremeno, uočene su značajne razlike između stavova lica angažovanih na poslovima revizije u privatnom i javnom sektoru po osnovu primene sistema veštačke inteligencije, usvajanja mašinskih zaključaka na poslovima revizije i spremnosti za ulaganje finansijskih resursa u razvijanje i implementaciju sistema veštačke inteligencije. Činjenica je da primena sistema veštačke inteligencije obećava i da ima prednosti, ali zašto ga više poslovnih organizacija i revizorskih kompanija nije implementiralo? Nekoliko faktora bi moglo da bude ključno. Prvo, kao i kod svake nove inicijative, projekti veštačke inteligencije moraju da se bore za korporativnu podršku i budžete protiv drugih dostojnih konkurenata. Rad na daljinu tokom pandemije takođe je verovatno odložio mnoge programe za implementaciju AI u internoj reviziji. Pojedini ispitanici su iskazali sklonost prema mišljenju da bi masovnija primena sistema veštačke inteligencije uklonila potrebu za revizijom kao profesionalnom uslugom nezavisnog uveravanja (Jakovljević, 2021g).

Takvi strahovi kod pojedinaca imaju tendenciju da budu prenaplašeni u određenim situacijama i da budu pokretači odbojnosti za masovnijom primenu. S obzirom na to da primena sistema veštačke inteligencije omogućava pregled svih transakcija, umesto samo najvećih i to u realnom vremenu, a zatim izdvajanje i isticanje onih koje izgledaju problematično, što pomaže licima angažovanim na poslovima revizije da fokusiraju svoje napore na mesta na kojima je to najpotrebnije. Uz to, primena sistema veštačke inteligencije će verovatno doneti promene u organizaciji revizorskih kompanija. Primena veštačke inteligencije često zahteva veštine koje se obično ne nalaze u okviru sadašnjih organizacionih struktura, uključujući i stručnost u statističkoj analizi i upravljanju podacima. Trenutno

postoji veoma mali broj lica angažovanih na poslovima revizije koja bi mogla da se pohvale sa zadovoljavajućim nivoom znanja o sistemu veštačke inteligencije, mašinskom učenju i upotrebi savremenih tehnologija. Istovremeno, trenutno ne postoje standardi za razvoj veštačke inteligencije. Široka upotreba standarda olakšava napredak tehnologije definisanjem i uspostavljanjem zajedničkih osnova za diferencijaciju proizvoda, tehnološke inovacije i druge usluge sa dodatom vrednošću. Standardi takođe promovišu sigurnost i efikasnije tržište (Jakovljević, 2021f).

Primena sistema veštačke inteligencije može da izazove etičke dileme, na primer, prilikom revizija finansijskih izveštaja banaka, modeli koji se koriste da bi se utvrdilo koji klijenti ispunjavaju uslove da podnesu zahtev i da dobiju odobrenje za hipoteku, mogu ako nisu uspostavljeni na odgovarajući način, da izdvoje pojedince koji su dobili odobrenje za kredit, a nisu ispunili sve definisane uslove. To sugeriše da kod primene sistema veštačke inteligencije postoje mnoga pitanja na koja još uvek nema odgovora. Uz nove veštine, standarde i ispitivanje etičkih pitanja, nekoliko atributa je ključ za uspešnu primenu sistema veštačke inteligencije. Lica koja primenjuju sisteme veštačke inteligencije moraju da razumeju kako se koriste podaci (Jakovljević, 2022a). Svakako, članovi revizorskog tima na konkretnom revizorskom angažmanu mogu da angažuju spoljne konsultante da pomognu oko nekih dilema tokom sprovođenja revizije. Međutim, efikasno rešenje sistema veštačke inteligencije zahteva infrastrukturu koja se može kontinuirano ažurirati kako se podaci menjaju, a to znači da revizorske kompanije dugoročno posmatrano moraju da razviju određeni nivo interne ekspertize (Dmitrović, et al., 2022).

Lica angažovana na poslovima revizije koja primenjuju sisteme veštačke inteligencije moraju da razumeju pretpostavke i algoritme koji stoje iza svake aplikacije, a revizorske kompanije treba da razviju jasne mere uspeha sistema veštačke inteligencije. Ovo uključuje procenu koliko tačno rešenje sistema veštačke inteligencije identifikuje probleme. Previše lažnih pozitivnih rezultata uglavnom signalizira dva problema. Jedan je nedostatak raznolikosti podataka, a drugi problem je nedostatak podataka izvan organizacije. Istovremeno su potrebni strpljenje i obuka (Jakovljević & Jakovljević, 2021). Sistem veštačke inteligencije neće biti savršen sa svojom prvom iteracijom, jer je potrebno vreme za obuku. Svaki put kada se sistem veštačke inteligencije aktivira, ona uči više o podacima koje pronalazi i bolje je sposobna da razlikuje relevantne i nerelevantne informacije. Organizacije treba da razviju kulturu veštačke inteligencije, koja bi predstavljala integraciju obrazovanja i konstantnog usavršavanja. Revizorske kompanije treba da obezbede viziju i smernice za projekte veštačke inteligencije, a zaposleni treba da budu svesni zabrinutosti za privatnost podataka i da budu otvoreni za redefinisane probleme koje istražuju (Jeremić, et al., 2021)

Iako je sprovođenje revizorskog angažmana poboljšano u poslednjih dvadeset i više godina primenom računarskih softvera poput Excel-a, Word-a, Caseware-a i drugih, lica angažovana na poslovima revizije u dobrom delu revizorskih kompanija i dalje značajan broj revizorskih procesa i procedura sprovodi ručno, sa jednostavnim, ponavljajućim zadacima zasnovanim na krutim pravilima u cilju striktnog ispunjenja metodoloških smernica koje često ne prepoznaju nova tehnološka rešenja (Jakovljević, 2022b). Neki od primera takvih zadataka mogu da budu klasifikacija dokumenata klijenta revizije, sprovođenje analitičkih procedura, spajanje podataka iz više datoteka, učitavanje baza podataka ili upisivanje ručnih napomena na više lokacija (Cooper, et al., 2019). Ovakvi zadaci, kada se izvršavaju ručno, ne samo što nepotrebno oduzimaju dragoceno vreme lica angažovanih na poslovima revizije, nego istovremeno mogu da dovedu do pojave nenamernih grešaka koje mogu da utiču na povećanje rizika revizije koji predstavlja rizik da će revizor da donese pozitivno mišljenje u situacijama kada ne postoji materijalnog osnova za to (Dietvorst, et al., 2015). Da bi smanjili vreme na sprovođenju revizorskog angažmana i da bi smanjili verovatnoću pojave grešaka prilikom izvođenja revizorskih procesa i procedura, lica angažovana na poslovima revizije treba da kontinuirano prate

i primenjuju nova tehnološka rešenja. Sistemi veštačke inteligencije, mašinskog učenja i robotske automatizacije procesa predstavljaju savremene tehnološke koncepte na kojima se zasnivaju računarski softveri koji imaju potencijal za upotrebu na poslovima planiranja i sprovođenja revizorskog angažmana (Jeremić, et al., 2022). To su pretežno softveri koji stupaju i interakciju sa drugim softverima ili nestrukturiranim podacima i to na nivou korisničkog interfejsa i koriste se za automatizaciju radnih procesa, mašinsko čitanje podataka i izvođenje zaključaka o podacima.

LITERATURA

- Commerford, B., P., Dennis, S., A., Joe, J., R., Ulla, J., W. (2021). Man versus machine: complex estimates and auditor reliance on artificial intelligence. *Journal of accounting research*. 60(1), 171-201;
- Cooper, L., A., Holderness, J., Sorrensen, T., L., Wood, D., A. (2019). Robotic Process Automation in Public Accounting. *Accounting Horizons*. 33, 15-35;
- Dennis, S., A., Griffin, J., B., Zehms, K., M. (2019). The Value Relevance of Managers' and Auditors' Disclosure About Material Measurement Uncertainty. *The Accounting Review* 94, 215-243;
- Dietvorst, B., J., Bharti, S. (2020). People Reject Algorithms in Uncertain Decision Domains Because They Have Diminishing Sensitivity to Forecasting Error. *Psychological Science*. 31, 1302-1314;
- Dietvorst, B., J., Simmons, J., P., Massey, C. (2015). Algorithm Aversion: People Erroneously Avoid Algorithms After Seeing Them Err. *Journal of Experimental Psychology: General*. 144, 114-126;
- Ding, K., Lev, B., Peng, X., Sun, T., Varsarhelyi, M., A. (2020). Machine Learning Improves Accounting Estimates: Evidence from Insurance Payments. *Review of Accounting Studies*. 25, 1098-1134;
- Dmitrović, V., Stojanović, D., & Jakovljević, N. (2022). Challenges for information and cyber security of banks in a pandemic environment and user attitudes. In book: Stability, institutional growth and perspectives of the development of the Croatian financial system in the conditions of the Covid-19 pandemic. Chapter: Sveučilište u Rijeci, Ekonomski fakultet;
- Eulerich, M., Pawlowski, J., Waddoups, N., J., Wood, D., A. (2021). A Framework for Using Robotic Process Automation for Audit Tasks. *Contemporary Accounting Research*. 39(1), 691-720;
- Griffith, E., E. (2020). Auditors, Specialists, and Professional Jurisdiction in Audits of Fair Values. *Contemporary Accounting Research*. 37, 245-276;
- Guggenmos, R., D., Piercey, M., D., Agoglia, C., P. (2018). Custom Contrast Testing: Current Trends and a New Approach. *The Accounting Review*. 93, 223-244;
- Jakovljević, N., Jakovljević J. (2021). The impact of the Covid-19 global pandemic on the responsibility of auditors. 92-113. <https://mfjn.gov.rs/aktivnosti/asopis-finansije-broj-1-62021>;
- Jakovljević, N. (2021a). Analysis of auditors characteristics. Monografija konferencije SPIN21. 366-374. <http://spin.fon.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2021/11/Zbornik-SPIN2021-final.pdf>;
- Jakovljević, N. (2021b). Analysis of the impact of the Covid-19 epidemic through the sojourn tax and the attitudes of the respondents. *Trendovi u poslovanju*. 2/2021(18) 20-29. <http://www.trendovi.vspep.edu.rs/index.php/tp/article/view/246>;
- Jakovljević, N. (2021c). Application of the digital games in the audit profession. Monografija konferencije SPIN21. 374-382. <http://spin.fon.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2021/11/Zbornik-SPIN2021-final.pdf>;
- Jakovljević, N. (2021d). Application of artificial intelligence in audit. Monografija konferencije STES21. 277-290. http://stes.unibg.org/wp-content/uploads/2021/11/Dru%C5%A1tvene_zbornik_2021.pdf;
- Jakovljević, N. (2021e). Irregularities in conducting the list of assets and liabilities. *Trendovi u poslovanju*, 1/2021(17), 94-104. <http://www.trendovi.vspep.edu.rs/index.php/tp/article/view/230>;
- Jakovljević, N. (2021f). Political neutrality in the audit profession: attitudes of respondents in the Republic of Serbia. *BizInfo (Blace) Journal of Economics, Management and Informatics*. 12(2), 23-38. <https://doi.org/10.5937/bizinfo2102023j>;
- Jakovljević, N. (2021g). Use of drones in the audit profession. Monografija konferencije SPIN21. 382-390. <http://spin.fon.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2021/11/Zbornik-SPIN2021-final.pdf>;
- Jakovljević, N. (2022a). Analysis of issues of certification of persons in the audit profession in the public sector in the Republic of Serbia. *Ekonomski pogledi*. 24(1). 229-247. <https://doi.org/10.5937/ep24-37934>;
- Jakovljević, N. (2022b). Certification of internal auditors in the public sector in the republic of serbia, advantages and disadvantages. *KNOWLEDGE - International Journal*. 52(1). 37-43. <https://ikm.mk/ojs/index>.

<http://kij/article/view/5162>;

- Jakovljević, N. (2022c). Remote work in audit in the private and public sector in the Republic of Serbia. *Biz-Info (Blace) Journal of Economics, Management and Informatics*, 13(1), 65–70. <https://doi.org/10.5937/bizinfo2201065J>;
- Jeremić, N., Jakovljević, N., Jeremić, M. (2022). The role of internal auditing in business continuity. *Revizor*. 97-98. 53-71. <https://doi.org/10.56362/Rev2298053J>;
- Jeremić, N., Jeremić, M., Jakovljević, N. (2021). Agility of internal audit. *Revizor*. 24(95-96), 57-76. <http://dx.doi.org/10.5937/Rev2196057J>;
- Omar, A., Hasbolah, F., & Ulfah, Z. (2017). The diffusion of artificial intelligence in governance of public listed companies in Malaysia. *International Journal of Business, Economics and Law*. 14(2), 1-9;
- Pavaloiu, A. (2018). The impact of artificial intelligence on global trends. *Journal of Multidisciplinary Developments*. 1(1), 21-37;
- Saiewitz, A., Kida, T. (2018). The Effects of an Auditor's Communication Mode and Professional Tone on Client Responses to Audit Inquiries. *Accounting, Organizations and Society*. 65, 33-43;

ROBOTIZATION OF AUDITING: ROLE OF AUDITORS IN AI ERA

Author: NEMANJA JAKOVLJEVIĆ

Email: jakovljevic.i.nemanja@gmail.com

Mentor: Full Prof. Veljko Dmitrović

Faculty of Economics and Business, University of Belgrade

Faculty of Organizational Sciences, University of Belgrade

Introduction: In recent years, audit companies around the world have been investing significant financial resources in the development and implementation of artificial intelligence systems that should be helpful to audit teams in the planning and implementation of audit engagements in order to increase efficiency and effectiveness during the implementation of audit activities. However, although audit companies expect positive effects from the application of artificial intelligence systems in audit work, certain tendencies show that a significant number of persons engaged in audit work have an aversion toward the application of artificial intelligence systems, most often due to fears about the reliability of machine conclusions.

Aim: The objective of the research in the paper is to examine the views of persons engaged in audit work in the Republic of Serbia on the application of artificial intelligence in audit work and the adoption of machine conclusions.

Material and Methods: Descriptive and regression analyses were applied based on the collected responses to a predefined questionnaire that was distributed to target groups through available mechanisms in the form of social networks. Along with the questionnaire, respondents were provided with instructions for filling it out.

Results: The questionnaire was sent to the addresses of 57 available respondents, and a total of 42 respondents responded in such a way that their answers can be considered relevant for the analysis, of which 13 respondents declared themselves as male, and 29 respondents declared themselves as female.

Conclusion: The main conclusion is that persons engaged in audit work in the Republic of Serbia under the age of 30 express their readiness for the application of artificial intelligence systems and the adoption of machine conclusions, while the expressed readiness decreases with increasing age. At the same time, significant differences were observed between the attitudes of persons engaged in audit work in the private and public sectors on the application of artificial intelligence systems, the adoption of machine conclusions in audit work, and the readiness to invest financial resources in the development and implementation of artificial intelligence systems.

Keywords: auditors, audit, artificial intelligence, robotization audit

UPOREDNA ANALIZA STAROG I NOVOG PRAVILNIKA ZA STICANJE ZVANJA DRŽAVNI REVIZOR I OVLAŠĆENI DRŽAVNI REVIZOR ZASNOVANA NA JAVNO DOSTUPNIM PODACIMA

Autor: NEMANJA JAKOVLJEVIĆ, PhD student

e-mail: jakovljevic.i.nemanja@gmail.com

Mentor: Prof. dr Veljko Dmitrović, Fakultet organizacionih nauka Univerziteta u Beogradu

Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu

Uvod: Donošenjem Zakona o državnoj revizorskoj instituciji 2005. godine, i izmenama i dopunama koje su usledile 2007. i 2010. godine, stečeni su uslovi za donošenje pravilnika o programu i načinu polaganja ispita za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor. Tako je prvi pravilnik donet 2011. godine i sa izmenama i dopunama bio je na snazi do 2018. godine, kada je donet novi pravilnik.

Cilj: Cilj istraživanja je uporedna analiza starog i novog pravilnika za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor, zasnovana na javno dostupnim podacima, a u kontekstu iznošenja prednosti i nedostataka novog pravilnika u odnosu na stari pravilnik, posmatrano kroz prizmu međunarodnih standarda za reviziju javnog sektora (ISSAI) i dokazano uspešne poslovne prakse vrhovnih revizorskih institucija iz neposrednog okruženja.

Materijal i metode: Za istraživanje je korišćena deduktivna metoda. Predmet proučavanja bila su dva pravilnika o sertifikaciji državnih revizora i ovlašćenih državnih revizora u Republici Srbiji iz kojih su izvedene ključne osnove i važni zaključci, koji su metodom sinteze i elementarne uporedne analize prikazani u radu.

Rezultati: Glavni rezultat sprovedene analize sugeriše da je novi pravilnik u značajnoj meri suzio prostor za sticanje statusa kandidata za sticanje zvanja državnog revizora i ovlašćenog državnog revizora, istovremeno u potpunosti eliminisavši bilo kakav oblik saradnje sa profesionalnim i stručnim organizacijama iz oblasti računovodstva i revizije u Republici Srbiji.

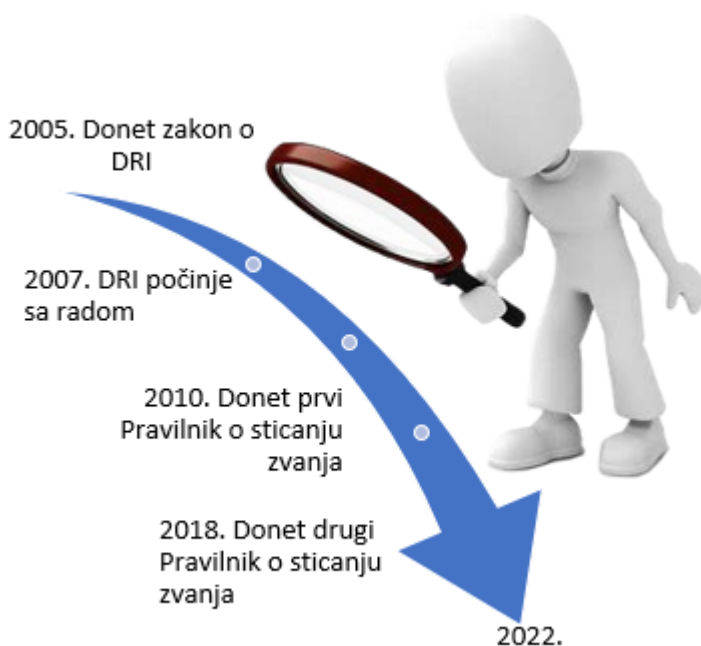
Zaključak: Izneti rezultati izazivaju sumnju u objektivnost celokupnog procesa sertifikacije i postojanja atmosfere neophodnosti kandidata da ponesu epitet „politički podobnih“ kako bi stekli uslov za polaganje ispita, što se ni u jednom kontekstu ne može smatrati prihvatljivim. Stoga je neophodno donošenje novog pravilnika koji bi kreirao prostor za saradnju Državne revizorske institucije sa profesionalnim organizacijama iz oblasti računovodstva i revizije i koji bi omogućio svim zainteresovanim licima koja poseduju prihvatljiv minimum uslova sticanje statusa kandidata. Ovakav potez bi povećao sveukupnu kompetentnost lica za obavljanje poslova iz delokruga državne revizije, kvalitet revizorskih izveštaja i objektivnost i nezavisnost rada Državne revizorske institucije.

Ključne reči: revizija; državni revizor; ovlašćeni državni revizor; zvanje; pravilnik; uslovi

UVOD

Donošenjem Zakona o državnoj revizorskoj instituciji 2005. godine i izmenama i dopunama koje su usledile 2007. i 2010. godine stečeni su uslovi za donošenje pravilnika o programu i načinu polaganja ispita za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor. Pravilnikom se propisuju uslovi za sticanje revizorskih zvanja, organizovanje i sprovođenje ispita za revizorska zvanja, izdavanje sertifikata za revizorska zvanja i utvrđuje način polaganja ispita za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor. Članom 28. Zakona o državnoj revizorskoj instituciji definisano je da su državni revizor i

ovlašćeni državni revizor nezavisna stručna lice koja poseduju sertifikate za zvanje državni revizor odnosno ovlašćeni državni revizor i ispunjavaju druge uslove propisane zakonom. Kandidat za polaganje ispita za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor, pre polaganja ispita, treba da ima položen stručni ispit za rad u državnim organima, osim ako je oslobođen prema odredbama zakona koje se odnose na državne službenike (Dabić & Jovićević, 2019). Sertifikat za revizorsko zvanje državni revizor može steći lice koje ima stručno znanje za obavljanje poslova revizije u skladu sa ovim zakonom, poseduje odgovarajuće radno iskustvo i koje je položilo ispit za zvanje državnog revizora (Dabić, et al., 2019). Ispit za sticanje revizorskog zvanja državni revizor, odnosno ovlašćeni državni revizor, polaže se prema programu koji donosi Savet državne revizorske institucije (Dabić, 2016).

Grafikon broj 1. Prikaz istorijata sertifikacije za obavljanje poslova državne revizije
Izvor: Autor na osnovu Zakona o DRI, istorijata DRI-a i pravilnika o sticanju zvanja

Tako je prvi pravilnik¹ donet 2011. godine i sa izmenama i dopunama bio je na snazi do 2018. godine. Njime je bilo definisano da ispit za zvanje državni revizor mogu polagati kandidati koji imaju visoku stručnu spremu, pet godina radnog iskustva u struci, od čega dve godine na poslovima revizije, položen stručni ispit za rad u državnim organima i završen program obavezne obuke predviđen pravilnikom. Ispit za zvanje ovlašćeni državni revizor mogla su da polažu lica koja poseduju visoku stručnu spremu, položen ispit sa sertifikatom za revizorsko zvanje državni revizor i stručno znanje za obavljanje poslova revizije i iskustvo u obavljanju poslova državnog revizora u trajanju od najmanje tri godine. Ispit za sticanje revizorskog zvanja državni revizor polagao se prema programu ispita koji je sadržao predmete, sistem javnih finansija, sistem budžetskog računovodstva, računovodstvo

¹ Pravilnik o programu i načinu polaganja ispita za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor. Službeni glasnik RS. br. 102 i 147.

realnog sektora (finansijsko i upravljačko) i revizija javnog sektora. Ispit za zvanje državni revizor polagao se pismeno za sve predmete pojedinačno, a sadržaj ispitnog rada utvrđuje predsednik ispitne komisije, uz saglasnost druga dva člana komisije. Predviđeno vreme izrade pisanog rada je 180 minuta. Pregled ispitnog rada vrši predsednik i članovi Ispitne komisije. Kandidat koji nije položio ispit može ga polagati u narednom ispitnom roku. Ispit za sticanje revizorskog zvanja ovlašćeni državni revizor polagao se prema programu ispita koji je sadržao pisani rad iz oblasti revizije javnog sektora. Kandidat je obavezan da, u roku od tri meseca od izbora teme, dostavi komisiji pisani rad. Usmena odbrana pisanog rada se zakazuje u prvom narednom ispitnom roku. Uspeh na ispitu za zvanje ovlašćeni državni revizor ocenjuju sva tri člana komisije zajedničkom ocenom pisanog rada i njegove usmene odbrane. Pisani rad ocenjuju sva tri člana komisije ocenom „položio” ili „nije položio”. Komisija je obavezna da u zapisniku obrazloži datu ocenu. Kandidat koji na ispitu nije zadovoljio polaganje ispita ponavlja u celosti, birajući novu temu. Za vreme trajanja prvog pravilnika, prema javno dostupnim podacima koji se nalaze na portalu otvorenih podataka, sertifikovano je ukupno 104 državna revizora i 40 ovlašćenih državnih revizora.

Promene u rukovodstvu Državne revizorske institucije 2018. godine inicirale su izmenu pravilnika i tako je donet novi, izmenjeni pravilnik², koji je značajno promenio kriterijume za sticanje statusa kandidata za zvanje državni revizor, a doneo je i druge značajne promene. Za vreme trajanja prvog pravilnika, prema javno dostupnim podacima koji se nalaze na portalu otvorenih podataka, sertifikovano je ukupno 59 državnih revizora i 8 ovlašćenih državnih revizora. Tokom trajanja prvog pravilnika za period od 8 godina sertifikovano je 104 državna revizora, što je u proseku 13 državnih revizora godišnje, dok je za vreme novog pravilnika sertifikovano 59 državnih revizora za godinu dana.

Tabela broj 1. Prikaz broja broj izdatih sertifikata državnog revizora i ovlašćenog državnog revizora

pravilnik/ sertifikat	ukupan broj izdatih sertifikata državnog revizora	broj izdatih sertifikata državnog revizora po godini	ukupan broj izdatih sertifikata ovlašćenog državnog revizora	broj izdatih sertifikata ovlašćenog državnog revizora po godini
Stari pravilnik 2010–2018.	104	13	40	5
Novi pravilnik 2018–2019. ³	59	59	8	8

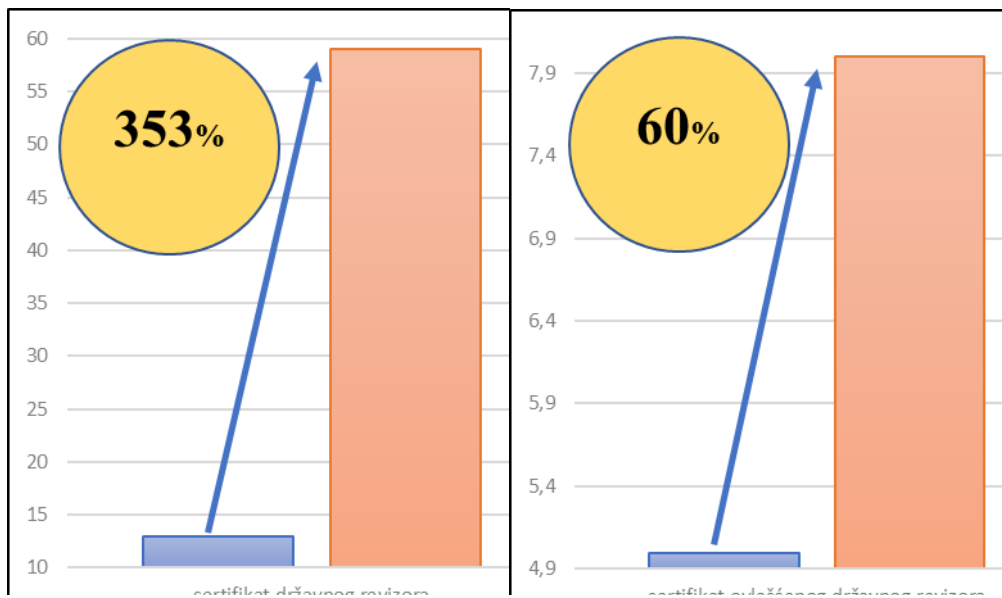
Izvor: <https://data.gov.rs/sr/organizations/drzhavna-revizorska-institutsija/> pristup dana 21. 07. 2022.

Istovremeno, tokom trajanja prvog pravilnika za period od 8 godina sertifikovano je 40 ovlašćenih državnih revizora, što je u proseku 5 ovlašćenih državnih revizora godišnje, dok je za vreme novog pravilnika sertifikovano 8 ovlašćenih državnih revizora za godinu dana. Ovakav nagli porast može da bude uzrokovan najmanje dvama faktorima. Prvi faktor može da bude olakšavanje uslova za sticanje statusa kandidata i povećanje dostupnosti obuka i polaganja testova. Drugi faktor može da bude redefinisavanje pravilnika u cilju naglog promovisanja podobnih i poslušnih državnih revizora koji bi služili ciljevima novog rukovodstva, koje je odmah po imenovanju pristupilo izmeni pravilnika za sticanje

² Pravilnik o programu i načinu polaganja ispita za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor. Službeni glasnik RS, broj 65/18.

³ Podaci na sajtu otvorenih podataka i sajtu Državne revizorske institucije pružaju podatke zaključno sa 05. 11. 2019.

zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor. Odgovor na pitanje koji od pomenuta dva faktora je u pitanju pružiće analiza u nastavku rada.

Grafikon broj 3 i 4. Broj izdatih sertifikata državnog revizora i ovlašćenog državnog revizora po godini
 Izvor: <https://data.gov.rs/sr/organizations/drzhavna-revizorska-institutsija/> pristup dana 21. 07. 2022.

Predmet rada je uporedna analiza starog i novog pravilnika za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor, zasnovana na javno dostupnim podacima, a u kontekstu iznošenja prednosti i nedostataka novog pravilnika u odnosu na stari pravilnik, posmatrano kroz prizmu međunarodnih standarda za reviziju javnog sektora (ISSAI) i dokazano uspešne poslovne prakse vrhovnih revizorskih institucija iz neposrednog okruženja.

MATERIJALI I METODI

Za istraživanje je korišćena deduktivna metoda. Predmet proučavanja bila su dva pravilnika o sertifikaciji državnih revizora i ovlašćenih državnih revizora u Republici Srbiji iz kojih su izvedene ključne osnove i važni zaključci, koji su metodom sinteze i elementarne uporedne analize prikazani u radu. Niko od autora koji su pisali na srodne teme nije uporednom metodom analizirao dva predmetna pravilnika. Početna hipoteza, od koje je započeto istraživanje je da je novi pravilnik doneo značajna poboljšanja u odnosu na stari, u smislu da je prijavljivanje za obuke i polaganje ispita učinio dostupnim za šire krugove zainteresovanih stručnjaka. Njena alternativna hipoteza glasi da novi pravilnik nije doneo značajna poboljšanja u odnosu na stari i da je prijavljivanje za obuke i polaganje ispita učinio nedostupnim za šire krugove zainteresovanih stručnjaka.

Autorka (Peković, 2016) je navela da je Državna revizorska institucija (Institucija) najviši organ revizije javnih sredstava u Republici Srbiji. Osnovana je 2005. godine Zakonom o Državnoj revizorskoj instituciji. Državna revizorska institucija je samostalan i nezavisan državni organ (Andrić, 2005). Autori (Leko & Leko, 2008) navode da je Državna revizorska institucija za obavljanje poslova iz svoje nadležnosti odgovorna Narodnoj skupštini Republike Srbije. Državna revizorska institucija, kao najviši organ revizije javnih sredstava, u okviru svoje nadležnosti, planira i obavlja reviziju, u skladu sa Zakonom o Državnoj reviz-

zorskoj instituciji (Milojević & Majstorović, 2006). Ona donosi podzakonske i druge akte radi sprovođenja Zakona o Državnoj revizorskoj instituciji i podnosi izveštaje Narodnoj skupštini Republike Srbije i skupštinama lokalnih vlasti (Sretenović & Andrijević-Jan-ković, 2011). Državna revizorska institucija zauzima stavove i daje mišljenja, kao i druge oblike javnih saopštenja u vezi sa primenom i sprovođenjem pojedinih odredaba Zakona o Državnoj revizorskoj instituciji i po potrebi i u skladu sa svojim mogućnostima, pruža stručnu pomoć Skupštini, Vladi Republike Srbije i drugim državnim organima o pojedinih značajnim merama i važnim projektima, na način kojim se ne umanjuje nezavisnost institucije (Stanković, 2009).

Ona može da daje savete korisnicima javnih sredstava i može davati primedbe na radne nacрте predloga zakonskih tekstova i drugih propisa i može davati mišljenja o pitanjima iz oblasti javnih finansija i može da daje preporuke za izmene važećih zakona na osnovu informacija do kojih je došla u postupku obavljanja revizije, a odnose se na to da proizvode ili mogu proizvesti negativne posledice ili dovode do neplaniranih rezultata (Dimitrijević, et al., 2019). Državna revizorska institucija usvaja i objavljuje standarde revizije u vezi sa javnim sredstvima koji se odnose na izvršavanje revizijske nadležnosti institucije, na priručnike za reviziju i na drugu stručnu literaturu od značaja za unapređenje revizorske struke (Leko, V., et al., 2008a). Ona utvrđuje program obrazovanja i ispitni program za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor, organizuje polaganje ispita za sticanje revizorskih zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor i vodi Registar lica koja su stekla ova zvanja i utvrđuje kriterijume i vrši nostrifikaciju stručnih zvanja iz nadležnosti Institucije stečenih u inostranstvu (Stojilković, 2007). Državna revizorska institucija saraduje sa međunarodnim revizorskim i računovodstvenim organizacijama u oblastima koje se odnose na računovodstvo i reviziju u okviru javnog sektora (Čalija, 2005). Ona obavlja druge poslove utvrđene Zakonom o Državnoj revizorskoj instituciji (Vidaković & Petrović, 2013). Državna revizorska institucija treba da bude prepoznatljiva, pouzdana, nezavisna institucija koja ima za cilj da doprinosi parlamentarnoj kontroli i dobrom upravljanju u javnom sektoru (Andrić & Jakšić, 2006).

Državna revizorska institucija ima predsednika Institucije, potpredsednika, Savet, revizorske službe i prateće službe (Leko, et al., 2008b). Savet Državne revizorske institucije je najviši organ Institucije. Savet je kolegijalni organ i ima pet članova, i to: predsednika, potpredsednika i tri člana (Dabić, 2018). U skladu sa Zakonom o Državnoj revizorskoj instituciji, predsednik Saveta je istovremeno predsednik Institucije koji rukovodi njenim radom, a ujedno je i generalni državni revizor (Šnjegota, 2015). Za obavljanje stručnih i administrativnih poslova iz nadležnosti institucije, obrazovane su osnovne unutrašnje jedinice – revizorske službe i službe za podršku revizije. Institucija ima pet vrhovnih državnih revizora koji rukovode sektorima za reviziju, i sekretara koji rukovode sektorima podrške reviziji (Ivanova & Dimitrova, 2019).

REZULTATI

Starim pravilnikom je bilo definisano da lice kandidat za zvanje državni revizor treba da poseduje visoku stručnu spremu, pet godina radnog iskustva u struci, od čega dve godine na poslovima revizije, položen stručni ispit za rad u državnim organima i završen program obavezne obuke predviđen pravilnikom.

stari pravilnik	novi pravilnik
visoka stručna sprema pet godina radnog iskustva u struci od čega dve godine na poslovima revizije položen stručni ispit za rad u državnim organima završen program obavezne obuke predviđen pravilnikom	visoko obrazovanje na osnovnim akademskim studijama u obimu od najmanje 240 ESPB bodova položen stručni ispit za rad u državnim organima, pet godina radnog iskustva u struci od čega dve godine na poslovima revizije u revizorskim službama, razvrstanim u zvanje samostalni savetnik i viši savetniki obavljenu obuku i potrebne konsultacije po ispitnim predmetima

Grafikon broj 5. Uslovi za polaganje ispita za zvanje državni revizor po starom i novom pravilniku

Izvor: Autor na osnovu pravilnika navedenih u referencama

Novim pravilnikom je definisano da lice kandidat za zvanje državni revizor treba da poseduje visoko obrazovanje na osnovnim akademskim studijama u obimu od najmanje 240 ESPB bodova, master akademskim studijama, specijalističkim akademskim studijama, specijalističkim strukovnim studijama, odnosno na osnovnim studijama u trajanju od najmanje četiri godine ili specijalističkim studijama na fakultetu, položen stručni ispit za rad u državnim organima, pet godina radnog iskustva u struci, od čega dve godine na poslovima revizije u revizorskim službama, razvrstanim u zvanje samostalni savetnik i viši savetnik i obavljenu obuku i potrebne konsultacije po ispitnim predmetima. Jedini uslov koji je izmenjen novim pravilnikom je uslov koji se odnosi na radno iskustvo. Dok je po starom pravilniku pet godina radnog iskustva u struci u bilo kom zvanju, novim pravilnikom se zahteva pet godina radnog iskustva razvrstanim u zvanje samostalni savetnik i viši savetnik. Starim pravilnikom obuka za polaganje ispita po programu za sertifikat državnog revizora je bila otvorena za sva zainteresovana lica, međutim, novim pravilnikom, takva mogućnost je jednostavno ukinuta. Tako se može postaviti pitanje zašto je pristup obukama o polaganju ispita zatvoren za veliki broj kvalifikovanih i stručnih lica koja poseduju relevantno radno iskustvo na poslovima revizije i koja bi mogla da posao državnog revizora obavljaju na odgovoran i visoko produktivan način. Pomenuto zatvaranje pristupa sertifikaciji jasno se ogleda i u alarmantnom pogoršanju uslova za polaganje, prvenstveno u domenu neophodnog radnog iskustva. Naime, starim pravilnikom je bio definisan zahtev za posedovanjem pet godina radnog iskustva, od čega dve godine na poslovima revizije. Ovakav uslov izgleda sasvim prihvatljivo i razumno posmatran sa stanovišta drugih relevantnih sertifikata iz oblasti revizije i srodnih poslova koji se izdaju u Republici Srbiji od strane organizacija sa višedecenijskom reputacijom, uključujući pre svega Savez računovođa i revizora i Komoru ovlašćenih revizora, koji za svoje medium level sertifikate traže tri godine radnog iskustva na poslovima računovodstva, revizije ili srodnim poslovima. Međutim, novim pravilnikom je uvedena obaveznost posedovanja pet godina radnog iskustva u struci, od čega dve godine na poslovima revizije u revizorskim službama, razvrstanim u zvanje samostalni savetnik i viši savetnik, kao što se može videti na grafikonu ispod.

Zvanja samostalni savetnik i viši savetnik, koja se zahtevaju, jesu zvanja koja se primenjuju u javnom sektoru u Republici Srbiji (Todorović & Čupić, 2007). Za imenovanje u prvo zvanje se zahteva pet godina radnog iskustva, a za imenovanje u drugo zvanje se zahteva sedam godina radnog iskustva (Subotić-Konstantinović, 1996). To zapravo znači da lice treba da poseduje u određenim situacijama u prvom slučaju mogućih osam godina, a u drugom slučaju mogućih ogromnih deset godina radnog iskustva da bi polagalo za

sertifikat državnog revizora, što je u poređenju sa drugim državama Zapadnog Balkana i opšteprihvaćenom međunarodnom praksom vrhovnih revizorskih institucija daleko iznad proseka i može se smatrati neprihvatljivim. Istovremeno, radno iskustvo koje se zahteva zvanjima samostalni i viši savetnik ne mora da bude na poslovima revizije (Vitorović, 1998). To praktično znači da lice sa bilo kakvim radnim iskustvom na poziciji višeg savetnika, na primer kao pravnik u sudu ili drugo, može da se zaposli na poslovima revizije javnih sredstava i nakon ispunjena uslova da polaže za sertifikat državnog revizora. Tako se nameće suštinsko pitanje koje glasi da li je ispravno da se uslovima limitira pristup samo za lica sa radim iskustvom na poslovima revizije u javnom sektoru, naročito ako imamo u obzir neospornu činjenicu da Republika Srbija prilično zaostaje u stručnosti i kvalifikovanosti kadra angažovanog na poslovima revizije u javnom sektoru. Ovakva situacija može da bude okarakterisana kao alarmantna za profesiju revizije javnih sredstava u Republici Srbiji i dugoročno može da dovede do zabrinjavajućih negativnih posledica po stručnost, učinkovitost i ugled profesije.

Prema starom pravilniku, program ispita za zvanje državni revizor je obuhvatao četiri ispita i to sistem javnih finansija, sistem budžetskog računovodstva, računovodstvo realnog sektora (finansijsko i upravljačko) i reviziju javnog sektora, što je manje u odnosu na druge države. Novi pravilnik zahteva isti broj i sadržaj ispita. Prema starom pravilniku, ispit za ovlašćenog državnog revizora je obuhvatao pisani rad iz oblasti revizije javnog sektora. Za sticanje zvanja ovlašćeni državni revizor obuka nije obavezna, a priprema kandidata se odvija u formi konsultacija. Ispit se polaže pred komisijom koju imenuje Savet Institucije, na predlog predsednika Institucije. Prema pravilniku, članovi komisije treba da se imenuju iz redova istaknutih stručnjaka iz odgovarajućih oblasti. Kandidat je obavezan da, u roku od tri meseca od izbora teme, dostavi komisiji pisani rad. Usmena odbrana pisanog rada se zakazuje u prvom narednom ispitnom roku. Uspeh na ispitu za zvanje ovlašćeni državni revizor ocenjuju sva tri člana komisije zajedničkom ocenom pisanog rada i njegove usmene odbrane. Zajednička ocena je: „položio” ili „nije položio”. Komisija je obavezna da u zapisniku obrazloži datu ocenu. Kandidat koji na ispitu nije zadovoljio polaganje ispita ponavlja u celosti, birajući novu temu.

Novi pravilnik nije izmenio ništa o domenu ispita za ovlašćenog državnog revizora. Međutim, svakako se postavlja pitanje ispravnosti ovako definisanog načina polaganja. U javno dostupnim podacima mogu se pronaći izvori koji svedoče o tome da je sastav komisije u svakom roku obuhvatao lica raspoređena na funkcijama vrhovnih državnih revizora. Takav način organizovanja polaganja ispita izaziva direktnu i neposrednu sumnju u nezavisnost i objektivnost ocenjivanja. Istovremeno, u javno dostupnim podacima nije zabeleženo da je neko od kandidata ocenjen sa ocenom nije položio. Kada na nekom ispitu postoji prolaznost od 100%, onda tu definitivno postoji nešto neobično, ili su kriterijumi veoma niski i prožeti značajnom dozom protekcionizma, ili su kandidati predobri, a s obzirom na činjenice iznete u prethodnom delu, veća je verovatnoća pojave prve situacije.

5. Nostrifikacija i oduzimanje revizorskih zvanja

Prema članu 35. starog pravilnika, nostrifikaciju stručnih revizorskih zvanja iz nadležnosti institucije, stečenih u inostranstvu, vrši posebna Komisija koju imenuje Savet institucije. Članom 36. starog pravilnika definisano je da savet donosi odluku o oduzimanju revizorskih zvanja u slučaju da je državni revizor i ovlašćeni državni revizor pravnosnažnom sudskom odlukom osuđen na bezuslovnu kaznu zatvora u trajanju od najmanje šest meseci, ili za kažnjivo delo u kraćem trajanju koje ga čini nedostojnim za obavljanje funkcije, pravnosnažnom sudskom odlukom lišen poslovne sposobnosti, preuzeo posao ili funkciju koji su nespojivi sa poslovima državnog revizora i ovlašćenog državnog revizora,

ne postupa u skladu sa Ustavom i zakonom.

Novim pravilnikom nisu obrađene ni tema nostrifikacije, ni tema oduzimanja revizorskih zvanja, iako bi bilo razumno da budu uređene. Na taj način je u potpunosti zatvorena mogućnost bilo kakvog oblika saradnje sa profesionalnim udruženjima i međunarodnim revizorskim organizacijama, o čemu će biti više reči u nastavku rada. Istovremeno, tako se sprečavaju lica koja poseduju međunarodno priznate sertifikate iz oblasti računovodstva i revizije da ih nostrifikuju i da konkurišu za poslove državne revizije u Republici Srbiji, čime se značajno sužava konkurencija i alarmantno pogoršava kvalifikovanost lica koja obavljaju poslove državne revizije. Do sada u javno dostupnim podacima nije zabeleženo da je bilo kome oduzet izdati sertifikat državnog revizora ili ovlašćenog državnog revizora, iako se u novinskim naslovima može pronaći dovoljno dokaza o grubom kršenju dobre poslovne prakse i ispunjavanju uslova za oduzimanje sertifikata, što može da naruši ugled institucije i unutrašnje međuljudske odnose.

DISKUSIJA

Članom 29. Zakona o državnoj revizorskoj instituciji definisano je da izvođenje programa obrazovanja za sticanje revizorskih zvanja Institucija može da poveri drugoj stručno osposobljenoj organizaciji. Istim članom je određena mogućnost da u izradi programa za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor mogu da učestvuju ministarstvo nadležno za poslove finansija, ministarstvo nadležno za poslove državne uprave i drugi subjekti za koje savet oceni da mogu da doprinesu izradi programa. Do sada u javno dostupnim podacima nije zabeležen takav oblik saradnje, iako za njega postoji zakonski osnov i uporište u konceptu razumne logike.

Slika broj 1. Prikaz organizacija sa kojima Državna revizorska institucija može da saraduje na poslovima obučavanja i testiranja kandidata za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor

Izvor: Autor u programu Microsoft Publisher

Iskustvena praksa svedoči da vrhovne revizorske institucije u regionu praktikuju saradnju sa profesionalnim i stručnim organizacijama prilikom sprovođenja obuka i testiranja za zvanja na poslovima državne revizije. Na primer, u Republici Crnoj Gori, Državna

revizorska institucija ima potpisan višegodišnji sporazum o saradnji sa Institutom računovođa i revizora Crne Gore, koji je član IFAC-a (Međunarodne federacije računovođa), koji između ostalog obuhvata učestvovanje zaposlenih iz državne revizorske institucije na seminarima i obukama koje organizuje Institut računovođa i revizora, kao i stručnu pomoć prilikom sprovođenja obuka i testiranja za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor. Nažalost, na teritoriji Republike Srbije takav oblik saradnje ne postoji, iako u Srbiji postoje dve profesionalne organizacije koje su članice Međunarodne federacije računovođa i kao takve poseduju visok stepen usaglašenosti sa međunarodno prihvaćenim standardima iz oblasti računovodstva i revizije i visok stepen stručnosti i iskustvenog znanja za obučavanje lica za izvršavanje poslova revizije. Prva je Savez računovođa i revizora Srbije, kao punopravna članica Međunarodne federacije računovođa, a druga je Komora ovlašćenih revizora, kao pridružena članica Međunarodne federacije računovođa. Istovremeno, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, koji je vodeći Univerzitet u Republici Srbiji i redovno prisutan na šangajskoj listi 500 najboljih univerziteta, poseduje sporazum sa Udruženjem ovlašćenih sertifikovanih računovođa sa sedištem u Londonu (ACCA), koje je globalno profesionalno računovodstveno telo koje nudi kvalifikaciju ovlašćenog računovođe (ACCA) i ima više od 230 hiljada članova i kao takav može da pruži značajan doprinos na polju obučavanja i testiranja lica za zvanje državni revizor i ovlašćeni državni revizor.

Državna revizorska institucija	Profesionalne organizacije i udruženja	Savez računovođa i revizora Srbije
		Komora ovlašćenih revizora
		Udruženje internih revizora Srbije
		Udruženje IT revizora - ISACA Belgrade
Visokoobrazovne institucije		Ekonomski fakultet u Beogradu
		Ekonomski fakultet u Novom Sadu
		Ekonomski fakultetu u Kragujevcu
		Ekonomski fakultet u Nišu
		Privatni ekonomski fakulteti
Eksterni konsultanti		Paragraf
		IPC
		Obrazovni informator
		Drugi
Ministartstvo finansija		Sektor za fiansijski sistem
		Centralna jedinica za harmonizaciju

Grafikon broj 6. Profesionalne organizacije koje mogu da sarađuju sa Državnom revizorskom institucijom na poslovima obučavanja i testiranja kandidata za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor

Izvor: Autor

Savez računovođa i revizora Srbije edukuje kandidate i izdaje tri sertifikata, računovođa, ovlašćeni računovođa i ovlašćeni javni računovođa. Njihov doprinos može da bude u edukaciji i testiranju znanja iz oblasti realnog i budžetskog računovodstva, kao i računovodstva troškova, knjiženja, izveštavanja i upravljačkog računovodstva. Komora ovlašćenih revizora izdaje takođe tri sertifikata i to revizor, ovlašćeni revizor i ovlašćeni interni revizor. Njihov doprinos može da bude u edukaciji i testiranju u domenu metodologije revizije, međunarodnih standarda, prava za revizore i drugo. Ministarstvo finansija, odnosno njegovo odeljenje centralna jedinica za harmonizaciju, izdaje sertifikat ovlašćenog internog revizora u javnom sektoru, a drugo odeljenje zaduženo za finansijski sistem izdaje licencu za obavljanje poslova eksterne revizije i proverava uslove u domenu kontinuirane edukacije ovlašćenih revizora. Njihov doprinos može da bude u edukaciji kandidata u domenu razumevanja budžetskog sistema i kontinuirane edukacije. Udruženje internih revizora sprovodi obuke i pruža savetodavne usluge svojim članovima koji se odluče za sticanje međunarodno priznatih sertifikata iz oblasti interne revizije, od kojih je najpoznatiji CIA, odnosno sertifikovani interni revizor. Njihov doprinos može da bude u edukaciji kandidata iz domena procene rizika i kontrolnog okruženja i metodologije za sprovođenje revizije, kao i drugih važnih aktivnosti poput komunikacije sa zainteresovanim stranama, pisanja izveštaja, upravljanja timom, međuljudskim odnosima i organizaciji procesa revizije. Udruženje IT revizora, ISACA Belgrade chapter, redovno sprovodi obuke za sticanje međunarodno priznatih zvanja iz oblasti informacione bezbednosti i revizije informacionih sistema, od kojih je najpoznatije CISA, sertifikovani revizor informacionih sistema. Njihov doprinos može da bude u edukaciji kandidata u delu koji se odnosi na razumevanje osnova informacionih sistema, razumevanje kontrolnog IT okruženja i planiranje i sprovođenje revizije informacionih sistema, na koje je Državna revizorska institucija stavila naglasak objavljivanjem više od sedam izveštaja svrsishodnosti sa IT temama u prethodne četiri godine. Savez računovođa i revizora Srbije, pored aktivnosti na polju sertifikacije, izdaje i stručni časopis Računovodstvena praksa, koji u svakom broju analizira teme iz javnog sektora i delokruga državne revizije i redovno pruža savetodavne usluge iz oblasti računovodstvene problematike u javnom sektoru. Imajući to na umu, angažovanje Saveza računovođa i revizora za učestvovanje u procesu sprovođenja obuka i testiranja za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor može se smatrati veoma poželjnim.

ZAKLJUČCI

U članu 28. stav 3. Zakona o državnoj revizorskoj instituciji je navedeno da se revizorska zvanja stiču u skladu sa ovim zakonom, kao i sa međunarodnom praksom edukacije revizora. Međutim, povezanost između pravilnika o programu i načinu polaganja ispita za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor i međunarodne prakse edukacije revizora je veoma upitna i diskutabilna. Izuzetno važan resurs u sprovođenju revizorskog angažmana su znanje i veštine iz oblasti informacionih tehnologija. Aktuelni pravilnik o programu i načinu polaganja ispita za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor, kao i stari, ne obuhvata znanje iz informacionih tehnologija. Ovo je jedan od suštinskih nedostataka u delu koji se odnosi na ispitni program i tematske oblasti koje se testiraju. Na primer, vrhovna revizorska institucija Republike Severne Makedonije je u Zakonu o državnoj reviziji u članu 16. stav 3. definisala da prvi deo ispita za sticanje zvanja ovlašćenog državnog revizora, između ostalog, obuhvata osnove informacionih sistema i tehnologija. Vrhovna revizorska institucija Republike Crne Gore je u članu 4. stav 1. Pravilnika o programu i načinu polaganja ispita za sticanje zvanja državni revizor⁴ definisala između ostalog da se ispit za zvanje državni revizor polaže po programu koji sadrži šest

⁴ Pravilnik o programu i načinu polaganja ispita za državnog revizora. Službeni list Crne Gore, broj 040/21.

predmeta od koji se jedan zove informacioni sistemi u funkciji revizije. Ovo svedoči da informacione tehnologije, odnosno znanje o njima, predstavlja neophodan minimum koji bi morao da bude definisan i u Republici Srbiji i to za sticanje zvanja državnog revizora, a veoma poželjno i kao uslov za rad na bilo kojoj poziciji u državnoj revizorskoj instituciji. Ovakav stav ima snažno uporište u iskustvenoj praksi koja je nastala kao posledica izmenjenog okruženja izazvanog pandemijom virusa kovid-19, koje je uslovalo potrebu izvođenja daljinske revizije, koja uključuje virtuelne sastanke, razmenu dokumenata u elektronskom formatu i druge aktivnosti bazirane na znanju osnova informacionih sistema i tehnologija.

Ako posmatramo uslove za polaganje ispita, na primer vrhovna revizorska institucija Republike Crne Gore je u članu 3. Pravilnika o programu i načinu polaganja ispita za sticanje zvanja državnog revizora definisala da kandidati treba da imaju visoku stručnu spremu, tri godine radnog iskustva u struci i položen stručni ispit za rad u državnim organima. Ključni uslov u kontekstu poređenja sa uslovima u Republici Srbiji je u domenu radnog iskustva. U Republici Crnoj Gori se zahteva tri godine radnog iskustva u struci, a to znači da to može biti rad na bilo kojoj poziciji na poslovima eksterne revizije u privatnom sektoru, na poslovima interne revizije, na poslovima računovodstva i drugim srodnim poslovima⁵. Sa druge strane, kao što je detaljnije navedeno u delu rada koji se odnosi na uslove za polaganje ispita, u Republici Srbiji se zahteva da kandidat mora da ima pet godina radnog iskustva u struci od čega dve godine na poslovima revizije u revizorskim službama, razvrstanim u zvanje samostalni savetnik i viši savetnik. Ovo je značajno ograničavajuće i u ogromnoj meri sužava obim potencijalnih kandidata i njihov broj svodi samo na lica koja rade u Državnoj revizorskoj instituciji, a koja su raspoređena na pozicije samostalnog i višeg savetnika, do kojih se ne dolazi ličnim zalaganjem, ostvarenim rezultatima i pokazanim znanjem, nego diskrecionom odlukom predsednika institucije, koji prema članu 25. Zakona o državnoj revizorskoj instituciji ima pravo da odlučuje o radnopravnim pitanjima u instituciji i da u vezi s tim donosi odluke. Vrhovna revizorska institucija Republike Severne Makedonije uopšte ne zahteva radno iskustvo kao uslov za sticanje zvanja ovlašćenog državnog revizora, već samo državljanstvo, visoko obrazovanje, položen ispit i izjavu o etičkom kodeksu, kako je definisano članom 14. Zakona o državnoj reviziji. Ni to nije dobro, ali bar nema diskriminatorni karakter kao u Republici Srbiji.

Glavni zaključak je da je novi pravilnik u značajnoj meri suzio prostor za sticanje statusa kandidata za sticanje zvanja državnog revizora i ovlašćenog državnog revizora, istovremeno u potpunosti eliminisavši bilo kakav oblik saradnje sa profesionalnim i stručnim organizacijama iz oblasti računovodstva i revizije u Republici Srbiji. Ovakav zaključak izaziva sumnju u objektivnost celokupnog procesa sertifikacije i postojanja atmosfere neophodnosti kandidata da ponesu epitet „politički podobnih“ kako bi stekli uslov za polaganje ispita, što se ni u jednom kontekstu ne može smatrati prihvatljivim. Stoga je neophodno donošenje novog pravilnika koji bi kreirao prostor za saradnju Državne revizorske institucije sa profesionalnim organizacijama iz oblasti računovodstva i revizije i koji bi omogućio svim zainteresovanim licima koja poseduju prihvatljiv minimum uslova sticanje statusa kandidata. Ovakav potez bi povećao sveukupnu kompetentnost lica za obavljanje poslova iz delokruga državne revizije, kvalitet revizorskih izveštaja i objektivnost i nezavisnost rada Državne revizorske institucije.

Tako dolazimo da sumnje u validnost i verodostojnosti celokupnog sistema sertifikacije državnih i ovlašćenih državnih revizora od samog početka, a naročito od trenutka stupanja na snagu novog pravilnika, koji je lošu situaciju učinio još značajno gorom. Državna revizija u Republici Srbiji zaslužuje da ima revizore koji će biti adekvatno obučeni da svoj

---

⁵ Pravilnik o programu i načinu polaganja ispita za sticanje zvanja državnog revizora, Službeni list Crne Gore, br. 78/07 od 23. 11. 2017. godine.

posao rade savesno, objektivno i demonstrirajući kako nezavisnost uma, tako i nezavisnost u pojavi. Državna revizorska institucija mora da sertifikuje samo ona lica koja će zadovoljiti novi set minimalnih uslova i koja će položiti novi program ispita koji bi bio usvojen donošenjem trećeg pravilnika, a koji će omogućiti da budući državni revizori i ovlašćeni revizori rade u interesu građana, a ne u sopstvenom interesu i ne u interesu političkih stranaka ili bahatih pojedinaca na važnim državnim funkcijama. Jednostavno, posmatrano kroz osnovnu potrebu, usled koje je formirana Državna revizorska institucija, a to je da nadomesti jaz u očekivanjima koji postoji između građana Republike Srbije, odnosno njihovih predstavnika u Narodnoj Skupštini i državnih organa i javnih preduzeća. Naime, građani kao finansijeri njihovog rada očekuju da će državni organi i javna preduzeća preduzimati aktivnosti i realizovati poslovne procese u interesu građana, dok sa druge strane, moguća je pojava prevarnih i kriminalnih radnji. Da bi državni revizori bili sposobni da adekvatno nadomeste pomenuti jaz u očekivanjima, oni moraju da budu regrutovani kroz odgovarajući proces selekcije koji će omogućiti svim zainteresovanim kandidatima da se prijave za proces polaganja, a da onda iz procesa polaganja sa sertifikatima izađu samo oni najbolji, koji će zadovoljiti odgovarajuće uslove u obliku položenih ispita u skladu sa sveobuhvatnim nastavnim programom.

Izneti zaključci i razmatranja direktno upućuju na saznanje da početna hipoteza nije ispunjena i da se usvaja njena alternativna hipoteza koja glasi da novi pravilnik nije doneo značajna poboljšanja u odnosu na stari i da je prijavljivanje za obuke i polaganje ispita učinio nedostupnim za šire krugove zainteresovanih stručnjaka. Dugoročno posmatrano, ovakav zakonski okvir doneće samo negativne efekte za profesiju državne revizije u Republici Srbiji, a Državnu revizorsku instituciju učiniće leglom nepotizma i političke korupcije koja će postati skup nestručnih ljudi koji neće umeti da vladaju elementarnim tehnikama revizije i konceptima razumne, zdrave logike.

LITERATURA

- Andrić, M. (2005). Pogled na Zakon o državnoj revizorskoj instituciji. *Računovodstvo*, 49. 61–65;
- Andrić, M., & Jakšić, D. (2006). Regulatorni okvir državne revizije – pretpostavke, problemi i perspektive. in: *Međunarodna profesionalna regulativa kao osnova kvaliteta finansijskog izveštavanja*, Simpozijum SRRS (37), Zlatibor, Beograd: SRRS;
- Čalija, N. (2005). Državna revizija i njeno institucionalno uređenje. in: *Simpozijum SRRS* (36). 26–28 maj;
- Dabić, L. (2016). Pravni položaj Državne revizorske institucije – u pravu državne revizije javnog sektora Republike Srbije. in: *Ljudska prava – između ideala i izazova sadašnjosti*, Zbornik radova, Kosovska Mitrovica: Pravni fakultet. 621–650;
- Dabić, L. (2018). Establishing a new scientific discipline: The law audit of the public sector. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 66(3), 88-107. <https://doi.org/10.5937/AnaliPFB1803088D>;
- Dabić, L. C., & Jovičević, P. (2019). From Accounting Control Commission to the state audit institution in the law of the Republic of Serbia. *Vojno delo*, 71(4). 233-260. <https://doi.org/10.5937/vojdelo1904233D>;
- Dabić, L. C., Zekić, M. Č., & Savić, B. (2019). Državna revizorska institucija u pravu Republike Srbije. *Vojno delo*, 71(6), 298–310. <https://doi.org/10.5937/vojdelo1906298D>;
- Dimitrijević, D., Janjić, V. & Conić, N. (2019). Domain and restrictions of the state audit institution of the Republic of Serbia. Conference: EBM - contemporary issues in economics, business and management. At: Faculty of Economics University of Kragujevac;
- Ivanova, E. & Dimitrova, J. (2019). Significance and role of the State Audit Office of the Republic of North Macedonia and the State Audit Institution of the Republic of Serbia. *Journal of Economics*. 4(2). 62-70;
- Leko, V., et al. (2008a) Osnovne metodološke postavke državne revizije javnih sredstava. in: *Leko Vera, Vrhovna državna revizija javnih sredstava*, Beograd. 519–560;
- Leko, V., Leko, D. (2008). Metodologija državne revizije javnih sredstava. Beograd: Ekonomski institut;
- Leko, V., et al. (2008b) Vrhovna državna revizija javnih sredstava. Beograd;
- Milojević, I. & Majstorović, A. (2006). Državna revizija u Srbiji – stanje i perspektive. *Revizor*. 9(33). 13–25;

- Peković, J. (2016). Značaj državne revizorske institucije. *Oditor – casopis za Menadzment finansije i pravo*. <http://dx.doi.org/10.5937/Oditor1601018P>;
- Pravilnik o programu i načinu polaganja ispita za državnog revizora. Službeni list Crne Gore, broj 040/21;
- Pravilnik o programu i načinu polaganja ispita za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor. Službeni glasnik RS. broj 65/18;
- Pravilnik o programu i načinu polaganja ispita za sticanje zvanja državni revizor i ovlašćeni državni revizor. Službeni glasnik RS. br. 102 i 147;
- Pravilnik o programu i načinu polaganja ispita za sticanje zvanja državni revizor, Službeni list Crne Gore, br. 78/07 od 23. 11. 2017. godine;
- Sretenović, R. & Andrijević-Janković, L. (2011). Višeslojni aspekt državne revizije u Srbiji kroz prizmu dosadašnjeg iskustva. *Računovodstvo*. 55(9–10). 3–12;
- Stanković, V. (2009). Forms of superior audit institution organization and proposals for improving state audit in the Republic of Serbia. *Ekonomika preduzeća*. 57(9-109). 439-450;
- Stojilković, M. (2007). Stanje i perspektive razvoja državne revizije u Republici Srbiji. *Računovodstvo*. 51(9–10). 26–36;
- Subotić-Konstantinović, N. (1996). Pravni status revizora u našem i uporednom pravu. *Ekonomski anali*. 40(130). 67–74;
- Šnjegota, D. (2015). The Role of Supreme Audit Institutions in Increasing the Efficiency and Effectiveness of the Public Asset Management System, 46. Symposium, Current Issues and Perspectives of Accounting and Finance, Belgrade, Association of Accountants and Auditors of Serbia. 317-330;
- Todorović, M. & Čupić, M. (2007). Auditor's Responsibility in the Context of Current Professional and Legislative Regulations. *Accounting*. 51(5-6). 43-61;
- Vidaković, S. & Petrović, D. (2013). Quality Financial Reporting - Priority in Public Sector Reform, *Business Economics*. 12(1). 1-20;
- Vitorović, B. (1998). Revizija javnih rashoda u svetskoj teoriji i praksi i potreba za njenim uvođenjem u SR Jugoslaviji. *Računovodstvo*. 7–8. 42–61.
- Zakon o državnoj reviziji (Sl. list RM, br. 66/10, 145/10, 12/14, 43/14, 154/15, 192/15, 27/16 i 83/18 i Službeni list RNM, br. 122/21);
- Zakon o državnoj revizorskoj instituciji, Sl. glasnik RS, br. 101/2005, 54/2007, 36/2010 i 44/2018 – dr. zakon; <http://www.ekof.bg.ac.rs/>, pristup dana 17. 07. 2022.
- <https://data.gov.rs/sr/organizations/drzhavna-revizorska-institutsija>, pristup dana 17. 07. 2022.
- <https://www.accaglobal.com/gb/en.html>, pristup dana 20. 07. 2022.
- <https://www.isrcg.org/>, pristup dana 17. 07. 2022.
- <https://www.kor.rs/>, pristup dana 18. 07. 2022.
- <https://www.srrs.rs/>, pristup dana 18. 07. 2022.

COMPARATIVE ANALYSIS OF OLD AND NEW RULEBOOK FOR OBTAINING TITLES OF STATE AUDITOR AND ACCREDITED STATE AUDITOR BASED ON PUBLICLY AVAILABLE DATA

Author: NEMANJA JAKOVLJEVIĆ

Email: jakovljevic.i.nemanja@gmail.com

Mentor: Full Prof. Veljko Dmitrović

Faculty of Economics and Business, University of Belgrade

Faculty of Organizational Sciences, University of Belgrade

Introduction: With the passing of the Law on the State Audit Institution in 2005 and the amendments that followed in 2007 and 2010, the conditions for the adoption of the rulebook on the program and method of taking the exam for obtaining the title of state auditor and accredited state auditor were obtained. Thus, the first rulebook was adopted in 2011 and, with amendments, was in force until 2018, when a new rulebook was adopted.

Aim: The objective of the research is a comparative analysis of the old and the new rulebook for obtaining the titles of state auditor and accredited state auditor based on publicly available data and in the context of presenting the advantages and disadvantages of the new rulebook compared to the old rulebook, viewed through the prism of the International Standards for Auditing the Public Sector (ISSAI) and proven successful business practices of supreme audit institutions from the neighboring countries.

Material and Methods: The deductive method was used for the research. The subject of the study was two regulations on the certification of state auditors and authorized state auditors in the Republic of Serbia, from which the key foundations and important conclusions were derived and presented in the paper using the methods of synthesis and elementary comparative analysis. The subject of the study was the relevant literature in the subject area.

Results: The main outcome of the conducted analysis suggests that the new rulebook has significantly narrowed the scope for acquiring the status of a candidate for the titles of state auditor and accredited state auditor, at the same time completely eliminating any form of cooperation with professional and expert organizations in the field of accounting and auditing in the Republic of Serbia.

Conclusion: The presented results cast doubt on the objectivity of the entire certification process and the existence of an atmosphere of necessity for candidates to carry the epithet “politically eligible” in order to obtain the condition for passing the exam, which cannot be considered acceptable in any context. Therefore, it is necessary to adopt a new rulebook that would create space for the cooperation of the State Audit Institution with professional organizations in the field of accounting and auditing, and that would enable all interested persons who possess an acceptable minimum of conditions to acquire candidate status. Such a move would increase the overall competence of persons to perform tasks within the scope of the state audit, the quality of audit reports, and the objectivity and independence of the work of the State Audit Institution.

Keywords: audit, state auditor, accredited state auditor, title, rulebook, terms

SUKOBI NA BLISKOM ISTOKU TOKOM HLADNOG RATA KAO FAKTOR KOJI JE UTICAO NA FORMULISANJE SPOLJNE POLITIKE SJEDINJENIH AMERIČKIH DRŽAVA

Autor: OGNJEN KNEŽEVIĆ

e-mail: ognjenk73@gmail.com

Mentor: Prof. dr Miloš Šolaja

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Oblast i tema kojom se bavi ovaj rad jeste period Hladnog rata na Bliskom istoku i sukobi koji su se odigrali unutar njega, te njihov uticaj na formulisanje američke spoljne politike u tom periodu. Za nešto manje od pola vijeka, bio je niz ratova, revolucija, nasilnih demonstracija, državnih udara... Počev od Iranske krize u ljeto 1945. godine, koja je po mnogim istoričarima i analitičarima jedna od uvertira u Hladni rat, pa sve do njegovog okončanja 1991. godine, tj. urušavanja dotadašnjeg svjetskog poretka, koji je bio zasnovan na bipolarnom odnosu snaga, a taj period na Bliskom istoku, moglo bi se reći, završen je Zalivskim ratom. Iako je „radnja smještena“ na Bliski istok, ključni akteri su SAD i SSSR, a motiv za njihovo učešće jeste nafta kao ključni energent tog vremena.

Cilj: Svrha rada jeste da nađe poveznicu između sukoba na Bliskom istoku u periodu Hladnog rata i njihovog uticaja na pozicioniranje SAD u međunarodnim odnosima. Svakako, pored toga biće neophodno odrediti i motive američke administracije za aktivno uzimanje učešća u gotovo svim konfliktima tokom Hladnog rata na području Bliskog istoka i detekcija primarnog interesa SAD za angažman u tom području.

Materijal i metode: Analiza istorijske građe i drugih relevantnih resursa koji su vezani za temu koja se obrađuje u ovom radu, korištenje video i audio materijala dostupnih na internetskim stranicama, sa akcentom na termine Bliski istok i Hladni rat.

Rezultati: Konflikti u bliskoistočnim državama u periodu 1945–1991. godine značajno su uticali na formulisanje spoljne politike SAD.

Zaključak: Na osnovu sistematske analize, dolazimo do zaključka da događaji na Bliskom istoku jesu uticali na profilisanje spoljne politike SAD, ali ne u presudnoj mjeri.

Ključne riječi: Bliski istok; Hladni rat; spoljna politika; SAD; SSSR

UVOD

Lajtmotiv za pisanje ovog eseja jeste uvijek neiscrpna tema sukoba na Bliskom istoku, koja je inspirativna kako istoričarima, tako i onima koji se primarno bave geopolitikom, međunarodnim odnosima, međunarodnom bezbjednošću, a u zadnje vrijeme i onima koji akcenat stavljaju na proučavanje terorizma kao negativnog društvenog fenomena, a koji svoje korijene vuče upravo iz područja Bliskog istoka i utiče na razvoj globalnih procesa. Tema je interesantna zbog ekonomsko-političkog značaja ovog regiona, ali takođe i zbog svoje burne prošlosti, te sve neizvjesne budućnosti. Svrha rada jeste da se sistematskom analizom istorijskih događaja sa ograničavanjem na period Hladnog rata pronade koherentnost između ratova na području Bliskog istoka i profilisanja spoljne politike SAD u tom periodu. Odluke američke administracije su presudno uticale na aktivnosti većine arapskih država, jer su iste bile veoma važne Vašingtonu u konfrontaciji sa Sovjetskim

Savezom. Te američke akcije bile su reakcija na angažman SSSR u regionima Levanta, Zaliva i okoline. Prema brojnim historičarima i autorima koji su se bavili ovom temom, Hladni rat je zapravo i počeo na prostoru Bliskog istoka, gdje su sijevnule prve varnice, od kojih će kasnije buknuti požar svjetskih razmjera. Prvi takav događaj jeste kriza na sjeveru Irana. Nakon okončanja Drugog svjetskog rata, Sovjeti su odbijali da se povuku iz sjevernih dijelova Irana koje su držali pod okupacijom, te su planirali da ih pripoje jednoj od svojih federalnih jedinica, tačnije Azerbejdžanskoj SSR, jer su i tada, kao i danas, Azeri činili većinu u sjevernim dijelovima Irana. Već tada možemo da zapazimo angažman SAD po tom pitanju, kako bi prvenstveno zaštitila sopstvene interese na ovom strateški važnom području, vršeći snažne političke pritiske na SSSR kako bi se povukao. Možemo tada da uočimo i veliku diplomatsku ofanzivu američke administracije uz pomoć UN-a na sovjetsko rukovodstvo, koje će na kraju biti prinuđeno da popusti pred brojnim pritiscima koji su dolazili, što će Amerikancima donijeti prvu pobjedu u Hladnom ratu.

Na osnovu brojne literature koja obrađuje Arapsko-izraelski sukob, a koji traje skoro nepunih osam decenija, možemo naći termin – sinonim „nerješivo pitanje“, jer taj sukob jeste svakako obilježio Hladni rat na Bliskom istoku, a do danas nije pronađena adekvatna solucija za postizanje dugoročnijeg mira. Uprkos stotinama sjednica OUN-a, čija je jedna od tačaka dnevnog reda gotovo uvijek Palestina i Izrael, nije bilo moguće postići konsenzus do danas između suprotstavljenih strana, čime se nastavlja prolivanje krvi. SAD su imale kardinalnu ulogu u tom krvavom konfliktu i zahvaljujući njima, kao najvećem savezniku Izraela, on danas neometan dominira u oblasti Levanta i predstavlja jednog od vodećih aktera u ovom području, te strateški večnog partnera Vašingtona. Zahvaljujući podršci SAD koju uživa, ali i snažnoj armiji koju je izgradio u vrlo kratkom vremenskom intervalu, Izrael je postao veliki problem za okolne arapske države.¹ Jedan od najdužih konflikata nakon Drugog svjetskog rata koji je u kontinuitetu trajao punih petnaest godina jeste i Libanski građanski rat, u kojem su se međusobno borile brojne vjerske, etničke i političke frakcije, pa samim time, po svom karakteru, on predstavlja i međuarapski sukob. Iračko-iranski rat, koji je doveo do velikog stradanja i pričinio ogromnu materijalnu štetu, a da pritom nijedna od zaraćenih strana za osam godina nije uspjela gotovo ni da se pomjeri sa prvobitnih pozicija, po mnogima je bio besmislen rat koji je Sadam Husein bez ikakve potrebe nametnuo. Ovo su neki od ratova kojima će biti detaljno posvećena pažnja u razradi ovog eseja.

Nisu samo ratovi karakteristični za oblasti naseljene prvenstveno Arapima, zapravo, tu se desio i veliki broj državnih udara, revolucija i nasilnih demonstracija koji su odredili sudbine brojnih država u tom regionu, ali su svakako bitno uticale i na postavljanje SAD prema tim istim državama. Posle gotovo svakog državnog udara i dolaska novih snaga na vlast, i politika SAD se mijenjala u odnosima sa novim režimima u tim državama. Treba izdvojiti u prvom redu državni udar od strane „Slobodnih oficira“ u Egiptu 1952. godine, kojim je Gamal Abdel Naser došao na vlast, a koji će kasnije igrati važnu ulogu u formiranju Pokreta nesvrstanih, te će se postaviti kao dominantna ličnost u arapskom svijetu tokom perioda svoje vladavine. On će izgraditi veoma dobre odnose sa Sovjetskim Savezom i izazvaće nekoliko sukoba sa Izraelom, što će SAD zadati velike probleme. Slična revolucija izvedena je deset godina kasnije u Sjevernom Jemenu, čiji je uzor upravo bio Naser. Zatim, imamo jednu od veoma važnih revolucija 1979. godine u Iranu, kada je sa trona zbačena dinastija Pahlavi, a na čelo države dolaze islamske teokratske vođe koje do danas upravljaju Iranom. Ova revolucija će afirmisati SAD da se još aktivnije uključe u

¹ Treba naglasiti da je Izrael zapravo prikrivena nuklearna sila, što mu daje dodatnu moć. Iako izraelski zvaničnici decenijama odbijaju da komentarišu posjedovanje ovog razornog oružja, jedna od studija iz 2020. godine, provedena od strane Međunarodnog instituta za mirovne studije, ukazuje na činjenicu da Izrael raspolaže sa oko 90 nuklearnih bojevih glava. Razvoj nuklearnog oružja u Izraelu olakšali su transferi tehnologija iz SAD i Francuske, koje su olakšale i ubrzale proces stavljanja nuklearnog oružja u operativnu upotrebu.

zbivanja na Bliskom istoku kako bi zaustavili eventualni pokušaj da se izvedu slične revolucije u okolnim državama i da se na taj način ugroze američki nacionalni interesi, koji su u dobroj mjeri bili u opasnosti nakon što je Moskva našla prijateljske režime na Bliskom istoku. Svakako treba izdvojiti i nekoliko državnih udara, a među njima i one koji su na vlast doveli Baas partiju u Iraku i Siriji tokom pedesetih i šezdesetih godina prošlog vijeka, što je osnažilo ideju panarabizma.²

Iako se struktura američke administracije za period 1945–1991, odnosno tokom Hladnog rata mijenjala čak devet puta, primarni interes u spoljnoj politici Amerike ostao je isti za sve te godine i nije se mijenjao. SAD su težile globalnoj dominaciji, obuzdavanju Sovjetskog Saveza uz pomoć „Strategije anakonde“, koju je detaljnije razradio Nikolas Spajkman poznatom teorijom Rimlanda, odnosno kontrolom rubnih područja oko Sovjetskog Saveza, a ona je nadopunjena, moglo bi se reći, kasnijim Kenanovim Dugim telegramom iz 1947. godine, gdje je ključnim oponentom politici SAD upravo bio proglašen Sovjetski Savez, čije širenje mora biti stopirano.³ Tako Bliski istok i njegova okolna područja predstavljaju rubni dio koji bi SAD zajedno sa svojim pouzdanim saveznicima trebalo da kontroliše kako bi spriječio prodor SSSR-a i širenje komunizma koje je već bilo uzelo zamaha. Sovjetima je svakako nedostajalo i toplih mora na kojima bi gradili luke za svoju ratnu mornaricu i na taj način uvećali svoju talasokratsku moć. Nakon gradnje pomorskih baza u Siriji i Jemenu, u Vašingtonu će se upaliti alarm za uzbunu. Američka administracija bila je svjesna da bi gradnja tih baza predstavljala prijatnju za američke interese na Bliskom istoku. Naravno, ne treba zaboraviti i činjenicu da svaka država teži uvećanju sopstvene moći, što joj daje mogućnost da postane autarkična, ali i da dobije autoritet u nastupanju na međunarodnom planu. U skladu sa doktrinom Alfreda Mehena, SAD i Velika Britanija su kontrolisale ključne pomorske tačke tokom Hladnog rata a neke od njih kontrolišu i danas. Tu možemo izdvojiti Gibraltar, Maltu, Akrotiri i Dekeliju na Kipru, Suecki kanal i Singapur, a tu zapravo vidimo direktnu primjenu teorije Rimlanda. Ovladavanje morima, kako Sovjetima tako i Amerikancima, ne bi donijelo samo uvećanje vojne moći, nego bi ubrzalo ekonomski razvoj i poboljšalo trgovinsku razmjenu, jer se najveći dio transporta roba odvija pomorskim putevima. Dodatni motiv za stvaranje prijateljskih režima na Bliskom istoku, kako za Kremlj tako i za Bijelu kuću, biće otkriće velikih rezervi nafte u gotovo svim državama tog područja.

Vojna moć, primjena sile, odnosno tvrda moć, nije jedino sredstvo kojim su se SAD isključivo koristile u prethodno pomenutom periodu. Meka i pametna moć je najbolje iskorištena od strane Amerikanaca kako bi dobili ono što žele u spoljnoj politici i svom nastupanju na globalnom geopolitičkom planu, gdje upotrebom meke moći štede ogromne resurse tj. ne moraju angažovati armadu za vojnu intervenciju i time rizikuju gubitak kako ljudskog, tako i materijalnog resursa kojim raspolažu. Iako je jak lobi vojno-industrijskog kompleksa u SAD, koji navija za izbijanje stalnih oružanih sukoba, administracija u Vašingtonu bila je svjesna da konflikt nije jedino rješenje. Tamo gdje meka moć nije bila primjenjiva pristupilo se upotrebi pametne moći, odnosno kombinaciji fizičke sile i meke moći. Decenijama unazad, a i tokom Hladnog rata, SAD su uz pomoć meke moći usmjeravali brojne državne aktivnosti zalivskih monarhija i uspijevaju da ih pridobiju kao svoje strateške partnere zbog velikih naftnih rezervi koje one posjeduju, a koje su mnogo

² Panarabizam predstavlja nacionalni pokret Arapa za njihovo ujedinjenje u jednu državu. Ovaj pokret javio se uoči Drugog svjetskog rata, kada su pojedine arapske države stekle nezavisnost. Do većeg izražaja doći će posle rata, kada se stvara Arapska liga, te pokušaj ujedinjenja pojedinih država poput Arapske Federacije ili Ujedinjene Arapske Republike.

³ Nikolas Spajkman je u svom djelu iznio tvrdnje da je moguće ostvariti svjetsku dominaciju uz pomoć kontrole „obodnih zemalja“ oko Hartlanda. Ta njegova teorija jeste svojevrsni vid reakcije na prethodnu teoriju Halforda Makindera o Hartlandu. Prema Makinderovoj teoriji, tadašnji Sovjetski Savez kontrolisao je najveći dio Hartlanda, što mu je davalo sve predispozicije da vlada svijetom.

puta bile uzrok žestokih sukoba, poput težnje Iraka da prisvoji u dva navrata naftna polja svojih susjeda. Prvi put to je pokušano sa Iranom, a drugi put isto i sa Kuvajtom. I u tim sukobima već vidimo jednu ključnu figuru u arapskom svijetu – Sadama Huseina, koji je imao dva različita tretmana u dva rata sa istim ciljem. Dok je vodio rat sa Iranom, uživao je relativnu podršku Zapada, a prvenstveno SAD koje su ga podržavale zbog straha da bi se islamske revolucije i antiameričko raspoloženje iz Irana mogli preliti na okolne države. Drugi put je Sadam bio na meti Amerikanaca i njihove koalicije jer je ugrozio suverenitet jedne male, ali ipak naftom bogate države, Kuvajta. Nafta sama po sebi nije povod sa prisustvo Amerike u Zalivu, već i kontrola Irana kao prijetnje koja bi mogla istisnuti američku hegemoniju iz tog dijela svijeta i prisustva uticaja koji je dolazio direktno iz Kremlja.

Na kraju ne treba zaboraviti da je Bliski istok tokom sedamdesetih godina doprinio razvoju jedne globalne pošasti koja i danas odnosi brojne žrtve širom svijeta. Terorizam. Nasilna akcija usmjerena ka izazivanju straha kod civilnog stanovništva. Ova pojava se izrodila iz težnje palestinskih ekstremista da svijetu ukažu na stalnu represiju kojoj su oni bili izloženi od strane Izraelaca. Svoj bijes su ispoljavali kroz atentate, bombaške i samoubilačke napade, a često i kroz otmice aviona. Neke od terorističkih organizacija koje su nekada operisale, finansirale su SAD zarad ostvarenja svojih ciljeva, da bi kasnije došlo do tzv. bumerang efekta, usled kojeg će SAD ući u konfrontaciju sa terorizmom. Na taj način su Amerikanci posijali sjeme zla koje će na kraju njih direktno da ugrozi. Ovakve i druge slične negativne pojave devastirajuće ekonomski potencijal mnogih država, tako je recimo uništena ekonomija Švajcarske Bliskog istoka – Libana, jer se na tlu Libana pojavio veliki broj palestinskih izbjeglica koji su bili kivni na libansku vlast zbog sopstvenog poraza od Izraela, te su preduzimali terorističke aktivnosti protiv libanskih vlasti i snaga bezbjednosti.

Rad će pokušati da hronološki obuhvati i isprati najbitnije momente u periodu Hladnog rata na Bliskom istoku i reakcije američke administracije na krizne situacije u toj oblasti, da bismo na kraju mogli izvesti konkluziju kako su ti istorijski trenuci oblikovali spoljnu politiku SAD prema arapskim državama, ali i prema SSSR-u kao svom ključnom protivniku tog vremena. Paralelno sa tim što predstavlja izvor iz kojeg još uvijek izbija nafta, Bliski istok predstavlja i požar sukoba čiji plamen još uvijek buktu i nema velikih naznaka da će u skorije vrijeme taj požar biti ugašen. Otvorene rane i danas krvare u vidu Arapsko-izraelskog sukoba, Kurdsko-turskog sukoba, ekspanzije terorizma, građanskih ratova i sl. Sukob između ideologija, religija, etničkih grupa i raznih političkih frakcija jeste simbol ovog regiona, i prva asocijacija koja ljudima padne na pamet nakon što se spomene termin Bliski istok.

DEFINISANJE KLJUČNIH POJMOVA

Da bismo bolje razumjeli ovaj rad, neophodno bi bilo na samom početku definisati i neke od ključnih riječi koje se pojavljuju i u naslovu ovog esejskog rada. To su prije svega termini Bliski istok, Hladni rat i spoljna politika. Svi oni imaju veliki broj definicija koji se pojavljuju u brojnoj literaturi i nije moguće pronaći jednu dominantnu definiciju koja bi postala opšteprihvaćena od strane većine stručnjaka koji se bave isključivo ovim temama, a koje su u sprezi sa prethodno pomenutim pojmovima.

Bliski istok jeste svakako geopolitički termin koji je pomalo evrocentričan, a nastao je u periodu kolonijalizma i dok su njime vladale velike kolonijalne sile, a u prvom redu mislimo na Veliku Britaniju i Francusku. U geografskom smislu teško je odrediti koje države obuhvata tačno Bliski istok, jer ni tu ne postoji jasan konsenzus među autorima. Uglavnom se tu ubrajaju države Male Azije, Levanta, Arabijsko poluostrvo, Iran i Egipat. Neki idu i korak dalje, pa među njih uvrštavaju zemlje Magreba, Roga Afrike, Kavkaza pa čak i neke Podsaharske zemlje, odakle se razvio termin MENA – Middle East and North Africa, što bi u slobodnom prevodu značilo Bliski istok i Sjeverna Afrika (*Starović, N.*

(2014) *Bliski istok – kratko i jasno, Beograd: Srpska reč*). Iako na sam pomen Bliskog istoka mnogi u glavama kreiraju sliku područja koje naseljavaju isključivo Arapi i to muslimanske konfesije, stvari su ipak posložene malo drugačije. Kao što predstavlja kolijevku prvih civilizacija u dolini Plodnog polumjeseca, odnosno duž sliva rijeka Eufrata i Tigra, tako ova oblast predstavlja i mjesto gdje su nastale i tri velike religije: hrišćanstvo, judaizam i islam. Islam svakako ispovijeda najveći broj stanovnika ovog regiona, ali i među njima postoji diferenciranost na sunite i šite, od kojih su prvi u većini i čine dominantno muslimansko stanovništvo, dok šiti imaju većinu u Iranu, Iraku i Bahreinu. Među ove dvije frakcije islama jasno se može uočiti antagonizam izražen kroz stalne oružane konflikte i netrpeljivost jednih ka drugima. Tu su još razne grupe koje ispovijedaju islam poput Alavita, Druza i drugih, a koje ne možemo podvesti ni pod šite niti pod sunite. Ne treba zanemariti hrišćanske zajednice, a prije svega pravoslavce koji čine većinu na Kipru, zatim pravoslavnu zajednicu Kopta koji pripadaju orijentalnoj pravoslavnoj crkvi i procjenjuje se da ih ima oko deset miliona u Egiptu i oko pola miliona u susjednom Sudanu. Prema nekim podacima, procentualno najveći broj hrišćana živi u Libanu, gdje čine 38,3% ukupne populacije ove države. Judaizam je zvanična religija u današnjem Izraelu, a veoma mali broj živi u okolnim državama, jer se većina Jevreja preselila u Državu Izrael nakon njenog formiranja. Arapi, iako dominantno stanovništvo, nisu isključivo islamske provenijencije, već ima i onih koji praktikuju pravoslavlje, katolicizam, druzizam i druge religije, ali takođe postoji i veliki broj vjerskih sekti uglavnom u sklopu islama. Pored Arapa, postoji velika zajednica „naroda bez države“ – Kurda, potom imamo turkijske grupe naroda, Persijance, Jevreje, Maronite i druge. Za potrebe rada, mi ćemo pod Bliskim istokom kao geografskom cjelinom da obuhvatimo Malu Aziju, Levant, Arabijsko poluostrvo, nekadašnju oblast Persije (Iran) i Egipat, jer autor najčešće ove oblasti podrazumijevaju pod Bliskim istokom.

Hladni rat predstavlja epohu koja je nastupila nakon završetka Drugog svjetskog rata, a koju su obilježile stalne tenzije između suprotstavljenih aktera. Bitna karakteristika jeste svakako bipolarna podjela svijeta između NATO-a i Varšavskog pakta koji nisu imali direktnu konfrontaciju, već su uglavnom preko svojih satelita vodili oružane sukobe, u literaturi poznate još i kao proksi ratovi, najčešće u graničnim područjima počev od Grčkog građanskog rata, Korejskog rata, Vijetnamskog rata, te Sovjetsko-avganistanskog rata. Ključni akteri kao suverene države su bili svakako SAD i SSSR, koji su težili da svoj uticaj prošire na što je više država moguće. SAD su se više oslanjale na svoju meku moć, dok Sovjeti nisu bili u stanju da je najbolje koriste pa su bili prinuđeni da upotrebljavaju tvrdu moć. Za nešto manje od pola vijeka koliko je trajao (prema nekima autorima, poput profesora S. Trifkovića, Hladni rat ni danas nije završen), svjetska populacija je tokom tog perioda živjela u konstantno strahu od globalnog sukoba supersila. Kao podvrsta, ako bismo je tako mogli okarakterisati, u sklopu Hladnog rata izdvaja se sukob na Bliskom istoku kao zasebna grupa konflikata, vođena nekoliko decenija, a u koje su bili uključeni i SAD i SSSR.⁴ Bliski istok je predstavljao i poligon na kojem su testirana razna oružja od strane oba suprotstavljena bloka, napravljena tokom trke u naoružanju. Ona oružja koja su se pokazala efikasnim Vašington i Moskva su vrlo rado dostavljali prijateljskim režimima nastojeći tako da nanesu veće materijalne gubitke drugoj strani, istovremeno pokazujući razornu moć svoga oružja i tehnološku zaostalost druge strane.

Na kraju, kao treći bitan pojam imamo spoljnu politiku. Mogli bismo je odrediti kao jednu važnu aktivnost koju provodi država kako bi održavala komunikaciju sa drugim suverenim državama i međuvladinim organizacijama, a sve sa ciljem kako bi uspješno zadovoljila svoje interese i učvrstila sopstvenu poziciju na međunarodnom planu. Spoljna

⁴ U zasebnu grupu bismo ih mogli svrstati zato jer su često vođeni zbog prevlasti nad naftnim resursima, drugi razlog jeste jer je to područje u kojem su najduže i najčešće vođene indirektno borbe između Vašingtona i Moskve. Dok kao treći razlog možemo izdvojiti unutarislamski sukob između šita i sunita.

politika takođe predstavlja i mehanizam donošenja racionalnih odluka kao odgovor na korake drugog aktera u međunarodnim odnosima. Ona služi državi kao instrument za djelovanje i njeno formulisanje zavisi od ponašanja drugih država u međunarodnim procesima. Pored aktera, na moć koja se proizvodi spoljnom politikom utiču i unutrašnji faktori poput: ekonomije, geografije, populacije, vojnih kapaciteta i slično, od čega zavisi intenzitet njenog uticaja (*Kaufman, Dž. (2010) Kratka istorija spoljne politike Sjedinjenih Američkih Država, Banja Luka: Centar za međunarodne odnose*).

KAKO JE SVE POČELO?

„Oduvijek je bilo tako uređeno da jači ugnjetava slabijeg... Moćni rade šta im je volja, a slabi trpe šta moraju.“ – Tukidid

Iako je rad prvenstveno fokusiran na period Hladnog rata i region Bliskog istoka, neophodno je da se vratimo nekoliko godina unazad, prije samog izbijanja Drugog svjetskog rata i onoga što je uslijedilo nakon njega, kako bismo imali priliku da bolje sagledamo i razumijemo kasnije događaje, jer su oni u direktnoj sprezi sa svime onim što se dešavalo nakon 1945. godine na Bliskom istoku, ali i sa onim što se dešava danas. Upravo zbog toga moramo fokus staviti na neke od najvažnijih događaja u okviru bliskoistočnih sukoba, kojima su svoj „doprinos“ dali SAD i SSSR.

Riječi izgovorene od strane jednog zvaničnika iz Bušove administracije početkom dvijehiljaditih godina bile bi sasvim na mjestu da su izgovorene i na vrhuncu Hladnog rata, jer su se SAD postavile kao globalni gospodari života i smrti drugih država, ne obazirući se puno na svog i te kako jakog suparnika – Sovjetski Savez, koji je uporno od Vašingtona tražio priznanje statusa supersile. Te riječi koje je izrekao Karl Rouv 2004. godine glase: „Mi smo sada imperija, i kada delamo mi stvaramo sopstvenu realnost... Mi smo akteri istorije, a svima vama ostalima samo preostaje da proučavate naša djela!“ (*Trifković S. (2010) Kontinuitet Hladnog rata, međunarodni odnosi početkom XXI vijeka Beograd: Geopolitika*). Ove rečenice upućuju na to da su danas SAD supersila u punom smislu tog termina, te da im je nemoguće parirati ekonomski, vojno-tehnološki i politički.⁵ No, da se vratimo nekoliko decenija unazad i obratimo pažnju na uzroke koji su doveli do tendencije SAD da zauzmu poziciju broj jedan i postanu najpovlašćenija nacija na svijetu, što im omogućava neometanu primjenu svih sredstava kako bi sebi obezbijedili paternalističku ulogu u međunarodnim odnosima, odnosno mogućnost zadiranja duboko u unutrašnja pitanja mnogih suverenih država. Svojoj prvobitnoj doktrini tj. Monroovoj doktrini, Amerikanci ipak nisu ostali odani i od plana za isključivanje bilo kakve opcije koja se odnosila na američki intervencionizam izvan zapadne hemisfere, došli smo do Trumanove doktrine koja je tokom Hladnog rata dodatno razrađena i postala je kardinalna strategija u suprotstavljanju Sovjetskom Savezu i širenju njegove moći.^{6, 7} Na osnovu Trumanovih stavova i načina razmišljanja, vidimo da Amerika ipak nije odoljela prilici koja joj je nudila da

⁵ Svakako da riječi jednog zvaničnika ne moraju da znače ništa, ali ako bolje sagledamo stvari i status koji uživa Vašington, zatim ekonomska i vojna moć, te sposobnost da određuje političke tokove širom svijeta, to daje SAD svakako epitet supersile.

⁶ Monroova doktrina bila je strategija Amerike koju je detaljno razradio njen tadašnji predsjednik Džeјms Monro u prvoj polovini XIX vijeka. Ona se odnosila na to da se evropskim državama zabranjuje dalja kolonizacija američkog prostora, te se zabranjuje i miješanje u unutrašnja pitanja Amerike. Takođe, SAD se obavezuju da se neće miješati u unutrašnja pitanja evropskih zemalja, a sebe postavljaju kao zaštitnika zapadne hemisfere.

⁷ Trumanova doktrina se odnosi na plan predložen od strane Harija Trumana nakon završetka Drugog svjetskog rata, kako bi se pružila vojna i ekonomska pomoć država u cilju sprečavanja njihovog potpadanja pod socijalizam i sferu sovjetskog uticaja. Prvenstveno se to odnosilo na Grčku i Tursku.

postane globalna imperija. Zahvaljujući realnom sagledavanju situacije u svijetu nakon Prvog svjetskog rata od strane predsjednika SAD Vudroa Vilsona, koji je pak tretiran kao pripadnik liberalnih učenja u nauci o međunarodnim odnosima, Amerika ostaje izolovana prilično izvan značajnog dijela svjetskih dešavanja sve do 1941. godine. U tom periodu, Amerika je većinu svojih kapaciteta usmjerila da postane dovoljna sama sebi, odnosno da bude autarkična država, te da se distancira od turbulencija kako u Evropi, tako i na drugim kontinentima. Posvećenost sopstvenoj ekonomiji, unapređenju trgovine, industrijskom razvoju, kontroli bankarskog sistema i nastojanje da se unaprijedi demokratija bili su glavni fokus SAD. Kasnije, i velika ekonomska kriza iz 1929. godine i zaokupljenost narastajućim unutrašnjim problemima dovoljno su skrenuli pažnju američke administracije sa brojnih kriza koje su predstavljale uvertiru u krvavi oružani sukob. Japanska okupacija Mandžurije 1931. godine, zatim italijanska okupacija Etiopije pet godina kasnije, te anšlus Austrije 1938. godine. Usponi totalitarnih režima kakvi su bili fašistički i nacistički nisu predstavljali dovoljno snažan signal za uključivanje SAD u sprečavanje dalje eskalacije, prvenstveno na tlu Evrope. Iako su preduzeti neki koraci pozivajući se na Brijan-Kelogov pakt, te nastojanje Lige naroda da se takvi i slični događaji zaustave, nisu dali konkretna rješenja, jer same evropske države nisu imale toliki autoritet i snagu u tom momentu da spriječe nadolazeći rat.

Bliski istok je samo jedan od „poligona“ gdje su dva bloka ili je možda bolje reći dvije super države ukrštale svoja koplja preko satelitskih država, gdje je otpočela nova Velika igra.⁸ Sovjeti su nastojali da pored uspostavljanja lojalnih režima dobiju pristup toplim morima u ovom regionu kako bi imali mogućnost stvaranja snažne flote poput Američke, koja bi bila sprema brzo reagovati u slučaju potrebe na području Južne i Jugoistočne Azije, te na afričkom kontinentu. Snažna flota, pored toga što bi uvećala vojnu moć, ona bi poboljšala i ekonomsku moć, čime bi omogućila kontrolu ključnih pomorskih puteva, ojačala bi trgovinsku razmjenu SSSR-a sa drugim zemljama, što bi dovelo do većeg sovjetskog prisustva u zemljama sa kojima se vrši trgovinska razmjena. S druge strane, Amerikanci su težili da zaustave prodor komunizma i da naprave čvrstu liniju odbrane na području Bliskog istoka kojom bi zaustavili „ofanzivu komunizma“, pa su i oni pored izgradnje prijateljskih režima gradili i vojne baze.

Podnevlje podijeljeno etnički, vjerski i politički, čije države su dobile nezavisnost relativno kasno, pokazalo se izvrsno za manipulisanje i manevrisanje kako od strane Sovjeta, tako i od strane Amerikanaca. Dodatni stimulans za sukobe kasnije će svakako postati i crno zlato koga će države Zaliva i okoline imati u izobilju. Geografski položaj neće biti jedini povod za težnju ka dominaciji na Bliskom istoku, ipak će jedan ključ sukoba postati i resurs kojim je većina država raspolagala, odnosno nafta. Jedan veoma važan energent koji je omogućavao onome koga posjeduje da diktira njegovu cijenu i da njegovom prodajom prigrabi velika finansijska sredstva i obezbijedi sebi ekonomski prosperitet. Nestabilni politički sistemi većine država izazvani čestim državnim udarima i nasilnim promjenama mogli bi komotno Bliskom istoku dati epitet „region pučeva“ koji nosi i Latinska Amerika. Dodatni problem za globalno društvo i razvoj ekonomije javiće se početkom sedamdesetih godina prošlog vijeka, kada dolazi do bujanja terorizma čiji talas se kretao u smjeru Zapada. Uporedo sa terorizmom, doći će i do velikog naftnog šoka koji će ostaviti katastrofalne posledice na ekonomiju čitavog svijeta.

Zbivanja koja su se odigravala na Bliskom istoku možemo posmatrati i analizirati kao kontinuirani proces koji svoje uzroke crpi još iz daleke prošlosti, te taj proces još uvijek traje i nakon okončanja jedne faze Hladnog rata. Danas se taj proces ogleda kroz Arapsko

---

⁸ Velika igra jeste istorijski period od početka XIX do početka XX vijeka u kojem su Ruska Imperija i Velika Britanija vodile geopolitičko rivalstvo na području Centralne Azije i dijela Bliskog istoka kako bi ostvarile prevlast u tom strateški važnom području.

proljeće i događaje koji su uslijedili nakon njega, a prvenstveno na niz građanskih ratova. Uzroke za nestabilnost možemo tražiti unedogled. Jedni će da navode da su za to odgovorne vjerske i etničke podjele, drugi će da to pripisuju odsustvu demokratskih institucija i dugom vremenu koje su države provele pod kolonijalnom vlašću, dok će treći da okrive recimo bogatstvo naftom za sukobe, da bi pojedini na kraju to pripisali i mentalitetu naroda koji žive na Bliskom istoku.

Mali osvrt na citat iz naslova nam ukazuje na to da su Kremlj i Bijela kuća bili u stanju da na svoje slabije „saveznike“ utiču i usmjeravaju njihove politike. Pošto se pokazalo da je savez između SSSR-a, SAD i Velike Britanije bio isključivo iz koristi, isto je bilo sa savezima sklopljenim između SSSR-a i bliskoistočnih država, odnosno SAD i već pomenutih država. Uzmimo prost primjer: Egipat je bio lojalan partner SSSR-a u sukobima sa Izraelom i redovno je dobijao oružje za svoju borbu, međutim, kada je prijetila mogućnost od obustave daljih isporuka oružja, Naser je zaprijetio Moskvi da će potražiti oružje od Vašingtona i sklapanjem saveza sa SAD. Sličnu situaciju iskusila je i Amerika koja je 1979. godine izgubila važnog partnera tj. Iran. Nova vlast u Iranu odlučila je da će više koristiti za svoj razvoj imati ukoliko eliminiše američki uticaj u zemlji.

OD SAVEZNIŠTVA KA SUPARNIŠTVU

*„Sovjetski Savez je žarište zla u modernom svijetu“ – Ronald Regan,
„Sviđalo se to vama ili ne, istorija je na našoj strani. Sahranićemo vas“ – Nikita
Sergejevič Hruščov*

Baš kao i ova dva citata, usmjerena da ponize drugu stranu, dvije supersile nisu se libile da preduzmu i konkretne korake kako bi dokazali svoju superiornost, tj. inferiornost druge strane. Iako Drugi svjetski rat još uvijek nije bio ni okončan, SAD su preduzele mjeru kako bi pokazale svoju naučno-tehnološku razvijenost i nadmoć nad konkurentima. Tako je projektom Menhetn razvijeno oružje nezamislive razorne moći u tom periodu i moglo bi se reći da je time i otpočela kasnija trka u naoružanju i proliferacija oružja za masovno uništenje koje će svim državama koje ga posjeduju garantovati povlašteni položaj u bezjednosnom sistemu.

U završnim fazama Drugog svjetskog rata, a prije same smrti predsjednika Ruzvelta, činilo se da će budući svijet imati perspektivu, pošto se sam Ruzvelt zalagao za izgradnju svijeta u kojem neće biti rata (ideja o stvaranju UN-a), te će se oružani sukobi rješavati posredovanjem velike koalicije u kojoj bi Sovjetski Savez zauzeo ključno mjesto, a pored njega, uključeni bi bili Kina, Velika Britanija i SAD, a simbolično su bili nazvani „četiri policajca“ (Vukadinović, R. (2001) *Međunarodni odnosi od Hladnog rata do globalnog poretka Zagreb: Politička kultura*). Smrt Ruzvelta nepunih pet mjeseci prije kraja rata i dolazak Harija Trumana na vlast označili su izmjenu strategije i unijeli su promjenu u odnosima SAD na relaciji sa SSSR-om. Saradnja je počela da slabi u momentu kada je vojna pomoć koju su SAD slale Sovjetima na osnovu Zakona o zajmu i najmu tzv. Lend leiz (prvi put su SAD usvojile takav akt) počela da slabi, a brodovi koji su nosili vojnu pomoć doslovno su bili okrenuti sa pola puta i vraćeni nazad. Potom će uslijediti nesuglasice oko podjele interesnih sfera i rješavanja pitanja kakvo je bilo i „poljsko pitanje“, što je dovelo do konačnog razvoda među doskorašnjim Saveznicima. Taj nagli zaokret Amerikanaca je bio toliko munjevit da Staljin zapravo u početku i nije shvatao ozbiljnost okolnosti u kojima će se kasnije Sovjeti naći i uzalud je ostao u uvjerenju da će saradnja kasnije biti moguća. Površinski najveća država tog vremena, sa takođe velikim brojem stanovnika, ipak devastirana ratom ekonomski, ali posebno demografski, naslućivala je da se SSSR neće moći nositi sa SAD u nadmetanju koje je predstojalo. Onog momenta kada

je Sovjetski Savez postao prijatnija po američke nacionalne interese, počeo je zvanični krah koalicije i početak Hladnog rata, koji je postao izrazito „vruć“. Ono na čemu će se tokom Hladnog rata temeljiti svaki američki spoljnopolitički pristup ka Sovjetima svakako jeste bio tekst američkog diplomate iz Moskve upućen Vašingtonu. Kenanov Dugi telegram iz 1946. godine, a kasnije i Članak X su bili ta upozorenja. On u njima izražava skeptičnost ka mogućem partnerstvu sa SSSR-om obrazlažući to činjenicom da će Sovjeti koristiti svaku priliku da prošire svoju sferu uticaja i na druge države izvan Evrope, odnosno da se sovjetsko rukovodstvo ponaša isključivo ekspanzionistički. Time je nastojao da upozori rukovodstvo SAD da na vrijeme reaguje i odstrani uticaj Sovjetskog Saveza dok ne bude prekasno. Naredne godine Kenan će objaviti članak pod nazivom „Izvori sovjetskog ponašanja“, u kojem će dodatno razraditi svoj prethodni telegram upućen Vašingtonu. On u članku navodi slabosti Kremlja pred Zapadom, ali takođe upozorava da se moraju preduzeti konkretne mjere kako bi se obuzdali Sovjeti, koji su već tada postajali ozbiljni akteri globalnih procesa. Pošto je i Truman dijelio stavove Kenana, nije bilo teško da se krene sa protivmjerama i kreiranjem novih principa i strategija američke spoljne politike.

Godinu dana kasnije na podlozi Kenanovog Dugog telegrama, predsjednik Hari Truman lansiraće tezu o značaju pružanja vojne i ekonomske pomoći prvenstveno Grčkoj koja je bila pogođena ratom između komunista i rojalista. On je zagovarao pomoć snagama koje se bore protiv komunista kako bi se zaustavilo širenje ove ideologije, a time bi se zaustavio uticaj Sovjeta. Do ovih planova Trumana možda ne bi nikada ni došlo da aktivno ušeeće komunističkih država prije svega SSSR-a i Jugoslavije nije prijetilo pretvaranju Grčke u državu „narodne demokratije“, kakve su se počele pojavljivati u Centralnoj i Istočnoj Evropi preko noći i bez ispaljenog metka. Pored Grčke, pomoć je bilo neophodno pružiti i Turskoj kao državi koja se nalazi u neposrednoj blizini SSSR-a i koja bi bila laka meta za komuniste u tim godinama. Značaj Turske ogledao se i u činjenici da su kroz nju i njena okolna mora prolazili važni trgovinski putevi, te da je svojom teritorijom mogla spriječiti napredovanje SSSR-a na Bliski istok. Uzrok za ovo je bio tzv. „domino efekat“ koji je značio da ako jedna država padne u sferu uticaja socijalizma, i njena susjedna država vrlo lako može potpasti pod isti uticaj. Kenanova predviđanja o ekspanziji Sovjeta obistinila su se vrlo brzo, odnosno nakon preuzimanja vlasti od strane komunista u nizu država Istočne i Centralne Evrope, te kasnija vojna pomoć komunistima u Kini, Grčkoj i drugim državama. Ubrzo su uslijedile krupne promjene koje su se odnosile na unutrašnju reorganizaciju državnog aparata, što je trebalo da olakša zadovoljavanje američkih interesa na spoljnopolitičkom planu. Godine 1947. predsjednik Truman je predložio Zakon o nacionalnoj bezbjednosti, na osnovu kojeg je formirano jedinstveno ministarstvo odbrane koje je do tada bilo podijeljeno, tačnije dotadašnjem Ministarstvu odbrane je bilo pridodato i Ministarstvo pomorstva, a oformljena je Centralna obavještajna agencija (CIA), te Nacionalni savjet za bezbjednost (NSC) (*Kaufman, Dž. (2010) Kratka istorija spoljne politike Sjedinjenih Američkih Država Banja Luka: Centar za međunarodne odnose*).

Važno je napomenuti da je u godinama nakon Drugog svjetskog rata Ameriku zahvatio „crveni strah“, tj. bojaznost od širenja komunističke ideologije od strane KP SAD i prosovjetski orijentisanih pojedinaca i organizacija koje su optuživani za izdaju nacionalnih interesa i saradnju sa neprijateljem. Sintagmu je skovao senator Džozef Mekarti, te je sinonim za „crveni strah“ postao i „mekartizam“. Pod izgovorom za špijunažu u korist Sovjeta, hiljade ljudi su zatvarane i ostajali su bez posla na svojim radnim mjestima zbog američke paranoje. Među njima su bila i neka poznata imena poput Čarlija Čaplina, Orsona Velsa, Džona Garfilda i drugih. Uporedo sa progonom komunista u SAD, trajao je i progon u SSSR-u svih onih za koje se javila i najmanja sumnja da bi mogli biti reakcionari i saradnici Zapada. Dok su u Americi prognane hiljade ljudi, u Sovjetskom Savezu su zatvarani i ubijani milioni ljudi, što pokazuje da je strah bio izraženiji kod Sovjeta, jer su oni svoj sistem vladavine temeljili isključivo na primjeni fizičke sile i tvrde moći, i iz straha su

vršili odstranjivanje iz društva svih viđenijih ljudi koji bi mogli doprinijeti potencijalnoj kontrarevoluciji.

Nakon uspješne realizacije Maršalovog plana u Evropi, koji je se odnosio prevashodno na ekonomsku obnovu starog kontinenta, te početak evropskih integracija i obustavljanje daljeg prodora malignog uticaja komunizma, pošlo se u pravcu stvaranja vojnog saveza.⁹ Iako nisu postojali formalno potpisani savezi sa pravima i obavezama, već tada se znalo ko je čiji igrač. Nakon stvaranja NATO-a kao vojno-političkog saveza koji je trebalo da pruži bezbjednost SAD i njenim saveznicima u Evropi, Amerika se nadala da bi mogla punu pažnju posvetiti sada Bliskom istoku koji je postajao sve interesantniji dvjema velikim supersilama. Ubrzo po otpočinjanju indirektno konfrontacije, SAD je izgubila monopol nad nuklearnim oružjem, jer su Sovjeti već 1949. godine testirali svoju prvu atomsku bombu, što će kasnije spriječiti direktan sukob ove dvije zemlje jer je bilo zagarantovan obostrano uništenje atomskim oružjem.

HLADNI RAT NA TLU BLISKOG ISTOKA

PRVA VARNICA

Nakon što se Drugi svjetski rat razbuktao između Saveznika i Sila osovine, Saveznici su bili prinuđeni da zbog strateškog značaja Irana izvrše njegovu privremenu okupaciju. Razloga je bilo nekoliko: Prvi svakako jeste strah da bi Iran mogao postati potencijalni saveznik nacizma i na taj način da se izvrši prodor ove destruktivne ideologije na azijsko tlo i okolne države, drugi jeste bogatstvo Irana naftnim poljima i drugim resursima koji bi omogućili neometano snabdijevanje jedinica savezničkih trupa u ovom dijelu i treći značajan razlog jeste pretvaranje Irana u kopneni koridor kojim bi se mogla neometano dopremiti vojna pomoć Sovjetskom Savezu i na taj način obezbijediti nadmoć Saveznika u ratu protiv Hitlerove koalicije. Dotadašnji vladar Irana Šah Reza Pahlavi bio je zbačen nakon savezničke okupacije, zbog svojih bliskih veza sa Hitlerom, a na upražnjeno mjesto Saveznici su postavili njegovog sina Muhameda Rezu Pahlavija. Pred kraj 1943. godine u glavnom gradu Irana Teheranu biće održana jedna od nekoliko konferencija Saveznika na kojoj su po prvi put učestvovala sva tri šefa država – Staljin, Ruzvelt i Čerčil. Na njoj je doneseno nekoliko veoma bitnih odluka: otvaranje novog fronta u Evropi, iskrcavanje savezničkih trupa, pomoć jugoslovenskim partizanima i dr. Konferencija po mnogima u Americi tumačena kao slabost Ruzveltove administracije i njegove naivnosti, jer je predsjednik doslovno molio Staljina da se konferencija održi nudivši čak Sovjetima i određene ustupke nakon završetka rata. Nakon što je Drugi svjetski rat bio okončan, sjeverni dijelovi pod sovjetskom okupacijom trebalo je da budu vraćeni ponovo Iranu, jer je prema odredbama sporazuma koji su Saveznici potpisali sa Iranom 1942. godine, trebalo da sve savezničke trupe u roku od šest mjeseci nakon završetka rata napuste okupiranu teritoriju Irana kojem je suverenitet, teritorijalni integritet i nezavisnost bila zagarantovana. Uprkos odredbama sporazuma, Sovjeti su odbijali da se povuku iz sjevernih dijelova, jer nisu očekivali da će nova administracija iz Vašingtona vršiti toliki pritisak. Naime, može se pretpostaviti da je razlog za to odbijanje ležao u činjenici da SSSR teži taj dio pripojiti u svoj sastav. Sjeverni dijelovi Irana, kako danas tako i prije sedamdeset godina, bili su naseljeni većinskim Azerskim stanovništvom. Uspostavljanje Azerbejdžanske Narodne

⁹ Plan je bio iniciran od američkog generala i državnog sekretara Džordža Maršala. Amerikanci su pokrenuli Maršalov plan ne samo zbog straha od širenja komunizma (plan je bio ponuđen i Sovjetima i drugim državama istočnog bloka, ali su ga oni odbili), već je bilo značajno za SAD da ne izgube Evropu kao veliko tržište za plasman svojih proizvoda, jer je u poslijeratnim godinama razorenoj Evropi prijeto finansijski kolaps, nestašica hrane i drugih potreština. Na taj način, implementacijom jednog plana otklonjena su dva i mnoštvo manjih problema. Za četiri godine, u sedamnaest evropskih država upumpano je oko 13 milijardi dolara.

Republike i države Kurda u tom dijelu trebalo je da osnaži Staljinove planove za konačno prisajedinjenje samoproglašene države SSSR-u i Azerbejdžanskoj SSR.¹⁰ Time je pored Azerske podrške zamišljeno da bi stvaranjem i Kurdske države SSSR mogao dobiti partnere u ovom području. Nakon mnogobrojnih pritisaka od strane SAD u Savjetu bezbjednosti UN-a i niza rezolucija kojima se osuđuje kršenje suvereniteta i teritorijalnog integriteta Irana, Sovjeti su bili primorani da se polovinom 1946. godine počnu povlačiti. Ovo je svakako bila prva pobjeda američke diplomatije nakon rata nad svojim budućim oponentom i dokaz moći SAD. Ovo je Staljinu morao biti prvi znak da nova Trumanova administracije neće biti toliko popustljiva kao što je bila Ruzveltova. U spoljnopolitičkom pogledu, ova kriza je doprinijela kasnijem jačanju veza između Teherana i Vašingtona, koji će da sarađuju sve do izbijanja Islamske revolucije 1979. godine, do kada je Iran bio jedan od ključnih partnera Vašingtona na azijskom kontinentu.

RAT KOJI TRAJE, NJEGOVE NUSPOJAVE I EGIPAT KAO KLJUČNI OPONENT IZRAELA

Arapsko-izraelski sukob već je ušao u svoju osmu deceniju, bez naznaka da će se u skorije vrijeme završiti, štaviše, njegov intenzitet se sve više pojačava i dolazi do izražaja iz godine u godinu. No da vidimo šta je uzrokovalo taj sukob, da sagledamo njegovu genezu i kako su se u tom sukobu ponašale tadašnje dvije velike sile odnosno dva bloka tokom Hladnog rata. Sve je zapravo počelo prije više od jednog vijeka, preciznije Sajks-Pikovim sporazumom 1916. godine između vlada Velike Britanije i Francuske, kojim je dogovorena međusobna podjela teritorija Osmanskog carstva na Bliskom istoku po završetku Prvog svjetskog rata. Sadržaj dokumenta je bio tajna neko vrijeme, ali su ga boljševici po dolasku na vlast objelodanili, što je izazvalo gnjev kod Arapa, jer im je prethodno bila obećana nezavisna država, ukoliko ostanu uz Veliku Britaniju i Francusku tokom rata (*Starović, N. (2014) Bliski istok – kratko i jasno, Beograd: Srpska reč*). Već tada počinje intenzivno lobiranje za stvaranje nezavisne jevrejske države na području Palestine. Godinu dana poslije Sajks-Pikovog sporazuma, objavljena je i Balforova deklaracija u kojoj britanski ministar spoljnih poslova Artur Balfor izražava spremnost da učestvuje u stvaranju jevrejske države dajući tako britansku podršku toj ideji. U godinama kasnije doseljavanje Jevreja se nastavilo na području Palestine koje je aminovala Velika Britanija, iako je javno istupala sa tvrdnjama da se Vlada tome protivi. Britanske peripetije se nisu zaustavile tu pa je u predvečerje Drugog svjetskog rata 1939. godine objavljena i Bijela knjiga prema kojoj je Arapima obećano stvaranje nezavisne Palestine gdje bi vlast bila podijeljena među Jevrejima i Arapima po okončanju rata. Arapima bi bila zagarantovana većina i znatno veći udio u vršenju vlasti, jer bi se Jevrejima ograničio ulazak tj. dalje naseljavanje u području Palestine. Ovim dokumentom su Britanci pokušali privoljeti Arape, jer su naslućivali da će im njihova pomoć biti neophodna u ratu koji nadolazi. Što se Amerikanca tiče, oni se nisu pretjerano miješali po pitanju stvaranja jevrejske države prije Drugog svjetskog rata, ali to će se u potpunosti promijeniti nakon okončanja rata.

Stavovi Kremlja u pogledu jevrejskog pitanja često su se mijenjali. Staljin je prvobitno bio anticionistički nastrojen, da bi i sam kasnije podržao stvaranje jedinstvene jevrejske države, jer mu je trebala podrška Jevreja tokom Drugog svjetskog rata, s obzirom na to da je postojala velika zajednica ovog naroda na području tadašnjeg SSSR-a. Tome u prilog ide i činjenica da je formirana Jevrejska autonomna oblast na krajnjem istoku Sovjetskog Saveza, koja bi predstavljala novu matičnu državu svih Jevreja kojima je ova oblast trebalo da se naseli. Nakon Drugog svjetskog rata, Staljin je takođe podržao ideju o

¹⁰ Nije moguće precizno utvrditi koliko je Azera živjelo na području Irana tokom krize 1945/46. godine, ali danas se sa sigurnošću može reći da više Azera živi u Iranu nego u matičnoj državi. Naime, procjene se kreću da ih u Islamskoj Republici Iran danas živi između 12 i 17 miliona, te da gotovo milion Azerbejdžanaca u dijaspori vodi porijeklo iz Irana.

podjeli Palestine gdje bi i Jevreji dobili svoj teritorijalni dio, nadajući se da bi time Jevreji postali saveznici Moskve u području koje je Sovjetima bilo veoma značajno, a ujedno ne bi pretjerano narušio ni odnose sa Arapima, jer je zagovarao ravnopravnu podjelu. No, nakon sticanja nezavisnosti i približavanja Izraela sa SAD, politika Kremlja po tom pitanju ponovo se okreće u drugom smjeru i saveznici se traže među Arapima, koji ujedno postaju i najveći neprijatelji Države Izrael. Moskva će to svakako mudro da koristi dugi niz godina kako bi zadržala svoje partnere među Arapima i podržala njihovu borbu protiv američkog saveznika.

Odmah nakon proglašenja nezavisnosti Izraela, okolne arapske zemlje krenule su u žestoki napad 1948. godine, a iako sa početnim uspjesima, znatno brojčanije jedinice arapskih država poklekle su pred izraelskom kontraofanzivom u kojoj su Jevreji osvojili značajan dio teritorije, a koji im prvobitnim planom UN-a nije bio namijenjen. Jedan dio Palestine sa većinskim muslimanskim stanovništvom bio je pripojen Jordanu i Egiptu nakon privremenog okončanja rata sa Izraelom. Po postizanju primirja, u arapskim zemljama buknuo je talas nezadovoljstva zbog „Katastrofe“, obilježen nizom revolucija, državnih udara i atentata na državne zvaničnike i same šefove država.¹¹ Državni udar tokom marta 1949. godine u Siriji, te ubistvo jordanskog kralja Abdulaha na molitvi u džamiji Al-Aksa u Jerusalimu dvije godine kasnije, samo su neki primjeri izražavanja narodnog nezadovoljstva zbog teškog poraza i ka arapskim vlastima koje su odlučile da sklope privremeno primirje sa zakletim arapskim neprijateljem.

Slična sudbina zadesila je i egipatskog kralja Faruka 1952. godine kada ga je Pokret slobodnih oficira, na čelu sa Naserom, Nagibom i Sadatom, svrgao sa vlasti. Iako je Nagib zvanično postao šef države 1953. godine, vrlo brzo ga je smijenio na vlasti njegov saborac Gamal Abdel Naser, koji je u relativno kratkom vremenskom roku počeo da razvija dobre odnose sa Sovjetima, a uoči same Suecke krize sklopljen je sporazum sa Čehoslovačkom i SSSR-om o nabavci velike količine naoružanja i slanju instruktora iz Varšavskog pakta koji bi obučavali egipatske vojnike, dok bi se pojedini egipatski oficiri školovali i usavršavali na vojnim akademijama u Sovjetskom Savezu i zemljama Varšavskog ugovora.¹² Tokom ljeta 1956. godine, egipatske vlasti su se odlučile na potez kojim bi nacionalizovale Suecki kanal kao strateški važno čvorište pomorskog trgovinskog saobraćaja, čija bi kontrola omogućila Egipćanima da osnaže svoj status i pridobiju značajna finansijska sredstva posle nacionalizacije. Na reakciju nije trebalo dugo čekati. Izrael je zajedno sa Francuskom i Velikom Britanijom sklopio sporazum bez konsultovanja sa SAD o napadu na Egipat i svrgavanju Nasera. Paralelno sa tim dešavala se i revolucija u srcu Evrope. Naime, Mađarsku revoluciju ugušili su sovjetski tenkovi, što su Amerikanci shvatili kao poruku da unutar svojih granica i sfera interesa Sovjeti neće dopustiti bilo kakvo rušenje sopstvenog poretka. Nedugo poslije intervencije u Suecu, Kremlj je zaprijetio upotrebom oružja velike razorne moći tj. nuklearnog oružja. Amerikanci su bili bijesni zbog ignorisanja njihovog mišljenja prije početka invazije na Suec, te u strahu od realne mogućnosti upotrebe nuklearnog oružja izvršili su pritisak na trojnu koaliciju da se povuče. Američki strah od potencijalnih akcija SSSR-a i zatvaranja Sueckog kanala bio je sasvim opravdan. Svakako je važno navesti i činjenicu da su zemlje proizvođači nafte već tada počele ograničavati izvoz nafte na Zapad, što je dodatno alarmiralo američku administraciju zbog eventualne nestašice i naglog skoka cijena nafte i naftnih derivata na tržištu. Ono što je još moglo da ugrozi svjetsku ekonomiju, koja bi izgubila značajna finansijska sredstva, jeste moguće zatvara-

¹¹ Katastrofa je termin koji koriste Arapi, a kojim podrazumijevaju svoj poraz u sukobu sa Izraelom 1949. godine, dok Izraelci preferiraju upotrebu termina „Rat za nezavisnost“.

¹² O tome da se ne radi o malim količinama naoružanja isporučenog od strane Čehoslovačke i SSSR govori činjenica da danas, nakon više od 60 godine posle nabavke i određenih gubitaka u oružanim sukobima, egipatska armada raspolaže, pored pješadijskog naoružanja, i ogromnim količinama složenih borbenih sistema. Tu su stotine tenkova, oklopnih vozila, VBR-ova, samohodnih haubica, pa čak i balističkih raketa tipa Skud-B.

nje Sueckog kanala na duži vremenski period, ako sukob potraje. Na kraju je udovoljeno američkim zahtjevima, te su snage UN-a dobile po prvi put svoju misiju i to u rješavanju Suecke krize, odnosno kontingenti vojnika iz više država svijeta raspoređeni su na liniju razdvajanja između Egipta i Izraela.

Iako je Naser tijesno sarađivao sa Sovjetskim Savezom, ipak se opredijelio da i pored toga učestvuje aktivno u osnivanju i radu Pokreta nesvrstanih. Pokret, čiji je jedan od ključnih osnivača postao zajedno sa Titom i Nehruom, zalagao se za borbu protiv: imperijalizma, kolonijalizma, rasizma, militarizma, cionizma i blokovske podjele. Naser je inicirao i stvaranje jedne jedinstvene krovne arapske oružane organizacije u Palestini koja bi se borila protiv Izraela. Tako je na čelu sa Jaserom Arafatom 1964. godine osnovana Palestinska oslobodilačka organizacija (PLO), koja će nešto kasnije postati legitimni predstavnik palestinskog naroda, iako je prvobitno bila proglašena za teroristički grupu (*Vukadinović, R. (2001) Međunarodni odnosi od Hladnog rata do globalnog poretka, Zagreb: Agencija za komercijalnu djelatnost*). Organizacija je trebalo da bude instrument preko kojeg će Egipat moći da djeluje u regionu, posebno u Palestini, a ona će svoje aktivno učešće uzeti već 1967. godine tokom Šestodnevog rata. Prije formiranja PLO, Naser je pokušao da implementira i ideju panarabizma – svi Arapi u jednu državu. On je stvorio federaciju sa Sirijom i Južnim Jemenom 1958. godine kada je proglašena nova država tj. Ujedinjena Arapska Republika. Sirijci su imali velika očekivanja no ubrzo se ispostavilo da će stvari ići u skroz drugom pravcu. Nezadovoljstvo sirijske vojske i policije koja je bila podređena oficirima iz Egipta, te nacionalizacija sirijske privrede i pokušaj nametanja oštrijih ekonomsko-političkih reformi Sirijcima, izazvali su negodovanje pa je nakon tri godine postojanja federacija doživjela svoj kolaps. Pravi cilj federacije nije bio ujedinjenje Arapa, već težnja Nasera da se pokaže kao jak i sposoban lider u okruženju, ali i kao gospodar koji bi sa velikim silama mogao odlučivati o daljoj sudbini arapskih zemalja. Kao odgovor na stvaranje Ujedinjene Arapske Republike imali smo pokušaj stvaranja Arapske Federacije između Jordana i Iraka, koja se nakon pola godine raspala zbog unutrašnjih problema u Iraku. Aktivno učešće u stvaranju Pokreta nesvrstanih, formiranje PLO, Ujedinjenje sa Sirijom, te dominacija unutar Arapske lige jesu pokazatelji da je Naser težio da bude gospodar arapskog svijeta, gdje bi Egipat usmjeravao aktivnosti okolnih država u skladu sa svojim interesima. U ostvarivanju ciljeva najviše je nade polagao na saradnju sa SSSR-om, ali je bio spreman da pruži ruku prijateljstva takođe američkim partnerima, ukoliko bi oni htjeli da podrže egipatske tendencije, što će se nešto kasnije i pokazati kao istinito, što opet dokazuje da Naseru nije bilo bitno ko mu je saveznik, već da li mu taj saveznik može obezbijediti povlašteni status i priznati ga kao vodećeg lidera među Arapima.

Ovdje bismo mogli napraviti i mali osvrt na pokušaje ujedinjenja Arapa. Kao i uvijek, ideje takvih pokreta izgledaju utopistički sa zaista dobrom perspektivom, no da li je u realnosti stvarno tako? Ujedinjenje Arapa išlo bi veoma teško i sporo, a pitanje je da li bi ono ikada bilo do kraja i završeno. Razloga je nekoliko. Prije svega, među tim istim Arapima, kako je rečeno u početku ovog rada, postoje izvjesne razlike. Prije svega, u Arape ne spadaju samo muslimani, već imamo i znatan broj hrišćana, ogromne kulturološke razlike između pojedinih grupa, pa čak i jezičke. Iako je arapsko pismo standardizovano i zajedničko svima koji ga koriste, postoje i značajne dijalekatske razlike. Tako istim arapskim ne govori čovjek iz Jemena i čovjek iz Jordana.

U periodu između 1956. i 1967. godine je bilo sukoba između arapskih zemalja i Izraela, ali ne toliko jakog intenziteta, kao prije ili onih koji će poslije da uslijede. Nakon nagomilavanja trupa na Sinajskom poluostrvu od strane Egipta tokom 1967. godine, Izrael se nije dvoumio šta da čini po pitanju nove prijetnje. Bombardovani su aerodromi širom Jordana, Sirije i Egipta. Za period od 5. do 10. juna iste godine Izrael je uspješno okupirao cijelo Sinajsko poluostrvo i Golansku visoravan, te neprijatelju izbacio preko 30.000 vojnika iz stroja i uništio veliki broj borbene tehnike.

Bitno je osvrnuti se i na razloge zbog kojih se SAD nisu direktno uključivale u sukobe između Arapa i Izraela tokom pedesetih i šezdesetih godina prošlog vijeka na Bliskom istoku. Ajzenhauer je za period svoja dva mandata razvio tzv. Ajzenhauerovo doktrinu prema kojoj je trebalo pružiti pomoć arapskim zemljama koje traže nezavisnost, te pružiti vojnu pomoć državama koje iskazuju spremnost da se suprotstave SSSR-u. Na taj način, u nadi da će zadovoljavanjem arapskih interesa dobiti njihovu podršku protiv Sovjeta, nije se išlo ka pretjerano velikom angažovanju u Arapsko-izraelskim sukobima. Formiranje CENTO pakta u sklopu te doktrine nije se pokazalo baš efikasnim, jer je Naser i sirijsko rukovodstvo uprkos svemu aktivno saradivalo sa Moskvom. Na samom kraju drugog mandata Ajzenhauera, iznad SSSR-a oboren je američki špijunski avion U-2, što je američku administraciju dovelo u nezgodnu situaciju sa kakvom izjavom da izađe u javnost i da objasni svoj gubitak. Hruščov je mudrim manevrima uspio da pređe Amerikance objavivši dokaze o obaranju aviona i zarobljavanju njegovog pilota živog.¹³ Po preuzimanju vlasti nakon Ajzenhauera, Kenedi se susreo odmah sa dvije velike krize, od kojih je jedna vodila ka nuklearnom ratu sa Sovjetima. Prvo je 1961. godine izbila nova Berlinska kriza, a odmah naredne godine i Kubanska raketna kriza, koja je svijet mogla da odvede u Treći svjetski rat, ali zahvaljujući hladnim glavama, kakve je Hladni rat i zahtijevao zbog svoje dinamike, kriza je mirnim putem i dogovorom prevaziđena. Problemi na unutrašnjem planu značajno su zaokupili pažnju javnosti i otežavali su angažman SAD u svijetu. Prije svega, tu su bili Martin Luter King i njegova borba za građanska prava u SAD, atentat na predsjednika Kenedija, te nešto kasnije razni pokreti protiv rata u Vijetnamu koji su imali uticaja na javno mnjenje i ostvarili su značajan pritisak na institucije vlasti. Rat u Vijetnamu svakako je ograničio kapacitete SAD da vojno interveniše i u drugim dijelovima svijeta, ali zahvaljujući potezima preduzetim polovinom pedesetih, SAD su mogle preko svojih prijateljskih režima u Aziji da djeluju pravovremeno. Takođe, u tom periodu američka administracija počela je da muči muku sa svemirskom trkom koju je pokrenuo Sovjetski Savez, ali i sa trkom u naoružanju koja je uzimala maha kako su godine odmicala. Za vrijeme mandata Lindona Džonsona, rat u Vijetnamu je dodatno eskalirao, reforme na unutrašnjem planu, poput Velikog društva i Rata protiv siromaštva, odvlačile su znatno pažnju Vašingtona od sukoba na Bliskom istoku tokom šezdesetih. Ričard Nikson je pokrenuo novu doktrinu prema kojoj bi saveznici SAD morali više da se oslanjaju na svoje kapacitete u slučaju napada, što je dovelo do povlačenja dijela snaga iz Vijetnama i Zaliva tokom njegovog mandata. Ovo su neki od bitnijih razloga koji su otežavali veću prisutnost SAD na području Bliskog istoka, ali i drugih krajeva svijeta.

Godine 1954. i 1955. u Aziji su formirana dva vojna saveza čija je svrha bila zaustavljanje penetracije sovjetskog uticaja u južnim i jugoistočnim dijelovima ovog kontinenta. Prvo je formiran SEATO ili Manilski pakt, još poznat i kao Ugovor o kolektivnoj odbrani u Jugoistočnoj Aziji. Ovaj savez su činili: Australija, Novi Zeland, Francuska, Velika Britanija, Filipini, Tajland, Pakistan i SAD. Cilj nije bio samo formiranje striktno vojnog saveza, već učvršćivanje veza među državama članicama i jačanje ekonomske saradnje u ovom dijelu svijeta, te izgradnja demokratskog društva. No ovaj savez se do 1977. godine raspao uslijed napuštanja Pakistana i Francuske, a ostale članice su postigle dogovor o njegovom raspuštanju. Ekvivalent SEATO paktu na Bliskom istoku moglo bi se reći da je bio CENTO pakt ili Bagdadski pakt (puni naziv: Organizacija centralnog sporazuma). Zadatak mu je bio isti kao i Manilskom paktu. Velika Britanija i SAD su imale mogućnost da oforme baze i rasporede svoje vojnike i tehniku u zemljama članicama. Iako SAD nisu bile članice pakta, obrazlažući to potencijalnim narušavanjem dobrih odnosa sa Izraelom, ipak su pružale

¹³ U početku su SAD negirale da je njihov avion oboren, pa su izašli sa izjavom da je nestao negdje na području Turske. Par dana kasnije, Sovjeti su objavili vijesti da su oni oborili avion i da je pilot aviona zarobljen živ na teritoriji SSSR-a, a na kraju će i Amerikanci objaviti da su takvi letovi bili svakodnevnica nad teritorijom Varšavskog ugovora.

određenu finansijsku i vojnu podršku zemljama članicama tj. Velikoj Britaniji, Turskoj, Pakistanu, Iraku i Iranu. Svoj vojni angažman savez kao cjelina nije nikada imao, izuzev vojnih vježbi, iako je za to bilo prilika u par navrata, pogotovo kada je Pakistan tražio podršku u sukobu protiv Indije, ali je njegov zahtjev odbijen jednoglasno, uz obrazloženje da je savez namijenjen za sprečavanje prodora SSSR-a i širenje komunizma. Savez po mnogima nije ispunio svoje zadatke i neslavno je skončao svoj životni vijek. Kao prvo, na adekvatan način nije spriječen prodor Sovjetskog uticaja, jer su Sovjeti uspješno doturali vojnu pomoć Egiptu izgrađivši tako prijateljski režim, te su uspostavljene pomorske i vazduhoplovne baze na njegovoj teritoriji, a zatim se slično desilo i u Siriji, ali i u Jemenu. Kraj Bagdadskog pakta otpočeo je Turskom invazijom na Kipar 1974. godine i diplomatskim sukobom Ankare i Vašingtona, a zvanično je okončan Islamskom revolucijom u Iranu 1979. godine, kada je savez izgubio svaki smisao svog daljeg egzistiranja.

Nakon poniženja koje je Egipat doživio 1967. godine, kada je izgubio čitavo Sinajsko poluostrvo, te veliki broj ljudstva i vojne tehnike, Naser je bio prinuđen da traži izlaznu opciju kako bi spasao svoj ugled. Od 1968. pa sve do početka 1970. godine, Egipat je pokrenuo tzv. Rat iscrpljivanja, rasporedivši ogromne snage u pravcu Sinaja sa ciljem njegovog ponovnog povratka. Naser je zbog velikih gubitaka u ratu od Moskve tražio dodatnu vojnu pomoć prijeteći da bi u slučaju njegovog odbijanja bio prinuđen da pomoć traži od Vašingtona. Na kraju su Sovjeti popustili pred Naserom, poslavši dodatne vojne snage, instruktore, vojnu tehniku i modernije sisteme PVO, koji su Egiptu bili prijeko potrebni u borbi sa izraelskim vazduhoplovstvom.

Po stupanju na vlast novi predsjednik Egipta Anvar Sadat nastojao je da se približi SAD i da izgradi dobre odnose koji bi mu koristili da umanjí uticaj Izraela u okruženju ukoliko i sam postane lojalan američki partner. Pokušao je da balansira sklapajući sporazum o saradnji sa SAD i tvrdeći da će sovjetski vojnici i vojni stručnjaci biti protjerani ubrzo iz te zemlje (iako do toga nije došlo), ali je ipak uprkos svemu održavao dobre odnose i sa Moskvom. Iako je bio spreman i na razgovore sa Izraelom, Sadat se ipak odlučio da izgubljenu teritoriju prvo pokuša vratiti vojnim putem. Tako je 1973. godine otpočeo Jom Kipurski rat u kojem je Izrael, uprkos početnim gubicima, kao i obično, preokrenuo tok rata u svoju korist i izvojevao veoma značajnu pobjedu opkolivši velike snage arapske koalicije. Iako je preovladavao period detanta, SSSR i SAD su ponovo ukrstili svoja koplja preko sebi lojalnih režima u ovom ratu. Pokušaj Brežnjeva da pošalje dodatne vojne snage spriječen je stavljanjem američkih nuklearnih snaga u stepen povišene borbene gotovosti, a ozbiljnost i posvećenost Moskve u održavanju detanta koji je bio na snazi ovim potezom je narušena u potpunosti.

Ovaj rat je u jesen iste godine izazvao Veliki naftni šok, tačnije uspostavu embarga na izvoz nafte i naftnih prerađevina iz zemalja članica OPEK-a u države koje su podržavale politiku sprovedenu od strane Izraela.¹⁴ Prvenstveno se embargo odnosio na: SAD, Veliku Britaniju, Holandiju, Japan, Kanadu, Portugal i još neke zemlje kojima je embargo naknadno uveden. Ovo je izazvalo veliki skok cijena nafte na tržištu, te je doprinijelo recesiji i nestabilnosti mnogih ekonomija. Embargo je okončan nakon što se Izrael sporazumima obavezao da će vratiti Golansku visoravan Siriji, a Sinajsko poluostrvo Egiptu.

Da bi pridobio podršku Zapada nakon ponovnog ratnog neuspjeha, ovoga puta Sadat se odlučio da pokuša mirnim putem riješiti spor sa Izraelom, jer je uvidio da je to nemoguće postići silom. Američka administracija je ovo dočekala sa oduševljenjem, nastojeći Egipat staviti pod svoju kontrolu i sa zadovoljstvom su preuzeli ulogu da posreduju u pregovorima između Egipta i Izraela. Sporazum je postignut 1978. godine u Kemp Dejvidu u SAD, na

¹⁴ OPEK predstavlja organizaciju zemalja proizvođača nafte osnovanu tokom 1960. godine. Najveći broj članica dolazi upravo iz oblasti Bliskog istoka, a među njima su: Iran, Irak, Kuvajt, Saudijska Arabija i UAE. Zbog velikog značaja nafte, položaj ove organizacije u međunarodnim odnosima je veoma značajan, jer OPEK usklađuje količinu proizvodnje nafte članica, a samim time određuje i cijenu nafte na svjetskom tržištu.

osnovu kojeg je Sinaj ponovo vraćen Egiptu, uz uslov njegove potpune demilitarizacije. Sovjeti su bili optuženi za pokušaj potkopavanja sporazuma, te je Egipt kasnije na neko vrijeme prekinuo diplomatske odnose sa Moskvom iz tog razloga, a i da bi pokazao spremnost za saradnju sa Vašingtonom. Zbog postizanja sporazuma, te priznanja Izraela od strane Egipta, postavši tako prva arapska država koja je priznala nezavisnost Izraela, Sadat je dobio Nobelovu nagradu za mir, zajedno sa izraelskim premijerom Beginom. Pored Nobelove nagrade, par godina kasnije, tačnije 1981. godine, Sadat je dobio i metak kojim je ubijen u atentatu, kao čin osвете militanata za zbližavanje sa Izraelom (*Vukadinović, R. (2001) Međunarodni odnosi od Hladnog rata do globalnog poretka, Zagreb: Agencija za komercijalnu djelatnost*). Metak je bio pokazatelj nezadovoljstva prema promjeni odnosa Egipta i Izraela, te skeptičnosti u partnerstvu sa SAD. Da se pridržava sporazuma, Egipt je to već potvrdio 1987. godine prilikom izbijanja Prve Intifade, kada se nije miješao u sukob Palestinaca sa Izraelom koji je trajao naredne tri godine, ali se nije miješao ni u druge sukobe niskog intenziteta između Izraela i Palestinskih snaga godinama poslije.¹⁵

Egipt je tokom Hladnog rata bio lider među državama arapskog svijeta, te je nastojao da svoju poziciju učvrsti pokušavajući aktivno da se uključi u mnoge sukobe u svom okruženju. Jedan od tih sukoba bio je i Građanski rat u Sjevernom Jemenu, gdje su oficiri inspirisani Naserovim pučem učinili isto kao i u Egiptu, zbacivši dinastiju sa vlasti i otpočevši krvavi rat koji će trajati punih osam godina. Frakciju koja je bila prokomunistički orijentisana aktivno su pomagali Egipt i SSSR, dok su dinastičke snage podršku dobile od Saudijske Arabije i Zapada. Na kraju će ovaj rat ostati zapamćen i kao „egipatski Vijetnam“, jer je stradao veliki broj egipatskih vojnika, a da pritom Egipt nije dobio nikakve benefite niti je učvrstio svoj autoritet na međunarodnom planu jednom takvom akcijom (*Starović, N. (2014) Bliski istok – kratko I jasno, Beograd: Srpska reč*). Još jedan rat koji je uslijedio posle konfrontacije sa Sovjetima bio je napad Somalije na Etiopiju. Egipt je sa SAD podržao Somaliju u Ogadenskom ratu. Naime, tada je Somalija preko svojih oružanih frakcija u Etiopiji nastojala da pripoji zapadne dijelove te države, a koje su naseljavali isključivo Somalijci – muslimani. Ovaj sukob je izazvao sumnje u održivost detanta kako u Vašingtonu, pa tako i u Kremlju, zbog obostrane umiješanosti u ovaj rat, jer su Sovjeti slali veću količinu vojne pomoći Etiopiji, uključujući pored vojne tehnike i pomoć instruktora, a time su stvorili čvrste i prijateljske veze sa ovom afričkom državom i njenim režimom.¹⁶

Veoma je bitan uticaj Arapsko-izraelskog sukoba na američku spoljnu politiku iz nekoliko ključnih razloga. Naime, Izrael će na početku sukoba postati kamen oko vrata za Vašington koji će SAD morati da nose neko vrijeme, jer bi jevrejski uticaj u Americi mogao da izazove ozbiljne posledice, ukoliko Vašington obustavi svoju podršku vlastima u Tel Avivu. Vremenom će Izrael postati manje zavisna od SAD, nakon što izgradi snažnu armiju koja će biti u stanju da porazi koalicionu armadu okolnih arapskih država. Saradnja obavještajnih službi tokom Hladnog rata bila je od izuzetnog značaja, jer su Amerikanci mogli lako da dobijaju obavještajne podatke preko Mosada o sovjetskim aktivnostima na Bliskom istoku. Takođe, strateški položaj Izraela i njegov izlaz na more olakšavali su američkoj administraciji sprovođenje svojih akcija na tom području. Predispozicije koje je imao Izrael su bile presudne da Vašington konstantno ojačava svoje veze sa Tel Avivom.

Za svoje poštovanje na Zapadu, Izrael može da zahvali isključivo jako dobroj propagandi koju je plasirao kroz sredstva informisanja. Naime, konstantno provlačenje kroz

¹⁵ Intifada je arapska riječ koja u prevodu označava ustanak ili pobunu. Ona predstavlja vid palestinskog ustanka protiv Izraela, a u novijoj istoriji poznate su Prva i Druga intifada.

¹⁶ Detant je termin iz francuskog jezika koji označava obostrano popuštanje. Ovaj termin ušao je u upotrebu tokom sedamdesetih godina prošlog vijeka kada je između SSSR-a i SAD potpisan niz sporazuma o ograničavanju količine oružja i kada je uspostavljena vruća telefonska linija, te je održano nekoliko sastanaka na najvišem državnom nivou. Detant je zvanično propao 1979. godine, nakon što su sovjetske snage vojno intervenisale u Avganistanu.

medije „negativnih osobina“ Palestinaca doprinijelo je podršci koja je dolazila Izraelu iz svijeta. O čemu se zapravo tu radi? Izraelske vlasti su praktikovale da Palestince etiketiraju kao teroriste, a Palestina tako postaje glavno leglo terorizma. Naivni Palestinci su to svojim aktivnostima često i sami potvrđivali, izvođenjem terorističkih napada ne samo u Izraelu, već i u inostranstvu. Najbolji primjer jeste masakr na Olimpijadi u Minhenu 1982. godine, koji je izveo Crni septembar. Iz tih razloga niko sa Zapada nije pokazivao interesovanje za zaštitu palestinskih prava i interesa a oni su sami sebe u javnosti predstavljali kao teroriste na osnovu svojih poteza.

IRANSKA REVOLUCIJA I RAT SA IRAKOM

Nakon što je preuzeo veći dio državnih ovlaštenja na izborima, novi premijer Irana Mohamed Mosadek izvršio je nacionalizaciju svih naftnih postrojenja u državi, a koja su do tada bila u većinskom vlasništvu angloameričkih naftnih kompanija, a manjim dijelom u posjedu iranskih privatnih kompanija. Budući kapitalni resurs koji je bio prijeko potreban kako Amerikancima, tako i Britancima, trebalo je preduzeti konkretne mjere da se vlasništvo nad naftom što prije povrati i osigura neometano snabdijevanje naftom. CIA i MI6 preuzeli su planiranje i sprovođenje akcije kojom bi bio svrgnut Mohamed Mosadek, čime bi uspostavili novu lojalnu vlast u Teheranu. Za ovu akciju su u dobroj mjeri angažovane zapadne obavještajne službe, jer je Ajzenhauer preferirao upotrebu obavještajnih službi u rješavanju spoljnopoličkih problema. Tako je tokom polovine avgusta 1953. godine uz pomoć snaga lojalnih Pahlaviju i inostrane podrške premijer Mosadek bio svrgnut, a Mohamed Reza Pahlavi narednih 26 godina ostaje na čelu Irana kao apsolutni monarh, što administraciji u Vašingtonu nije smetalo, iako je zagovarala uspostavljanje demokratskih režima. Naredne dvije i po decenije obilježice prilično dobri odnosi Teherana i Vašingtona, Iran će se priključiti Bagdadskom paktu, biće sprovedene korjenite reforme društva i ekonomije, koje nisu nailazile na veliku podršku među većinom stanovništva, jer su bile u totalnoj suprotnosti sa šitskim islamskim učenjima većinskog muslimanskog življa. Rastuće nezadovoljstvo Pahlavijevim režimom koji je gušio islamske vrijednosti, potencirajući afirmaciju stare persijske kulture i represivnu upotrebu državnih službi bezbjednosti protiv neistomišljenika, snažna vesternizacija i autokratija, doveli su do izbijanja revolucije u januaru 1978. godine. Tačno godinu dana kasnije, revolucija je okončana pobjedom snaga okupljenih oko ajatolaha Homeinija i uspostavljena je teokratska vlast koja je proglasila Islamsku Republiku Iran. Nešto prije izbijanja same revolucije, SAD su insistirale na puštanju političkih zatvorenika iz iranskih zatvora, što je Pahlavi odmah i učinio. Isti ti zatvorenici postaće vođe pobune protiv Pahlavijevog režima nešto kasnije. Da su SAD bile svjesne posljedice koju bi imalo oslobađanje tih ljudi, za pretpostaviti je da ne bi nikada toliko insistirale na njihovom amnestiranju.

U završnim fazama revolucije grupa islamskih militantata upala je u ambasadu SAD koja je bila smještena u Teheranu i tom prilikom su zaposlenici uzeti kao taoci. Naredna 444 dana držani su od strane Iranaca, koji su za oslobađanje tražili odmrzavanje iranskih finansijskih sredstava tj. nekoliko milijardi dolara i zlata smještenih u inostranim bankama, a na koje su prethodno SAD stavile embargo. Pokušaj spasavanja talaca iz ambasade u operaciji „Orlova kandža“ nije završio slavno, jer je dio helikoptera završio u pustinjskoj oluji, nekima su otkazali motori, dok je jedan bio prinuđen da sleti i bude napušten. Nakon što je objavljen neuspjeh operacije, Homeiniju je porasla popularnost u Iranu, dok je američki predsjednik Džimi Karter nedugo posle toga izgubio na predsjedničkim izborima od Ronalda Regana. Mnogi za njegov poraz krive upravo totalni fijasko te operacije.¹⁷ Iako je krilatica Homeinija

¹⁷ Pored operacije Orlova kandža, izvedena je i operacija Kanadska hitrost, gdje su odbjegli osoblju američke ambasade izdati kanadski pasoši u ambasadi Kanade, te su nakon toga napustili Iran kao državljani Kanade koji su se u Iranu našli kao „filmska ekipa“.

bila „Ni istok ni Zapad“, Iran se ipak znatno više približio SSSR-u i drugim socijalističkim državama. Sovjeti su prvi priznali novu Iransku vlast nakon revolucije, u nadi da bi mogli proširiti svoj uticaj preko ove veoma moćne države. Ipak su nešto kasnije Sovjeti u ratu između Irana i Iraka podržali Sadama, jer su uvidjeli teškoće u pridobijanju Teherana na svoju stranu. Naravno, Kremlju nije bio problem, kao ni Vašingtonu, da često igra i protiv svojih saveznika, pa je tako sa rukovodstvom u Teheranu sklopljen sporazum o isporuci naoružanja, pošto je od strane SAD bio nametnut embargo na uvoz oružja u Iran, a sve to se desilo nakon što je propao detant.

Za prisustvo SAD u Iranu prije revolucije bilo je presudno vlasništvo američkih kompanija nad iranskom naftom. Vašington nije oklijevao da daje novac Pahlaviju sve dok je on spreman da ne ugrožava američke nacionalne interese u toj državi. Takođe, Amerikancima je značajan dio posla olakšan, jer je Pahlavi samoinicijativno gušio islamski fundamentalizam sprečavajući neko vrijeme njegovu ekspanziju i dalju radikalizaciju stanovništva. Dužina granice Irana i SSSR-a bila je značajno velika, a Vašingtonu je bilo bitno da nadzire što veći dio granica SSSR-a i tako na vrijeme primijeti neka ozbiljnija pomjeranja Sovjeta, što im daje dovoljno vremena da reaguju.

U susjednom Iraku, nakon ukidanja monarhije 1958. godine, uslijedila je serija ustanaka i državnih udara koji su narednih deset godina obilježili istoriju Iraka. Dolaskom partije Baas na vlast 1968. godine, na čelu sa Sadamom Huseinom, počinje novi period u razvoju ove bliskistočne države. Država koja je raspolagala ogromnim količinama nafte odlučila se da sa Sovjetskim Savezom sklopi sporazum prema kojem će se u zamjenu za naftu dobiti savremeno sovjetsko oružje. Ovo je odgovaralo Kremlju – da ima stabilnog i pouzdanog partnera na Bliskom istoku u periodu kad je rastao američki uticaj u susjednom Iranu i zalivskim monarhijama. Tako je sovjetsko rukovodstvo pokušalo napraviti ravnotežu snaga u ovoj oblasti, gdje su veću moć ipak imale SAD. Tokom svojih prvih godina vladavine, Sadam je ulagao velike napore kako bi dodatno ojačao saradnju Bagdada i Moskve. Pred sam rat sa Iranom, rukovodstvo u Bagdadu nastojalo je zadobiti podršku Bijele kuće u vidu transfera vojne tehnologije, što je na momenat dovelo do udaljavanja od SSSR-a. Kada je otpočeo sukob, SAD su stale uz Iračku stranu iz nekoliko veoma važnih razloga, koje je imao i sam Irak. Kao prvo, Irak je želio da naftna polja u pograničnom dijelu stavi pod svoju kontrolu, drugi razlog jeste aneksija teritorije Irana, gdje su većinu činili Arapi sunitskog porijekla i treći i najbitniji razlog, koji je bio zajednički SAD i Iraku, jeste strah od širenja islamske revolucije, čime bi Amerika izgubila kontrolu nad okolnim zemljama, a sam Irak bio bi ugrožen, jer je bio naseljen velikim brojem šita koji su činili većinu u Iranu, a gotovo polovinu su činili i u Iraku. Time bi se stvorila jedna velika i moćna islamska država izvan kontrole SAD. SSSR je u prvim godinama rata vodio politiku neutralnosti u ovom sukobu, prvenstveno jer je bio okupiran ratom u susjednom Avganistanu, zatim je Kremlj bio skeptičan u odanost Sadama zbog saradnje sa Zapadom, a prije svega Francuskom i SAD, i treći razlog za privremeno nemiješanje jeste tendencija za održavanjem dobrih odnosa sa Iranom.

Pošto se Vašington odlučio da stane na stranu Bagdada, Moskva je uvidjela da joj prijeti opasnost od totalnog gubljenja uticaja nad Sadamovim režimom, te se povlači potez kojim će SSSR u Irak poslati više od jedne trećine ukupnog naoružanja koje je tokom rata dobio Irak. Da Bijela kuća nije bila potpuno iskrena tokom saradnje sa Irakom, pokazuje afera koja je izbila 1986. godine kada su isplivali dokazi o slanju američkog oružja Iranu uz posredstvo Izraela, uprkos tome što je Iran proglašen za sponzora terorizma i nakon što mu je uveden embargo na uvoz oružja i drugih roba. Regan je ovo opravdao činjenicom da je u zamjenu za oružje uspio osloboditi američke taoce u Libanu koje je držao Hezbolah, a koji je bio kontrolisan od strane Irana. Izrael je takođe u nekoliko navrata učestvovao na strani Irana bombardujući aerodrome u okolnim arapskim zemljama i nuklearni reaktor u Iraku. Uz nekoliko značajnih ofanziva i jedne i druge strane i određenih teritorijalnih napredaka u nekoliko navrata, većina rata se provela na početnim pozicijama, a rat je zavr-

šen tako što su se strane povukle na prvobitne granice uz velike gubitke kako jedne tako i druge strane. Pored ogromnih ljudskih žrtava, pričinjene su i velike materijalne štete koje se mjere u stotinama milijardi dolara zbog otežane proizvodnje nafte u godinama rata.¹⁸ Sukob između Iraka i Irana, kao i sovjetska intervencija u Avganistanu, dokaz je da se „geopolitička utakmica tih godina pretežno vodila u spornim zonama trećeg svijeta kakav je i Bliski istok“ (Trifković, S. (2007) *Kontinuitet Hladnog rata, međunarodni odnosi početkom XXI vijeka Beograd: Geopolitika*).

Na samom kraju Hladnog rata desio se sukob između starih saveznika. Tokom Iranско-iračkog rata, Kuvajt je, kao i ostale sunitiske države, stao na stranu Iraka, dajući mu značajnu finansijsku, obavještajnu i vojnu pomoć. Po završetku rata dug je trebalo vratiti, a najviše se dugovalo susjednim državama, prvenstveno Kuvajtu i Saudijskoj Arabiji. Irak je smanjio proizvodnju nafte i povećao njenu cijenu na tržištu u nadi da će brzo i lako prigrabiti veća finansijska sredstva od prodaje nafte kojima bi otplatio svoje dugove komšijama. Međutim, stari saveznik Kuvajt je istovremeno povećao sopstvenu proizvodnju i smanjio cijenu nafte pod nagovorom Amerikanaca. Ova igra se nikako nije svidjela Sadamu Huseinu, pa je brzo morao da pronađe alternativu. Odlučio je da optuži Kuvajt za nelegalno crpljenje nafte iz iračkih izvora, čime se narušava suverenitet Iraka. To mu je poslužilo kao izgovor da početkom avgusta 1990. godine za svega par dana skrši slabi otpor kuvajtskih snaga odbrane. Na reakciju iz Bijele kuće i njenih partnera nije trebalo dugo čekati. Ubrzo je okupljena velika koalicija koja je brojala ukupno 35 država na čelu sa SAD, a koja je trebalo da učestvuje u operaciji „Pustinjski štiti“ i protjera iračke snage iz Kuvajta. Razlozi za uključivanje u ovu operaciju, a koje je naveo Vašington, bili su: dugogodišnji dobri odnosi sa Kuvajtom kojeg je SAD vidio kao svog strateškog partnera na Bliskom istoku, zatim kršenje ljudskih prava i narušavanje teritorijalnog integriteta jedne suverene države, te strah da bi Irak mogao napasti i Saudijsku Arabiju kojoj je takođe dogovao velika finansijska sredstva, što bi još više ugrozilo američke nacionalne interese u Zalivu. U januaru 1991. godine otpočela je operacija pod nazivom „Pustinjska oluja“ serijom vazdušnih napada na iračke položaje u Kuvajtu, a narednog mjeseca pokrenuta je i kopnena ofanziva pod nazivom „Pustinjska sablja“. Za relativno kratko vrijeme koalicija je uspjela da skrši svaki otpor Iracana i primora ih na povlačenje iz Kuvajta.

Zaokupljen gomilom unutrašnjih problema pred sam svoj krah, SSSR nije uzimao nikakav vid učešća u ovom sukobu, ostavivši starog saveznika na cjedilu. Odluka da tako bude vjerovatno je došla od samog Gorbačova koji je završavao svoj posao na razbijanju SSSR-a, popustivši još jedanput naivno pred pritiskom Vašingtona. Kremlj je osudio akcije preduzete od strane Sadamovog režima, te je aktivno učestvovao u rješavanju konflikta i postizanju mira dajući neke prijedloge u Savjetu bezbjednosti UN-a. Da se kraj socijalizmu ubrzo nazirao, potvrđuje i činjenica da je sovjetski saveznik Čehoslovačka, uzela učešće u „Pustinjskoj oluji“. Irački susjed Saudijska Arabija je ovom akcijom po prvi put u svojoj modernoj istoriji kao nezavisna država učestvovala u nekom ratu (Lazanski, M. (2000) *Jutarnja patrola Beograd: Knjiga komerc*). Nakon Zalivskog rata uslijediće godine postepenog slabljenja Iraka uvođenjem širokog spektra sankcija od strane zapadne koalicije. Unutrašnji sukobi između Kurda, šita i sunita postali su sve intenzivniji, da bi došlo do konačnog pada Sadamovog režima nešto više od deceniju i po po završetku Hladnog rata.¹⁹

ZALIVSKE MONARHIJE – PRIJATELJSKI REŽIMI VAŠINGTONA

Na području Arabijskog poluostrva smješteno je nekoliko država koje su gotovo sve monarhije, izuzev Jemena, i sve u manjoj ili većoj mjeri raspoložu velikim rezervama nafte koje održavaju ekonomije ovih država, što ih takođe čini veoma važnim partnerom SAD, ali

¹⁸ file:///C:/Users/GS160521/Downloads/iransko-iracki_rat_i_americka_politika_na_bliskom_istoku.pdf.

¹⁹ Vidjeti detaljnije o savezničkoj invaziji na Irak 2003. godine.

nisu važni samo Bijeloj kući, već i ostatku svijeta, jer upravo iz njih dolazi najveći procenat nafte na svjetskom tržištu. Poslije uspješnog ujedinjenja Saudijske Arabije i otkrivanja velikih nalazišta nafte, ova država je odlučila da svog saveznika potraži u Vašingtonu, ali istovremeno ostaje da gradi prijateljske odnose sa ostalim arapskim zemljama u okruženju koje ipak nisu bile naklonjene Vašingtonu, a Rijad nastavlja da potpomaže i palestinsku borbu protiv Izraela, koji je takođe bio američki saveznik. Vašington je tolerisao Saudijsku pomoć Palestini, jer je htio da ima jaku protivtežu iranskom uticaju na ovom području. Zbog snažnog uticaja islama i njegovog fundamentalnog praktikovanja u ovoj zemlji, došlo je do pojave osoba koje su značajno doprinijele bujanju terorizma, islamskog fundamentalizma i militantnosti, a svakako jedan od najznačajnijih jeste bio i Osama Bin Laden. Uprkos terorizmu, čiji je sponzor svakako i Saudijska Arabija (zvanično nije proglašena za sponzora od strane SAD), i podršci Palestini, nije bio narušen dobar odnos sa SAD, koje su u Rijadu vidjele pouzdanog partnera. Kuvajt, Ujedinjeni Arapski Emirati, Katar i Oman imaju izraženu saradnju sa Bijelom kućom kako na ekonomskom tako i na vojnom polju, a Oman je prva arapska država koja je priznala nezavisnost SAD, te jedna od rijetkih država iz arapskog svijeta koja ima srdačne odnose sa Teheranom. Bahrein je takođe partner SAD, ali važno je napomenuti da je nakon Islamske revolucije u Iranu, zbog većinskog šitskog stanovništva, i Bahrein prošao sličnu fazu u kojoj je pokušana identična revolucija, ali bez većeg uspjeha. Sve pomenute države su bile britanski protektorati tokom kolonijalne vlasti Krune i svoju nezavisnost su stekli relativno kasno, uglavnom nakon Drugog svjetskog rata. Zbog britanskog uticaja tokom vladavine nad ovim područjem, nije bilo teško kasnije ovu oblast staviti pod direktnu kontrolu od strane Zapada, prvenstveno SAD, koje su u godinama nakon Drugog svjetskog rata olako istisnule svaki uticaj Velike Britanije.

Aktivnosti Sovjeta gotovo da i nije bilo na području Arabijskog poluostrva, jer su bili onemogućeni američkom dominacijom u oblasti Zaliva. Iako je još prije Drugog svjetskog rata uspostavljena diplomatska veza sa Saudijskom Arabijom tj. SSSR je bio prva država koja je njenu nezavisnost priznala. Nešto kasnije će Staljin i drugi sovjetski lideri postati svjesni činjenice da je nemoguće nositi se sa nadmoći Amerike u ovom regionu, čime će nestati bilo kakva ambicija Kremlja da prodire dublje među američke partnere. Nakon Sovjetske intervencije u Avganistanu, Saudijska Arabija i Katar su prekinuli diplomatske odnose sa Moskvom, koji su obnovljeni početkom devedesetih, a tokom tog sukoba Saudijska Arabija je zajedno sa Vašingtonom aktivno pomagala Talibane u Avganistanu šaljući im pored finansijske i logističke podrške i veliku količinu naoružanja.

Jemen je definitivno država sa najnestabilnijim političkim sistemom na području Arabijskog poluostrva. Ova država je rastrzana decenijama frakcijskih sukoba i unutrašnjim podjelama. U početku je rat izbio u Sjevernom Jemenu gdje su marksisti bili podržani od strane SSSR-a i Egipta, a rojaliste su podržali Saudijska Arabija i Velika Britanija. Ubrzo se rat preselio i u dijelove Južnog Jemena u kojem su bile raspoređene snage Velike Britanije. Zbog stalnih napada gerilaca, Britanci su bili prinuđeni da se povuku iz dijelova Jemena koje su oni kontrolisali. Sukobi su se nastavili između Sjevera i Juga, a u nekoliko navrata pokušano je da se nađe prihvatljivo rješenje za ujedinjenje mirnim putem. Nakon decenija ratovanja, to se dogodilo tek 1994. Ubrzo posle početnih pomaganja zaraćenim stranama u sukobu, i SSSR i Zapad su odustali od ozbiljnijih aktivnosti, jer se pokazalo da im Jemen nije toliko bitan kao neke druge države u okruženju.

Godine 1981. sve zalivske monarhije odlučile su se na stvaranje unije odnosno Savjeta za zalivsku saradnju arapskih država. Postavljeno je nekoliko bitnih ciljeva: stvaranje zajedničkog tržišta, carinske i monetarne unije. No ne treba se zavaravati i to navoditi kao jedine i prave razloge. Stvarni razlog jeste bio suprotstavljanje potencijalnoj ekspanzionističkoj politici Irana nakon revolucije, a nešto kasnije će biti stvorena i vojna komponenta unije sa oko 40.000 vojnika koja će imati zajedničku komandu, te bi te snage u svakom momentu mogle da reaguju na eventualnu prijetnju.

Zbog svog geografskog položaja i kontrole znatnog dijela puteva koji su sa Zapada vodili ka Bliskom istoku, Turska je postala veoma važna Saveznicima tokom Drugog svjetskog rata, te su oni nastojali da je zadrže neutralnom u ratu što je duže moguće. Ipak, pred sam kraj rata, tačnije u februaru i martu 1945. godine, Turska odlučuje da stupi u rat na strani Saveznika kako bi sebi obezbijedila povlašteno mjesto u kasnijim procesima, jer je uvidjela da bi nakon pobjede savezničkih snaga, na čijoj strani bi se i sama borila, imala značajne benefite. Kao što je već prethodno i spomenuto, pored Grčke, i Turska je postala važna američkoj administraciji u borbi protiv komunizma, pa joj je na osnovu Trumanove doktrine iz 1947. godine upućena značajna ekonomska i vojna pomoć kako bi se osigurala njihova odanost Bijeloj kući. Veze sa SAD dodatno su se osnažile već 1952. godine kada je Turska pristupila NATO paktu, a ubrzo posle toga je Amerikancima omogućila da lociraju vazduhoplovnu bazu na teritoriji Turske. Indžirlik je bila jedna takva baza koja je postala strateški važna za operacije američkog vazduhoplovstva koje su izvođene tokom Hladnog rata u neposrednoj blizini sa sovjetskom granicom, poput izviđačkih misija i patrola.²⁰

Vašingtonu je prije svega bila jako važna dobra saradnja sa Ankarom kako bi se napravila snažna protivteža Moskvi koja je imala veliki uticaj u okolnim državama. Prije svega, Turska se graničila sa SSSR-om, a sovjetski partneri Irak i Sirija su bili već okružili Tursku sa drugih strana. Zbog toga se tursko rukovodstvo oslanjalo na kooperaciju sa Izraelom i Iranom prije Islamske revolucije, te Zalivskim monarhijama. Zbog hronične nestabilnosti državnog aparata u Turskoj i učestalih državnih udara, saradnja sa SAD nekoliko puta je dolazila pod znak pitanja, ali ipak racionalnim potezima Bijele kuće, koja je imala u vidu potencijal Turske, nije dopuštala da se izmakne kontroli i eventualno postane partner istočnih protivnika ili da prođe kroz neki vid islamskih revolucije koje su tih godina bile „u trendu“.

Prvi državni udar izveden je od strane vojske 1960. godine, nakon što je tadašnji premijer zabranio rad opozicije i učvrstio svoj položaj na čelu države. Vojska ga je ubrzo uhapsila, objesila, donijela novi ustav i imenovala novog premijera. Ubrzo nakon puča, uslijedila je Kubanska raketna kriza čiji je učesnik bila i Turska. Naime, prije početka krize u Turskoj su bile instalirane američke rakete srednjeg dometa Tor i Jupiter, čiji je domet iznosio i do 2.500 km, što znači da su imali teritoriju SSSR-a na nišanu. Odgovor ovome je bio postavljanje sovjetskih raketa na tlu Kube koje su za par minuta mogle Vašington sravniti sa zemljom. Nakon što su Moskva i Vašington postigli neformalni sporazum i riješili krizu na Kubi, SAD su povukle svoje rakete iz Turskog grada Izmira bez ikakvog prethodnog konsultovanja sa turskim vlastima. Ovaj akt je u Ankari izazvao bijes i negodovanje, te je taj potez Amerikanaca okarakterisan kao izdaja i narušavanje međusobnih odnosa koji bi bili narušeni i dovedeni u pitanje. Turska je ovim strahovala da bi američko popuštanje moglo osnažiti sovjetski uticaj u regionu i podstaći turske ljevičare na neki vid komunističke revolucije sa ozbiljnim posledicama. Odnosi su dodatno narušeni pismom Londona Džonsona koji je zaprijetio Turskoj 1964. godine da ukoliko vojno interveniše na Kipru, susreće se sa snažnim sankcijama i povlačenjem kompletnih američkih snaga iz zemlje. Već tada možemo uočiti da počinje postepeno približavanje Kremlja i Ankare, a koje će ostati da se razvija u narednim decenijama. Zbog uspona ljevičarskih pokreta, vojska je ponovo bila prinuđena da 1970. godine preuzme vlast u svoje ruke. Četiri godine kasnije, odnosi sa SAD dodatno će se pogoršati. Na Kipru su grčki nacionalisti svrgli tadašnjeg predsjednika Arhiepiskopa Makariosa III, što je dovelo do turske intervencije, koja je okupirala sjeverni dio ostrva. Ubrzo potom, SAD su uvele sankcije i embargo na uvoz oružja u Tursku, na šta su Turci odgovorili stavljanjem svih američkih vojnih baza pod svoju kontrolu i progonom američkih vojnika iz istih. Do normalizacije odnosa došlo

²⁰ <https://www.ifimes.si/ba/istrazivanja/odnosi-republika-turska-sad-svecenicki-sukob-sad-i-turske/4338?page=10>.

je 1977. godine ukidanjem obostranih sankcija koje su prethodno bile uvedene.

Narod bez države, kako još nazivaju Kurde, najvećim dijelom naseljava područje Turske, a značajan udio u ukupnoj populaciji čine takođe u Iraku, Siriji, Iranu i Jordanu. Iako im je država bila obećavana po okončanju Prvog svjetskog rata, zbog krajnje nacionalističkih nastupa Kemala Atatürka, koji se žestoko protivio takvoj odluci, nije došlo do obrazovanja nezavisnog Kurdistanu. Kurdi su bili relativno mirni do kraja sedamdesetih u iznošenju svojih zahtjeva za stvaranje sopstvene države, da bi vremenom počeli ulaziti u ozbiljniji sukob sa Turskom koji je eskalirao 1984. godine i koji je trajao naredne dvije decenije. Radnička partija Kurdistanu (PKK) od strane Turske bila je proglašena za terorističku organizaciju, a njeni članovi su progonjeni i žestoko kažnjavani od strane turskih vlasti. Kurdi su takođe u dva navrata vodili rat sa Iračanima, posle kojih su uspjeli da dobiju povlašteni status i autonomiju u sklopu Iraka. SSSR je od samog početka davao podršku kurdskim pretenzijama, šaljući oružje i lobirajući za kurdske interese, jer je i sama PKK bila prosocijalistički opredijeljena. SSSR je to radio u nadi da bi nakon eventualnog stvaranja nezavisne kurdske države ona bila pouzdan saveznik u obuzdavanju Turske. Ali kada su Kurdi ušli u sukob sa Irakom, Sovjeti su ipak stali na stranu Iraka okrećući leđa Kurdima, što će na kraju zbližiti SAD i Kurde. Zbog podrške Kurdima, Turska je namjerno minimalala sopstvene odnose sa Sirijom i Irakom, iako su vremenom sa ovim narodom izgradili dobre odnose.

MEĐUARAPSKI I MEĐUVJERSKI SUKOB

Godine 1970. došlo je do međuarapskog sukoba u Jordanu koji je postao poznat i kao Crni septembar. Naime, za nešto više od 20 godina, koliko je sukob između Arapa i Jevreja trajao, u susjedni Jordan je izbjeglo gotovo 1,5 miliona Palestinaca kao posledica rata. Godinama su Palestinci svoj uticaj u društveno-političkom životu Hašemitske monarhije uvećavali i učvršćivali. Narastajuće nezadovoljstvo izgubljenim ratovima Palestinci nisu krili pa su počeli da dolaze u otvoreni sukob sa regularnim jordanskim snagama bezbjednosti. Posredovanjem arapskih država sukob je privremeno obustavljen, čime je privremeno odgođeno veće krvoproliće. U septembru iste godine počeo je opšti rat između vojske Jordana i PLO koja je bila podržana od strane Sirije i Iraka. Jordan je bio prinuđen da traži pothitno izlazno rješenje pa je tako sklopljen dogovor sa zakletim arapskim neprijateljem Izraelom. Izraelci su izvršili vazdušne udare po sirijskim položajima u Jordanu, koje su bili prinuđeni da napuste. Tokom 1971. godine Jordan je sproveo opsežnu ofanzivu po preostalim položajima PLO protjeravši tako preostale palestinske snage i izbjeglice u susjedni Liban u kojem je izbio rat 1975. godine. Jordan je prije rata, a i tokom njega, imao prijatne odnose sa administracijom u Vašingtonu, gdje je Jordan smatran za lojalnog partnera.

Liban je dugo vremena i tokom većine sukoba u svom okruženju uživao prosperitet i stabilnost, ponijevši tako epitet „Švajcarska Bliskog istoka“, a njegov glavni grad Bejrut nazvan je „Pariz Bliskog istoka“. Iako naseljen raznim etničkim grupama i vjerskim frakcijama, nije bio plodno tlo za sukobe nekoliko decenija od sticanja nezavisnosti. Nakon priliva velikog broja Palestinaca koji su uvećali ukupni udio muslimanske populacije u Libanu, počele su da se javljaju prve tenzije. Sve je počelo 1975. godine, kada se odigrao napad na hrišćansku crkvu u Bejrutu. Ubrzo potom sukob nije buknuo samo između muslimana i hrišćana, nego i između samih muslimana i drugih vjerskih frakcija. Na početku rata uz hrišćanske milicije stala je susjedna Sirija i uključila se u borbu protiv PLO i njenih partnera. Vremenom će podrška Damaska da oslabi prema hrišćanima, i PLO će biti podržana. Nakon toga hrišćani će dobiti novog saveznika – Izrael, koji će u dva navrata okupirati dijelove Libana, ali pod pritiskom UN-a povući će se. Ključno je da se napomene da je tokom rata oformljena i teroristička grupa Hezbolah koju je podupirao

Iran sve sa ciljem da ima uticaja na zbivanja u području Levanta. SSSR se nije uključivao u ovaj sukob iako je imao prijatne odnose sa Libanom, dok su se SAD uključile na vrhuncu rata u sklopu mirovne misije UN-a, ali nakon napada na američku ambasadu u Bejrutu, Vašington odustaje od aktivnijeg angažovanja.

PROCVAT TERORIZMA NA BLISKOM ISTOKU

Terorizam možemo podvesti pod savremeni oblik ratovanja i vođenja oružanog sukoba. On zapravo jeste nasilna reakcija na pojedine društvene procese i time spada u kategoriju kriminalnih akata, što zahtijeva adekvatnu reakciju sistema bezbjednosti. No mi se ovdje nećemo pretjerano baviti definisanjem pojma, karakteristikama terorizma i metodama kojima se služe teroristi u realizaciji svojih namjera. Za nas je prvenstveno važno da sagledamo pojavu terorizma na Bliskom istoku i njegov uticaj na globalne procese. Prve terorističke organizacije javile su se tokom prvog vijeka nove ere upravo na području današnjeg Bliskog istoka, tačnije u Judeji. Tako se Ziloti smatraju prvom takvom grupom koja je ubijala rimske vojskovođe i vlastodršce u Judeji. Tokom X vijeka javlja se islamska sekta Asasini, koji su kao i Ziloti praktikovali napade na visokorangirane službenike i istaknute građane. Asasini su nazivani još Hašašunima, jer su prije napada konzumirali veću količinu hašiša, što je dovodilo do halucinacija tokom samog čina napada.

Posle Drugog svjetskog rata među prvim terorističkim organizacijama bila je organizovana grupa Jevreja Irgun koja je polovinom 1946. godine počela da izvodi diverzije po Palestini, sve u cilju stvaranja Izraelske države. Među prvim islamskim grupama bila je svakako PLO. Ona je osnovana na konferenciji Arapske lige kao krovna organizacija koja bi okupila sve frakcije oružanih grupa na području Palestine koje su se do tada borile protiv Izraela. U sklopu nje se nalazilo nekoliko veoma bitnih frakcija. Fatah jeste najstarija i najjača takva frakcija, zatim imamo Crni septembar, koji je ostao upamćen po svom terorističkom napadu na Olimpijskim igrama u Minhenu 1972. godine. U području Palestine djeluje i Hamas koji, pored političkog, ima snažno vojno krilo, te se stoga smatra terorističkom grupom u zapadnim zemljama. Postoji još mnoštvo terorističkih grupa koje su se izrodile u regionu Bliskog istoka i koje praktikuju islamski fundamentalizam, radikalizam i militarizam. Treba pomenuti i jednu šitsku organizaciju koja je finansirana i osnovana od strane Irana tokom Libanskog građanskog rata, a u pitanju je Hezbolah. Većina njih se služi gerilskom taktikom „udari i bježi, što gore to bolje“

U godinama tokom Hladnog rata otmice aviona, atentati, samoubilački napadi i bombaški napadi zadavali su tešku muku obavještajnim i bezbjednosnim strukturama uglavnom na Zapadu. Ovi teroristički akti odnijeli su desetine hiljada života. Uglavnom su sprovedeni od strane palestinskih terorističkih grupa koje nisu bile zadovoljne načinom na koji se Zapad, a prvenstveno SAD, postavili prema njima. Negodovali su zbog povlastica Izraelu i svog potčinjenog položaja. Vremenom su turisti, kojih je bilo poprilično, počeli polako da zaobilaze Bliski istok na svojoj ruti, a sve iz straha od potencijalnih terorističkih napada.

ZAKLJUČAK

Nakon kratkog istorijskog pregleda i davanja komentara na pojedine događaje kojima smo se bavili u ovom radu, vrijeme je da se sad svedu računi i izvede konkluzija na osnovu svega prethodno izloženog.

Sada se prvo moramo osvrnuti na sam naslov i vidjeti da li su stvarno bliskoistočni sukobi uticali na formulisanje spoljne politike SAD u periodu Hladnog rata i ako jesu, u kom intenzitetu. Teorija Rimlanda, kojom se kontroliše Hartland, u dobroj mjeri jeste bila osnova za razvoj strategija američke administracije u Hladnom ratu i ograničavanje

mogućnosti širenja uticaja Sovjetskog Saveza. U samom Hartlandu bio je ključni oponent – SSSR. Amerika je posle Kenanovog Dugog telegrama i Trumanove doktrine počela da primjenjuje u svojoj strategiji teoriju Rimlanda, što znači da se težilo obustavi najezde Sovjetskog Saveza na Bliski istok kao strateški važan region koji je imao izvanredan geografski položaj, ali i ogroman ekonomski potencijal, prevashodno u oblastima energetike, rudarstva – koje su u to vrijeme bile prijeko potrebne SSSR-u i SAD. Ipak, zaustavljanje širenja Kremlja nije bilo efikasno, jer su Sovjeti vrlo lako uspjeli da preskoče područje koje su kontrolisali Amerikanci i da iza njihovih leđa stvaraju sebi saveznike. Treći Njutnov zakon, kako u fizici, tako bez problema možemo primijeniti i u geopolitici – Svaka akcija jednaka je reakciji. Šta to zapravo znači? Svaki događaj koji se desio na Bliskom istoku u vidu neke konkretne akcije – na njega je slijedila reakcija Moskve i Vašingtona. Dvije tadašnje supersile nisu mogle dopustiti narušavanje svog kredibiliteta pa su uzimale učešće u većini sukoba. Ako posmatramo Bliski istok zajedno u cjelini sa Zapadnom Evropom i Jugoistočnom Azijom, tek tada možemo govoriti da su sukobi na njegovom tlu uticali znatno na profilisanje spoljne politike Vašingtona, ali ako zanemarimo druge dvije cjeline, onda ti događaji nemaju toliko presudan značaj, jer zanemarujemo dvije Berlinske krize, stvaranje Istočne Njemačke, Korejski rat, Vijetnamski rat, Sovjetsko-avganistanski sukob i druge važne konflikte. Kao što je rečeno, ako se samo fokus stavi na Bliski istok, onda je prvenstveno igra Sovjetskog Saveza na tom području oblikovala kasnije nastupanje Amerike. Naravno, evidentno je da je uticaj Moskve godinama slabio i da na samom svom kraju nisu uspjeli napraviti ni onaj poslednji trzaj kako bi spasili svog saveznika Sadama. Amerika je olako uspjela da istisne bilo kakav uticaj Sovjeta pred raspad, ali nije uspjela da obustavi širenje islamskog fundamentalizma i terorizma, te odmetanje režima koji se nisu htjeli staviti u službu Vašingtona. Iz tih razloga SAD ostaje i dalje prisutna na Bliskom istoku kako bi stare partnere održala na okupu, potencijalne prijetele eliminisala, a imala bi i dovoljno nafte koja joj je prijeko potrebna.

Razvoji raznih strategija i doktrina od strane američkih predsjedničkih administracija jesu dokazi da je spoljna politika SAD bila pod stalnim pritiskom svjetskih događaja i da se pod njihovim uticajem ona i razvijala. Formiranje raznih vojnih saveza, slanje oružja i finansijske podrške bliskoistočnim državama jesu pokazatelji da je Amerika nastojala zadovoljiti svoje elementarne ciljeve definisane na osnovu spoljnopolitičkih strategija.

LITERATURA

Knjige:

- Radovan Vukadinović (2001) *Međunarodni odnosi od Hladnog rata do globalnog poretka*, Zagreb: Agencija za komercijalnu djelatnost d. o. o.
- Radovan Vukadinović (2005) *Teorije vanjske politike*, Zagreb: Politička kultura naučno-istraživački zavod.
- Ante Kesić (1973) *Nesvrstani Blistok Rolović – komentari eseji*, Zagreb: Izdavačko preduzeće „Avgust Cesa-rec“.
- Nemanja Starović (2014) *Bliski istok – kratko i jasno*, Beograd: Srpska reč.
- Srđa Trifković (2017) *Kontinuitet Hladnog rata – međunarodni odnosi početkom XXI vijeka*, Beograd: Geopolitika.
- Miroslav Lazanski (2000) *Jutarnja patrola*, Beograd: Knjiga komerc.
- Miroslav Lazanski (2000) *Uvek postoji sutra*, Beograd: Knjiga komerc.
- Dožef S. Naj (2006) *Kako razumijevati međunarodne odnose*, Beograd: Stubovi kulture.
- Pol D. Vilijams (2012) *Uvod u studije bezbjednosti*, Beograd: Službeni glasnik.
- Džoš P. Kaufman (2010) *Kratka istorija spoljne politike Sjedinjenih Američkih Država*, Banja Luka: Centar za međunarodne odnose.
- Milimir Stepić (2016) *Geopolitika – ideje teorije koncepcije*, Beograd: Institut za političke studije.
- Nebojša Vuković (2007) *Logika imperije – Nikolas Spajkman i savremena američka geopolitika*, Beograd;

Konras.
Henri Kisindžer (1994) *Diplomatija*, Beograd: Kosmos izdavaštvo.
Klaus Dods (2009) *Geopolitika*, Sarajevo/Zagreb: Šahinpašić knjižara.

Internet izvori:

Al Jazeera Balkans
Politika
Deutsche Welle
BBC

MIDDLE-EASTERN CONFLICTS AS AN INFLUENCE FACTOR IN FORMING THE FOREIGN POLICY OF THE USA DURING THE COLD WAR

Author: OGNJEN KNEŽEVIĆ

Email: ognjenk73@gmail.com

Mentor: Prof. Miloš Šolaja

Faculty of Political Science, University of Banja Luka

Introduction: The area and topic that this paper deals with is the period of the Cold War in the Middle East and the conflicts that took place within it, and their influence on the formulation of American foreign policy in that period. In less than half a century, there was a series of wars, revolutions, violent demonstrations, and coups. This started with the Iranian crisis in the summer of 1945, which, according to many historians and analysts, was one of the preludes to the Cold War. It continued until the end of the Cold War in 1991 and the collapse of the previous world order, which was based on a bipolar relationship of forces, and that period in the Middle East could be said to have ended with the Gulf War. Although the action is “set” in the Middle East, the key actors are the USA and the USSR, and the motive for their participation is oil as the key energy source of that time.

Aim: The purpose of the paper is to find a link between the conflicts in the Middle East during the Cold War and their influence on the positioning of the USA in international relations. Certainly, in addition, it will be necessary to determine the motives of the US administration for active participation in almost all conflicts during the Cold War in the Middle East and to detect the primary interest of the US in engagement in that area.

Material and Methods: Analysis of historical material and other relevant sources related to the topic covered in this paper, use of video and audio materials available on the Internet with emphasis on the terms “Middle East” and “Cold War.”

Results: The conflicts in the Middle Eastern countries in the period from 1945 to 1991 significantly influenced the formulation of the US foreign policy.

Conclusion: Certainly, the crises in the Middle East had an impact on the implementation of the US foreign policy, but they did not have a decisive impact on its formulation.

Keywords: Middle East, Cold War, foreign policy, USA, USSR

ULOGA TURSKE U REGIONALNO-BEZBEDNOSNOM POTKOMPLEKSU ZAPADNI BALKAN

Autor: NIKOLA PRERADOVIĆ

e-mail: preradovcn@outlook.com

Mentor: Prof. dr Filip Ejđus

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Uvod: U ovom radu se ispituje uloga Turske kao insulatora u regionalno-bezbednosnom potkompleksu Zapadni Balkan. Rad se neće baviti odnosom između jedinica regionalno-bezbednosnog potkompleksa Zapadni Balkan. Stoga, naglasak će biti stavljen na analizu djelovanja Turske na celokupan potkompleks, sa ciljem da se odgovori na pitanje kakva je pozicija Turske u Zapadnobalkanskom potkompleksu? Ovo pitanje proizilazi iz tvrdnje koju zastupaju tvorci teorije o regionalnim bezbednosnim kompleksima Buzan i Vejver – da je Turska je država insulator u Balkanskom potkompleksu, što samim time njenu ulogu kao insulatora u Zapadnobalkanskom potkompleksu čini spornom.

U radu će biti primenjena teorija o regionalnim bezbednosnim kompleksima, kao i njen analitički aparat na sektorski i regionalni nivo analize osnovnih odrednica Turske spoljne politike prema aktuelnoj regionalnoj bezbednosnoj dinamici u Zapadnobalkanskom potkompleksu. Takođe će biti uvedena i inovacija u pogledu dihotomije koncepta insulatora na aktivne i pasivne.

Cilj: Cilj rada je da se odgovori na pitanje da li je Turska insulator u Zapadnobalkanskom potkompleksu i kakva je zaista njena pozicija u Zapadnom Balkanu.

Materijal i metode: Deskripcija, sistematizacija, uporedna analiza pisane građe (elektronski i štampani oblik).

Rezultati: Regionalni bezbednosni potkompleks Zapadnog Balkana nije rangiran visoko na listi spoljnopolitičkih prioriteta Turske, budući da je Turska direktno involvirana u bezbednosna kretanja u Bliskoistočnom bezbednosnom kompleksu, čime je izgubila status jedinice insulatora.

Zaključak: Turska je pasivni insulator u Zapadnobalkanskom potkompleksu i ne utiče, u značajnoj meri, na bezbednosnu dinamiku i na strukturu ovog potkompleksu.

Ključne reči: Zapadnobalkanski potkompleks; regionalna bezbednost; Turska; regionalni kompleks; insulator

UVOD

Spoljna politika Turske Republike u prve dvije decenije 21. veka menjala je pravac svoga delovanja u skladu sa geostrateškim, političkim i ekonomskim interesima koje deli sa, pre svega, zapadnim saveznicima i partnerima. Između ostalog, to podrazumeva zastoje i u određenoj meri zahlađivanje odnosa između Turske i njenih tradicionalnih saveznika. Sa promenom regionalne bezbednosne dinamike i pojavom novih bezbednosnih izazova, rizika i pretnji, u drugoj deceniji 21. veka Turska spoljna politika postala je multidimenzionalna i dinamična, kako na međunarodnom tako i na regionalnom nivou.

Tome je doprineo, pre svega, niz unutrašnjih potresa: pokušaj puča iz 2016. godine, reforma predsedničkog sistema i smena kadrova, te ponovna eskalacija sukoba sa Kurdima na zapadnim i južnim granicama Turske. Na spoljnopolitičkom planu bilo je potrebno prilagoditi se novoj bezbednosnoj dinamici u regionu. Ovo podrazumeva aktivno učešće

u oružanom sukobu u Siriji, jačanje saradnje i strateško partnerstvo sa Rusijom – zbog čega se Turska našla na udaru sankcija i u veoma komplikovanom odnosu sa zapadnim saveznicima i partnerima (pre svega Sjedinjenim Američkim Državama). Zatim, projekovanje i zaštita interesa u Magrebu, Mediteranu i u Postsvojetskom regionalnom bezbednosnom kompleksu (u daljem tekstu RBK), kroz indirektnu vojnu pomoć popularno nazvanu dron diplomatija.

Koliko je Turska spoljna politika dinamična, najbolje oslikavaju činjenice da je samo u ovoj godini došlo do ponovne uspostave diplomatskih odnosa na ambasadorskom nivou između Izraela i Turske¹; da je Turska pokušala da blokira pristupanje Finske i Švedske Severnoatlanskom savezu (u daljem tekstu NATO)²; u oružanom sukobu u Ukrajini Turska pokušava da balansira između sukobljenih strana. Ukrajini šalje vojnu pomoć u vidu dronova³, a sa druge strane se protivi zapadnim sankcijama Rusiji da bi zadovoljila lične interese⁴.

Prethodno navedeno predstavlja samo dio prikaza kako Turska spoljna politika utiče na Evropski, Postsovjetski i Bliskoistočni RBK, te i da u zavisnosti iz kojeg sektora i sa kojeg nivoa se vrši projekcija uticaja, ona ostaje na poziciji insulatora ili biva apsorbovana u neki od RBK sa kojima graniči i koje razdvaja.

Pozicija Turske i njen uticaj u regionalnom bezbednosnom potkompleksu Zapadni Balkan (u daljem tekstu RBPK), sa bezbednosnim pomeranjima u Evropskom RBK, ostaje sporna. Prvenstveno, time što geografski ne graniči sa Zapadnim Balkanom⁵, što je ključna institucija u Zapadnobalkanskom RBPK, a u koje su neke od jedinica Zapadnog Balkana integrisane, a to je Evropska unija (u daljem tekstu EU). I što su ključne članice EU, a pre svega Nemačka, zainteresovane za dalju integraciju jedinica i što nemerljivo, za razliku od Turske, utiču na bezbednosnu dinamiku ovog RBPK, pa time i na njegovu potencijalnu unutrašnju transformaciju.

Budući da teži ostvarivanju regionalnih interesa i ambicije da postane globalni igrač, analiza pozicije Turske u RBPK Zapadnog Balkana je neizostavna. Shodno tome, u zavisnosti od sektora i nivoa analize, u ovom radu pokušaćemo da odredimo stepen interakcije i međuzavisnosti Turske i RBPK Zapadni Balkan, da bismo dobili uvid u kojoj meri ona utiče na njegovu bezbednosnu dinamiku i da li je Turska u domenu insulatora, te postoji li mogućnost promene tog statusa u budućnosti.

U prvom delu rada biće predstavljen teorijski okvir i definisani ključni pojmovi, koji čine osnovu i neophodni su za detaljnu analizu pitanja koje se istražuje. Takođe, u to ulazi i predstavljanje osnovnih odrednica Turske spoljne politike i njenog geopolitičkog položaja, trenutna bezbednosna dinamika RBPK Zapadnog Balkana i deskriptivna analiza istog. U nastavku rada fokus je na primeni teorijskog koncepta, i na kraju rada sledi sumiranje u zaključku.

---

¹ Internet izvor: Jerusalem post, avgust 2022. <https://www.jpost.com/breaking-news/article-714920>; pristupljeno: 01. 09. 2022.

² Internet izvor: The Guardian, jun 2022. <https://www.theguardian.com/world/2022/jun/30/erdogan-warns-turkey-could-still-block-finland-and-swedens-accession-to-nato>; Pristupljeno: 01. 09. 2022.

³ Internet izvor: Middle East Eye, jun 2022. <https://www.middleeasteye.net/news/russia-ukraine-war-tb2-bayraktar-drones-fifty-received>; Pristupljeno: 01. 09. 2022.

⁴ Internet izvor: Wall Street Journal, avgust 2022. <https://www.wsj.com/articles/russia-and-turkeys-deepening-ties-prompt-concern-in-west-over-sanctions-compliance-11661249222>; Pristupljeno: 01. 09. 2022.

⁵ Grčka i Bugarska čine deo Balkanskog poluostrva, ali ne ulaze u formulu po kojoj se Zapadni Balkan određuje kao skup država bivših članica Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, minus Slovenija, plus Albanija. Stoga Grčka i Bugarska predstavljaju geografsku barijeru, odnosno geopolitički nepopularan izraz, tampon države, između Turske Republike i Zapadnog Balkana. Ovakvu formulu koriste Buzan i Vejver u djelu „*Regions and Powers*“ – Buzan & Weaver, 2003, str. 379.

TEORIJSKI OKVIR I ANALIZA KLJUČNIH POJMOVA

Teorija regionalnih bezbednosnih kompleksa

Osnove teorije regionalnih bezbednosnih kompleksa prvi je predstavio i definisao Beri Buzan 80-ih godina prošlog veka u svome delu *Ljudi, država i strah* kao „grupu jedinica (država) čija je bezbednosna dinamika usko povezana da se pitanja njihove nacionalne bezbednosti ne mogu posmatrati odvojeno jedno od drugih” (Buzan, 1983, str. 106). Buzan je u svojoj teoriji zauzeo državocentričan pristup, budući da je u njenoj osnovi analiza bezbednosnih pojava i procesa u interakciji između država na ograničenom geografskom prostoru. Državocentričan pristup karakterističan je za tzv. „klasičnu TRBK”, u kojoj Buzan polazi od toga da su odnosi između jedinica uslovljeni njihovim kapacitetima tj. potencijalnom i relativnom moći. Te na osnovu toga određuje karakter datog kompleksa. Država, odnosno države, koje Buzan naziva jedinicama, koje su u međusobnoj interakciji čine regionalni bezbednosni kompleks.

Da bi smo razumeli TRBK, neophodno je da definišemo pojam regiona. Region potiče od lat. *regere*, što u prevodu znači vladati ili rukovoditi, a predstavlja „geografski pojam koji označava teritoriju ili akvatorijum srednje veličine” (Ejdus, 2017, str. 236). U užem smislu, to predstavlja skup država koje dele spoljne granice, koje se nalaze na određenom geografskom prostoru, koje imaju određen stepen interakcije i međuzavisnosti u političkom, ekonomskom, energetsom, vojnom i drugim sektorima. Region, odnosno regionalni bezbednosni kompleks, nalazi se između državnog i sistemskog nivoa analize – koji obuhvata međuregionalni i globalni nivo (Tabela 1), budući da je odnose između jedinica sve teže analizirati na globalnom nivou, a prema Buzanu – bezbednosne pretnje mnogo brže i lakše savladavaju kraće razdaljine⁶. S tim u vezi, odnosi između jedinica nekog regiona su mnogo dinamičniji nego odnosi između regiona (Ejdus, 2017, str. 239).

Teorija RBK kasnije je sazrela, zajedničkim radom Berija Buzana i Ole Vejvera, koji su strukturisali obrasce spoljnopolitičkog ponašanja kroz analizu diskursa i konteksta, odnosno u teoriju regionalnih bezbednosnih kompleksa uvedena je, preciznije, spojena je sa Vejverovom teorijom sekuritizacije⁷, što se kasnije ispostavilo kao magnum opus u pogledu istraživačkog polja regionalne bezbednosti.

Prema ovom revidiranom konceptu teorije, regionalni bezbednosni kompleks predstavlja „set jedinica čiji su procesi sekuritizacije, desekuritizacije ili oboje istovremeno toliko isprepleteni da se njihovi bezbednosni problemi ne mogu racionalno sagledati niti rešiti odvojeno jedni od drugih” (Buzan & Weaver, 2003, str. 491). Pored ovog, revidiranog, preciznije rečeno proširenog koncepta, i pojavom novih bezbednosnih pretnji, izazova i rizika, u „revidiranoj” TRBK uveden je sektorski pristup analize, ali i novi subjekti – jedinice (nedržavni subjekti, transnacionalni subjekti i drugi). Ovo je učinjeno iz pragmatičnog razloga, radi pojednostavljivanja same analize i boljeg uvida u bezbednosnu dinamiku unutar datog RBK. Time se odstupilo od strogo državocentričnog pristupa, koji je zastupljen u tradicionalnoj TRBK, no ipak je zadržan stav da je država i dalje najbitniji subjekat međunarodnih odnosa.

U pogledu podeljenosti sveta na regionalne bezbednosne komplekse, prema gorepomenutim predstavnicima Kopenhaške škole bezbednosti, isti identifikuju 9 regionalnih bezbednosnih kompleksa.

⁶ Za slikovit prikaz možemo da uzmemo za primer migrantsku krizu koja traje od njenog izbijanja 2015. godine. Ova društvena pojava, pored bezbednosne pretnje koju sa sobom nosi, stvorila je i tenzije između država unutar Evropskog RBK odbijanjem država članica da prihvate kvotni sistem za prijem migranata, ali kriza nije imala nikakvog uticaja na Južnoamerički RBK.

⁷ Pod sekuritizacijom se podrazumeva socijalna konstrukcija bezbednosnih pretnji. To je kontinuirani proces tokom kojeg sekuratizujući akter, govornim činom, određuje nešto kao bezbednosnu pretnju, koristeći bezbednosnu retoriku, težeći da dobije legitimitet za primenu specijalnih mera koje u normalnim, bezbednim uslovima ne bi mogle da budu primenjene (Buzan, Weaver & de Wilde, 1998).

Prema Buzanu i Vejveru, RBK su sledeći: Evropski, Severnoazijski, Istočnoazijski, Južnoazijski, Severnoamerički, Južnoamerički, Bliskoistočni, Centralnoafrički i Južnoafrički (Slika 1). S tim da postoji tendencija da dva protokompleksa (Istočnoafrički i Zapadnoafrički) postanu zasebni regionalni bezbednosni kompleksi. Protokompleks predstavlja „region u kome postoji izražena bezbednosna međuzavisnost koja taj region odvaja od susednih, ali je ta bezbednosna dinamika i dalje slaba da bi se isti posmatrao kao zaseban regionalni bezbednosni kompleks” (Buzan & Weaver, 2003, str. 491). Za ovaj rad daleko je značajnija definicija kategorije potkompleksa, koji „u suštini predstavlja isto što i RBK, s tim što je potkompleks deo šireg RBK” (Buzan & Weaver, 2003, str. 492). Potkompleksi su ugrađeni u RBK, i mogu da se nalaze na bilo kom njihovom delu (centar ili na granici – periferija). Kao i RBK, i potkompleksi su omeđeni i bezbednosna dinamika između njihovih jedinica je daleko intenzivnija nego u ostatku RBK, ona je usmerena ka unutrašnjosti. Sa promenom bezbednosne dinamike unutar potkompleksa, može doći i do transformacije strukture RBK kome potkompleks pripada. Shodno prethodno izloženim, za analizu koja sledi, a kako stoji i u samom nazivu ovoga rada, ključan je regionalni bezbednosni potkompleks Zapadnog Balkana.

Esencijalna struktura u TRBK omogućava nam da RBK razlikujemo jedne od drugih ali i utvrdimo njihov tip, karakter, polaritet i mogućnost njihove transformacije. Ona predstavlja jedan od ključnih elemenata u TRBK i neizostavna je u daljoj analizi. Prema tome, svaki RBK sastoji se od varijabli koje ga definišu. Te varijable su: granice RBK (razdvajaju RBK ali imaju i funkciju da jedan RBK odvoje od drugog seta jedinica), anarhična struktura (jedan od uslova postojanja RBK je da se sastoji od najmanje dve jedinice); polarnost sistema – podrazumeva distribuciju moći između jedinica RBK, a ta podela je uveliko poznata kada je reč o strukturi međunarodnog sistema – unipolaran, bipolaran, multipolaran i socijalna konstrukcija – obrasci prijatelj – partner – neprijatelj među jedinicama unutar RBK (Lipovac, 2016, str. 134).

Na osnovu navedenih varijabli koje definišu jedan RBK, u svom radu Buzan i Weaver su istakli tri scenarija prema mogućnosti promene odnosno transformacije RBK: održavanje status quo – što implicira da neće doći do promena u osnovnoj strukturi RBK; unutrašnja transformacija RBK – promena unutar definisanih granica RBK i spoljašnja transformacija – promena osnovne strukture RBK van definisanih granica ili promjena granica RBK (navodi se i mogućnost spajanja dva RBK u jedan RBK) (Buzan i Weaver, 2003, str. 53). Ukoliko je reč o varijabli koja se odnosi na obrasce prijatelj – partner – neprijatelj tj. socijalnoj konstrukciji, RBK postoje u formi konfliktne formacije, bezbednosnog režima ili bezbednosne zajednice (Tabela 2) (Lipovac, 2016, str. 137).

Da bi se analizirao način i odredio stepen spoljnopolitičkog uticaja na posmatrani RBK, u TRBK su uvedeni pojmovi prekrivača (eng. overlay), penetratora (eng. penetration) i insulatora (eng. insulator). Pod terminom prekrivača/prekrivanje smatra se situacija kada je interes globalne ili velike sile postao toliko dominantan da određuje bezbednosnu dinamiku u posmatranom RBK, a to se ostvaruje pre svega vojnim prisustvom – stacioniranjem oružanih snaga na datom prostoru (dobrovoljno ili prinudno) i svrstavanjem jedinica RBK u skladu sa interesima prekrivača (obrasima odnosa globalnih ili velikih sila). Penetracija ili penetrator označava prisustvo globalne ili velike sile u RBK, ali njeni interesi ne prevazilaze stepen međuzavisnosti i interakcije između jedinica RBK da bi narušili lokalnu bezbednosnu dinamiku. Prema Buzanu i Vejveru, prekrivač ili penetrator ne mora nužno da bude država, nego tu ulogu može da igra i institucija poput EU, NATO, od skoro AUCUS pakt i druge (Buzan & Weaver, 2003).

Od navedenih pojmova, za potrebe ovoga rada ključan je koncept insulatora. Pod tim se podrazumeva država/države ili mini-kompleks koji se nalazi između RBK i definiše lokacije gde veće regionalne bezbednosne dinamike stoje jedna nasuprot drugoj” (Buzan & Weaver, 2003, str. 490). Uloga insulatora je da razdvaja komplekse i njihove lokalne

bezbednosne dinamike i država insulator se nalazi između RBK (Buzan & Weaver, 2003, str. 483). Razlika između insulatora i tzv. tampon države je u tome što insulator nije sastavni deo nekog RBK dok tampon države razdvajaju jedinice unutar nekog kompleksa, odnosno one su njegov sastavni deo. Pošto u naslovu ovog rada stoji da Turska Republika igra ulogu insulatora u Zapadnobalkanskom RBPK, i Buzan i Vejver identifikovali su je u svom radu kao državu insulatora, međutim, Turska nije jedina država insulator⁸. I pored toga što jedinica insulator može biti „samostalna“, države insulatori mogu da kreiraju tzv. insulatorski pojas koji se sastoji od skupa jedinica insulatora (Slika 1). Dihotomija na aktivne i pasivne insulatore proizilazi iz toga „kakvu oni ulogu imaju u bezbednosnoj dinamici geopolitičkog prostora u kome deluju“ (Glušac, 2021, str. 53).

Prethodna podela na aktivne i pasivne insulatore, pored što doprinosi bližem određenju pojma insulator, daje i izvršnu analitičku podlogu za predikciju spoljnopolitičkog djelovanja države insulatora (Glušac, 2021), ali i na to kakva je bezbednosna dinamika regiona. Shvatanjem insulatora kroz tradicionalnu i revidiranu TRBK, vidimo da su oni više, uslovno rečeno, pasivni, te da ne utiču u znatnoj meri na bezbednosnu dinamiku onih kompleksa na koje se naslanjaju i koje razdvajaju, te da su više upijači njihovih lokalnih bezbednosnih dinamika. Aktivni insulator, sa druge strane, „emituje energiju, ali ne u dovoljnoj meri da ujedini različite komplekse u jedan jedinstven“ (Glušac, 2021, str. 53).

REGIONALNI BEZBEDNOSNI POTKOMPLEKS ZAPADNOG BALKANA

Termin RBPK Zapadnog Balkana je zasnovan na formuli prethodno navedenoj u uvodnom delu rada a postavljenom Solunskom agendom za države Zapadnog Balkana iz 2003. godine (Lipovac, 2016, str. 165) te prema istoj obuhvata set jedinica koje se odnose na „države bivše SFRJ minus Slovenija plus Albanija“ (Slika 2)⁹ (Buzan & Weaver, 2003, str. 379). Postoji ustaljeno mišljenje da je ovakav način definisanja Zapadnog Balkana isključiv u smislu da je nazivom označen „neintegrisani“ dio Evropskog RBK. Logičan zaključak koji se nameće po sebi iz takvog tumačenja Zapadnog Balkana jeste da bi on potpunom integracijom svih jedinica u EU i eventualno NATO prestao da postoji, što je u većoj meri suprotno teorijskom okviru koji je usvojen u ovom radu. Teorijom RBK se tvrdi da su regioni odnosno RBK dugoročne i slabo promjenjive kategorije, a da je način njihovog nastajanja, transformacije ili nestanka determinisan regionalnom bezbednosnom dinamikom. Jedinice ovog RBPK, smatra Šekarić, poseduju dugotrajan i značajan stepen bezbednosne međuzavisnosti, koji prevazilazi nivo integracije u EU (Šekarić, 2021, str. 139). Da kriterijum članstva nije dovoljan uslov ovakvog određivanja RBPK Zapadnog Balkana, ilustrativan primer navodi Lipovac konstatujući da Hrvatska članstvom u EU, 2013. godine, nije prestala da bude deo RBPK Zapadni Balkan, nego je samo došlo do promene načina učestvovanja u regionalnoj bezbednosnoj dinamici (Lipovac, 2016, str. 168). U nastavku rada koristićemo prethodno navedene pojmove koji su značajni za dalju analizu, i analitički aparat koji je izveden iz TRBK (Tabela 2) da bismo odredili karakteristike i kakvog je tipa RBPK Zapadnog Balkana te kakvu ulogu Turska ima u istom.

Ako jedinice RBPK Zapadni Balkan posmatramo kroz prizmu distribucije moći, a sa nivoa njihovih nacionalnih atributa¹⁰, putem kojih se bezbednosni interesi projektuju

⁸ U kategoriju insulatora spadaju i Mjanmar, Avganistan, Mongolija i Kenija.

⁹ U ovom radu, tzv. Republiku Kosovo određujemo kao poseban politički entitet a u skladu sa uzusima TRBK. To ne znači i njenu nezavisnost ili međunarodnopravno priznanje, ali je iz analize ne možemo izostaviti budući da je i ona subjekat međunarodnih odnosa. U nastavku teksta pored naziva ove jedinice stavljamo znak *, da bismo naglasili posebnost.

¹⁰ Nacionalni, preciznije rečeno državni atributi determinišu pravac spoljne politike. Oni uključuju: teritorijalnu površinu, dostupnost prirodnih resursa, geografski položaj, demografiju, politički sistem, vojni i ekonomski sektor. Važno je da razumemo da državni atributi nisu statične već relativne kategorije. Za više

i ostvaruju, možemo da zaključimo da su jedinice u posmatranom RBPK okarakterisane kao slabe države (Tabela 3)¹¹. To znači da je djelokrug njihovog „emitovanja energije“ ograničen isključivo na region, a neretko samo na unutrašnje granice (npr. sekuritizacija pitanja automobilskih tablica na Kosovu*). Takođe, RBPK Zapadni Balkan ne sadrži niti jednu regionalnu silu unutar svojih granica, a koja bi mogla da utiče na njegovu bezbednosnu dinamiku.

Ako posmatramo genezu odnosa između jedinica RBPK Zapadnog Balkana, za koji važi činjenica da se u dijelu njegovog geoprostora odvijao oružani sukob između dijela jedinica RBPK (Lipovac, 2016, str. 137), a odnosi ostatka jedinica nosili su sa sobom visok konfliktni potencijal, iz čega slijedi da je RBPK Zapadni Balkan po osnovu socijalne konstrukcije pripadao tipu konfliktna formacije. Naknadno je došlo do transformacije ovog RBPK u ono što i danas predstavlja, a to je bezbednosni režim. Danas postoji niz nerešenih pitanja kojima je RBPK Zapadni Balkan opterećen i zbog kojih ne može da dostigne nivo transformacije u bezbednosnu zajednicu. Prethodno potvrđuje i teorijsku postavku da su RBK trajne kategorije, budući da do dalje transformacije neće doći dok se ne reše ključna pitanja. U tom smislu, Lipovac prepoznaje nerešeno pitanje statusa Kosova i Metohije, kao i Bosne i Hercegovine, koje ovaj potkompleks opterećuju i nose sa sobom potencijal prerastanja u konflikt širih razmera (Lipovac, 2016, 166). Šekarić nam govori o tome da je složena bezbednosna dinamika posledica društveno-političkih okolnosti od kojih je dovoljno da izdvojimo zajedničku ratnu prošlost, koja dalje doprinosi izražavanju etničkog antagonizma (Šekarić, 2021, str. 141). Navedeni autor zaključuje i to da je za transformaciju u bezbednosnu zajednicu neophodno da „države koje tvore Zapadnobalkanski RBPK ne sekuratizuju jedna drugu, kao i da poseduju značajan stepen zajedničkog regionalnog identiteta“ (Šekarić, 2021, str. 155). Skorašnja spoljnopolitička aktivnost pojedinih jedinica RBPK pokazuje da su preduzeti koraci u tom pravcu. Tu izdvajamo regionalnu inicijativu „Otvoreni Balkan“ koja predstavlja političku i ekonomsku zonu između država Zapadnog Balkana, a koja ima za cilj povećanje bilateralne saradnje i trgovine¹².

Pored toga što navedeni problemi koji opterećuju ovaj RBPK uvlače u sebe sve jedinice istog RBPK, takođe su i „međusobno uslovljeni, odnosno da rešenje jednog može uticati i na način rešavanja drugog“ (Lipovac, 2016, str. 167). Iz navedenog sledi da je bezbednosna dinamika u ovom RBPK izražena usljed involviranosti jedinica RBPK u proces rešavanja spornih pitanja, što po sebi znači i povećanu međuzavisnost jedinica RBPK iz koje bezbednosna dinamika i proizilazi. Prethodni stav može se sagledati iz ugla sekuritizovanja gotovo identičnih izazova, rizika i pretnje po jedinice RBPK Zapadnog Balkana, analizom njihovih strategija nacionalnih bezbednosti. Šekarić, prema tome, ističe da su bezbednosne pretnje identifikovane od strane jedinica RBPK Zapadni Balkan, u njihovim strateškim bezbednosnim dokumentima, sledeće: oružana agresija koja je malo verovatna, organizovani kriminal, terorizam i organizovani kriminal, ekstremizam, pitanja teritorijalnog razgraničenja, ilegalna secesija, ilegalne migracije, proliferacija konvencionalnog oružja i oružja za masovno uništenje, sajber pretnje, energetske pretnje – sve više izražene konfliktom u Ukrajini, epidemije i pandemije zaraznih bolesti, te negativni demografski trendovi (Šekarić, 2021, str. 143). Po prirodi navedenih pretnji, logično bi bilo zaključiti da bi iste države RBPK Zapadnog Balkana dovele u situaciju da više sarađuju i udružuju se jedne sa drugima, s ciljem prevencije i njihovog rešavanja (Šekarić, 2021, str. 143). Treba navesti da pitanje Kosova* opterećuje napore jedinica RBPK ka transformaciji u bezbednosnu

---

o državnim atributima pogledati u: Foreign policy analysis - Classic and Contemporary Theory, Valerie M. Hudson & Benjamin S. Day.

¹¹ U tabelarnom prikazu nacionalnih atributa jedinica RBPK Zapadni Balkan stavljena je i Turska, radi efikasnije komparacije i praktičnosti u pogledu sadržaja rada.

¹² Za sada su članovi Albanija, Srbija i Severna Makedonija. Bosna i Hercegovina, zbog unutrašnje političke trvenja, još nije pristupila ovoj inicijativi, a Crna Gora i Kosovo* smatraju se potencijalnim članicama.

zajednicu, a to potvrđuje navedeno sekuritizovano pitanje ilegalne secesije. To znači da u RBPK Zapadnom Balkanu postoje jedinice koje međusobno sekuritizuju jedna drugu (odnosi Srbija–Kosovo*), odnosno predstavljaju jedna drugu kao egzistencijalnu pretnju po društva i države.

Na tragu Buzana i Vejvera, koji su identifikovali EU kao najznačajnijeg aktera u Zapadnobalkanskom RBPK (Buzan & Weaver, 2003), potrebno je dodati Sjedinjene Američke države (u daljem tekstu SAD) i Rusku Federaciju. Tome u prilog ide i činjenica da EU i SAD duži vremenski period u medijskom prostoru sekuritizuju pretnju malignog ruskog uticaja, čemu u prilog govori i činjenica o povećanju kontingenta EUFORA u Bosni i Hercegovini, usljed širenja oružanog sukoba u Ukrajini¹³, dok se prisustvo SAD kao globalne sile u Zapadnobalkanskom RBPK vezuje za problem Kosova*¹⁴. Lipovac zaključuje da je RBPK Zapadni Balkan centriran u pogledu centralizacije moći, te da je EU glavni generator bezbednosne dinamike, a u delu u kome smo obrazlagali TRBK, navedeno je da prekrivači ili penetrator može biti i institucija (Lipovac, 2016, str. 180). Potrebno je naglasiti i prisustvo još dvije velike sile, Rusku Federaciju i Narodnu Republiku Kinu. Ruska Federacija veže se za Zapadni Balkan prvenstveno putem energetske bezbednosti, dok je Kina prisutna kroz ekonomska ulaganja, odnosno Inicijativu 17 + 1 (Šekarić, 2021, str. 148).

S obzirom na konstataciju da su zapadnobalkanske jedinice u redu slabih država, odnosno da u pogledu distribucije moći između njih nema velikih razlika, prema mogućnosti promene, RBPK Zapadni Balkan trenutno zadržava status quo. No sve jedinice, a koje po definiciji evropskih birokrata Zapadnog Balkana – nisu integrisane ili su delimično integrisane, izražavaju opredeljenost za članstvo u EU (spoljna transformacija), što znači i promenu bezbednosne dinamike i prema tome promenu esencijalne strukture ovog RBPK (Šekarić, 2021: 149). Esencijalna struktura RBPK Zapadnog Balkana biće prikazana u Tabeli 4, na kraju rada, a iz razloga pojednostavljivanja analize u pogledu sadržaja rada.

POZICIJA TURSKE U REGIONALNOM BEZBEDNOSNOM POTKOMPLEKSU ZAPADNOG BALKANA

Republika Turska danas zauzima važno mesto na svetskoj političkoj sceni. U pogledu određenih nacionalnih atributa, reč je o državi koja ima daleko veću populaciju i bruto domaći proizvod nego sve države Zapadnog Balkana zajedno (Tabela 3), te koja danas zauzima 23 mesto na svetskoj rang listi po BDP-u¹⁵. Ako u obzir uzmemo samo demografski potencijal kojim Turska raspolaže¹⁶, da je Turska druga NATO članica po brojnosti aktivnog vojnog sastava¹⁷, i ekonomski oporavak koji je počeo još sredinom 90-ih godina, te se nastavio „ekonomskim čudom u godinama AKP-a” (Zurher, 2017, str. 350), zaključujemo da Turska predstavlja regionalnu silu u usponu. Kako tvrdi Jović „velike su ambicije Erdoganove Turske“ (Jović, 2016, str. 356), što se može potvrditi iz publikaciju pod nazivom Stogodišnji plan Turske – odnosno Jedanaesti plan razvoja Turske u periodu 2019–2023, koji je pre tri godine donela Velika narodna skupština Turske Republike. U Planu su predstavljeni ciljevi, odnosno strateška vizija koju Turska teži da ostvari i da

¹³ Internet izvor: Deutsche welle, mart 2022. <https://www.dw.com/hr/stvara-se-psihologija-straha-u-bo-sni-i-hercegovini/a-61034712>; Pristupljeno: 13. 09. 2022. godine

¹⁴ SAD su vojno prisutne na teritoriji Kosova* od 1999. godine.

¹⁵ Internet izvor: World Bank <https://data.worldbank.org/indicator/>; Pristupljeno: 14. 09. 2022. godine

¹⁶ Populacija Turske danas iznosi malo preko 85 miliona, od čega 39,08% od ukupne populacije spada u starosnu grupu uzrasta od 0 do 24 godine, odnosno više od 33 miliona od ukupne populacije. Internet izvor: Svetska banka <https://data.worldbank.org/country/turkiye>; Pristupljeno: 14. 09. 2022. godine.

¹⁷ The international Institute for Strategic Studies „Military Balance 2022“, Routledge, Taylor & Francis, London, UK, 2022, str. 521.

dočeka stogodišnjicu republike kao razvijena i jaka država, odnosno regionalna sila ili „sila koja stvara regije“ (Jović, 2016, str. 355).

Posmatrajući Tursku kroz TRBK, sam geografski položaj stavlja je u poziciju države insulatora, budući da Turska razdvaja tri RBPK i potkomplekse unutar njih. Bezbednosne dinamike unutar RBK i njihovih potkompleksa nalažu multidimenzionalan pristup turskoj spoljnoj politici. Ovde treba da pomenemo koncept stratejske dubine, koji je u spoljnopoličko delovanje Turske uveo Ahmet Davutoglu, neposredno pre dolaska AKP na vlast. Reč je o strateškoj viziji koja je odredila spoljnopolički pravac Turske više od jedne decenije. Polazeći od toga da interesnu sferu i sferu uticaja Turske određuje njen geopolitički položaj, Davutoglu je reinterpretirao kemalističku politiku mira u državi i mira u svetu i stavio u spoljnopolički okvir kao politiku „nultih problema sa susedima“ (Jović, 2016, str. 365).

Ako koncept stratejske dubine razmatramo kroz navedeni Plan, odnosno ciljeve koje je Turska postavila pred sebe, onda bi bilo potrebno da Turska operacionalizuje ono što Davutoglu naziva stabilnim faktorima – istorija, kultura, stanovništvo i geografski položaj, i potencijalnim faktorima – vojni, ekonomski i tehnološki kapacitet, da bi postavljenje ciljeve i postigla. U svojoj interesnoj sferi, Turska ne bi smela da zanemari sopstvene interese zbog interesa svojih saveznika (Jović, 2016, str. 366). Lipovac primećuje da se odstupilo od spoljnopoličkog pravca koji je Davutoglu promovisao, a koji je operacionalizovan kroz instrumente „meke moći“¹⁸ i da se od njega više-manje odustalo (Lipovac, 2016, str. 274). U uvodnom delu rada, naveli smo primere koji nam govore o promeni u praktikovanju moći, te možemo reći da je politika „nultih problema sa susedima“ zamenjena principom „nula suseda bez problema“. Pod ovim podrazumevamo bezbednosni koncept Turske, koja se nakon „čišćenja“ iz 2016. godine sve više oslanja na opipljive, vojne, elemente u spoljnopoličkom delovanju. Jedan od njih je i popularna dron diplomatija – koja se ogleda kroz posredno učešće u konfliktima u Libiji, Nagorno-Karabahu i odskoro u Ukrajini. Takođe, u to spadaju i vojne operacije u Siriji, u kojima je Turska direktan učesnik. Naravno da je i pre zaokreta u spoljnopoličkom delovanju Turska imala, i dalje ima, veoma aktivne odnose unutar potkompleksa regiona koje razdvaja, zaključuje Glušac (Glušac, 2021, str. 54), no promena je samo u vidu praktičnog delovanja tj. način upotrebe državnih instrumenata spoljnopoličkog delovanja, a što direktno utiče i usložnjava bezbednosnu dinamiku unutar njih. Prema tome, Turska u navedenim RBP i njihovim potkompleksima igra ulogu aktivnog insulatora. Dakle, umesto da bude provajder bezbednosti u potkompleksima u kojima je prisutna, Turska svojim delovanjem doprinosi eskalaciji sukoba i narušavanju odnosa među jedinicama potkompleksa.

Fokusiranost da dostigne rang deset najrazvijenijih država sveta otežana je upravo regionalnom bezbednosnom dinamikom u Bliskoistočnom i Postosvjetskom RBK, pri čemu je Turska direktan učesnik procesa u navedenim RBP, a da pri tome nije uspostavila kontrolu nad bezbednosnim procesima koji se odvijaju, pri čemu bi potencijalno zauzela ulogu prekrivača (Glušac, 2021, str. 55).

Da bismo jasnije odredili ulogu Turske u RBPK Zapadnog Balkana, a što je i predmet ovog rada, potrebno je da ustanovimo određenje set radnih pretpostavki, kao osnovu turskog spoljnopoličkog delovanja koje Lipovac navodi u svojoj doktorskoj disertaciji¹⁹.

Prva radna pretpostavka odnosi se na duboke istorijske veze sa Balkanom, što Tursku snažno vezuje za bošnjački „etnički“ kor i albansku nacionalnu zajednicu (kako u samoj Albaniji tako i na Kosovu*), po osnovu iste religijske pripadnosti, te bi bilo za očekivati da će Turska svoje interese putem instrumenata spoljne politike ostvarivati upravo

¹⁸ Pod ovim se misli na multilateralnu i bilateralnu diplomatsku praksu i regionalne ekonomske inicijative.

¹⁹ Za više o ovome pogledati u Lipovac, M. V. (2016). *Nacionalna bezbednost Republike Srbije u regionalnom bezbednosnom potkompleksu Zapadni Balkan* (Doctoral dissertation, Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti).

prateći ovu liniju. No, nakon odlaska Davutoglua sa mesta premijera 2016. godine, kao glavnog promotera pomenute spoljnopolitičke platforme „strateška dubina”, Turska je polako i gotovo u potpunosti odustala od ovog principa (Lipovac, 2016, str. 274). Turska, barem do sada, ali i po dostupnim podacima, nije pokazivala bilo kakav interes da sekurativizuje pitanje muslimana u Bosni ili na Kosovu*, čak ni zarad sopstvenog interesa, kao što je to slučaj sa pitanjima Palestinaca u Izraelu²⁰. Posebno se u slučaju Kosova* pitanje muslimana i etničke turske manjine ne ističe, zbog mogućnosti povlačenja paralele sa visoko sekurativizovanim kurdskim pitanjem²¹. Takođe, Turska je i devedesetih godina, za vreme oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini, stala uz interese svojih NATO saveznika, prije nego da je sekurativizovala pitanje muslimana u navedenoj državi. U domaćim akademskim i političkim krugovima princip neoosmanizma ostaje i dalje zapažen (Tanasković, 2015) kao instrument koji služi kao osnova za analizu spoljnopolitičkog uticaja Turske u RBPK Zapadni Balkan. Ovakvo viđenje proizilazi iz istorijske činjenice da je potkompleks Zapadni Balkan vekovima bio u sastavu Osmanskog carstva. No pod krinkom istorijskog, demografskog, religijskog i kulturnog nasleđa, RBPK ostaje u domenu turskog interesa, zarad stabilnosti regiona, pre negoli njegove destabilizacije ili uvođenja novih antagonizama, s ciljem zaštite ekonomskih interesa.

U kontekstu euroatlanskih integracija, Turska, nakon spoljnopolitičkog zaokreta iz 2016. godine, izražava sve veću podršku državama RBPK Zapadnog Balkana ka njihovom putu u Evropsku uniju, ali i NATO. Kao članica NATO pakta, Turska na to gleda kao na oblik njenog prirodnog strateškog okvira „za ostvarivanje interesa kroz eventualni vojni uticaj kroz članstvo u ovoj organizaciji” (Lipovac, 2016, str. 275). Kao primer vojnog uticaja i sticanja finansijske dobiti za Tursku namensku industriju, ističemo nabavku artiljerijskog naoružanja za Armiju Severne Makedonije²², obuku vojnog personala Kosovskih* snaga bezbednosti²³ i prisustvo oružanih snaga Turske u evropskoj Operaciji Althea i NATO misiji na Kosovu* – KFOR. Sa Albanijom, Turska je potpisala bilateralni sporazum o vojnoj saradnji²⁴. Turska je u RBPK Zapadni Balkan vojno prisutna u okviru institucija, osim u slučaju Albanije, zbog prirode bilateralnih odnosa.

U kontekstu integracija ka Evropskoj uniji, uzimajući u obzir realni spoljnopolitički diskurs Turske, možemo reći da ona teži sticanju direktne koristi od Evropske unije u vidu relaksacije unutrašnjih političko-društvenih problema kojima je današnja Turska opterećena (Lipovac, 2016, str. 275). Turska pruža podršku državama Zapadnog Balkana u procesu pridruživanja EU, ali i NATO savezu, što se vidi iz skorašnje posete Erdogana Zapadnom Balkanu²⁵. Važno je napomenuti da je Turska izgubila status poverljivog saveznika unutar NATO-a, narušivši odnose sa zapadnim saveznicima kupovinom ruskog sistema protivvazdušne odbrane S-400. Možemo reći da je time stekla status unutarsavezničke opozicije (Ozkanca, 2019). A iz perspektive EU, sa svojom nepredvidivošću spoljnopolitičkog delovanja i ucenjivačkim potencijalom prema EU u pogledu još uvek aktuelne migrantske krize (Turska direktno i u potpunosti kontroliše prilive izbeglica u

²⁰ Internet izvor: Reuters, maj 2021. <https://www.reuters.com/world/middle-east/turkey-accuses-israel-terror-over-palestinian-clashes-al-aqsa-2021-05-08/>; Pristupljeno 14. 09. 2022.

²¹ Za više o ovome pogledati u Danforth N. (2016). „Turkey’s ‘Kurdish Problem’ – Then and Now”, Foreign Policy Research Institute (Philadelphia, PA).

²² Internet izvor: Balkanska bezbednosna mreža, septembar 2021. <https://www.balkansec.net/post/turske-haubice-za-makedonce>; Pristupljeno 14. 09. 2022.

²³ Internet izvor: Tango six, septembar 2020. <https://tangosix.rs/2020/30/09/kosovske-bezbednosne-snage-nastavljaju-sa-skolovanjem-vazduhoplovnog-kadra-u-turskoj/>; Pristupljeno 14. 09. 2022.

²⁴ Internet izvor: Anadolu Agency, avgust 2020. <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/albanian-president-approves-military-deal-with-turkey/1930415>; Pristupljeno 14. 09. 2022.

²⁵ Internet izvor: N1, septembar 2022. <https://ba.n1info.com/vijesti/ilhan-kaya-ulger-politika-turske-na-balkanu-se-zasniva-na-ocuvanju-stabilnosti/>; Pristupljeno 14. 09. 2022.

EU), ona ostaje važna za EU, pre svega bezbednosni faktor, u bilateralnim odnosima sa najvažnijim članicama EU (Glušac, 2021, str. 57).

Turska se danas sve više fokusira na ekonomsku sferu uticaja prema jedinicama Zapadnog Balkana, kao direktni pandan „nemačkom i ruskom uticaju u postjugoslovenskom prostoru” (Kasapović, 2016, str. 365). No pregledom spoljnotrgovinskog bilansa jedinica RBPK Zapadnog Balkana, vidimo da je on i dalje na niskom nivou u poređenju sa državama EU (Tabela 4). Recipročno, najveći spoljnotrgovinski partneri Turske su Evropska unija, zatim sledi Velika Britanija, Ujedinjeni Arapski Emirati, Kina i Rusija²⁶. Iz tabele zaključujemo da je predstavljanje Turske kao velikog investitora na Zapadnom Balkanu, od strane političkih elita jedinica ovog RBPK, u suprotnosti sa takvim narativima. Svakako, kao primer direktne investicije Turske treba izdvojiti učešće u izgradnji auto-puta Beograd–Sarajevo²⁷, koja između ostalog podstiče i trilateralnu saradnju između Bosne i Hercegovine, Srbije i Turske.

Iz zvaničnog dokumenta Ministarstva spoljnih poslova Turske vidimo da su ciljevi Turske na Balkanu (Balkan se ovde posmatrao kao celovit potkompleks), predstavljeni Deklaracijom samita u Ankari od 2013, usmereni ka stabilnosti, miru i prosperitetu, davanju podrške u procesu pridruživanja EU i uspostavljanju institucionalnog okvira za regionalnu saradnju u vidu jačanja ekonomskih, kulturnih, infrastrukturnih, energetske i drugih oblika saradnje²⁸. Pored toga, naglašen je stav po pitanju Bosne i Hercegovine i Kosova* kao destabilizujućeg faktora i izražena posvećenost Turske u procesu izgradnje mira i rešavanja spornih pitanja. Uvidom u ovaj zvanični dokument, vidimo da se interesi Turske poklapaju sa pretpostavkama koje smo prethodno predstavili.

ZAKLJUČAK

U periodu pisanja ovog rada, deo država RBPK Zapadnog Balkana posetio je predsednik Turske Redžep Tajip Erdogan²⁹. U fokusu posete istaknuto je pitanje Bosne i Hercegovine i Kosova*, a rešavanje problema koji opterećuju ovaj RBPK, predstavljeno kao ključ za izgradnju mirnog i bezbednog okruženja na Zapadnom Balkanu. No u fokusu ostaju potpisani bilateralni sporazumi, čime se trasira put dalje ekonomske, vojne i energetske saradnje.

Sve prethodno izneseno u ovom radu govori o tome da se RBPK Zapadnog Balkana ne nalazi na listi najviših prioriteta Turske Republike, odnosno da Turska, uvedenom dihotomijom na pasivne i aktivne insulatore, igra daleko značajniju ulogu u Bliskoistočnom RBK tj. njegovom potkompleksu Levanta i Magreba, te da aktivno teži da se nametne kao posrednik u rešavanju oružanog sukoba na relaciji Ukrajina–Rusija, čime bi osnažila svoju poziciju na širem međunarodnom prostoru, a istovremeno zaštitila ekonomske interese i sačuvala ili čak i osnažila strateška partnerstva. U tom smislu, Turska je odustala od status quo, koji, po Buzan i Weaver, države insulatori najčešće zadržavaju (Buzan & Weaver, 2003), odnosno da je uloga pasivnog insulatora u posmatranim regionima uveliko prevaziđena praktikovanjem vojne komponente tvrde moći u posmatranim regionima.

Opterećena unutrašnjim pitanjima i bezbednosnim dinamikama na njenim granicama, dolazimo do zaključka da uloga Turske u RBPK Zapadnog Balkana ostaje u formatu pasivnog insulatora. Nedovoljna sekuritizacija problema tj. pretnji, izazova i rizika kojima

²⁶ Izvor <https://www.worldbank.org/>

²⁷ Internet izvor: Nova Ekonomija, januar 2020. <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/turske-investicije-u-srbiji-rast-u-turbulentnim-vremenima>; Pristupljeno 14. 09. 2022.

²⁸ Internet izvor: Ministry of Foreign Affairs, Republic of Turkey. <https://www.mfa.gov.tr/relations-with-the-balkan-region.en.mfa>; Pristupljeno 14. 09. 2022.

²⁹ Internet izvor: N1, septembar 2022. <https://rs.n1.info.com/vesti/erdogan-u-poseti-balkanu-iz-sarajeva-sti-ze-u-beograd-pa-u-zagreb/>; Pristupljeno 14. 09. 2022.

je ovaj RBPK opterećen i njihovim stavljanjem na vrh liste interese Turske, vidimo da Turska nema kontrolu nad bezbednosnom dinamikom u RBPK Zapadnog Balkana, te da to ostaje u domenu prekrivača institucije EU. Stoga po teorijskoj postavci RBK – da je uloga insulatora da komplekse koje razdvaja nastoji, u određenoj meri, da poveže u jednu celinu – Turska, iako predstavljena kao veoma aktivna, ostaje u ulozi pasivnog insulatora.

LITERATURA

- Aydıntaşbaş, A. (2019). From myth to reality: How to understand Turkey's role in the Western Balkans. Policy brief, Berlin: European Council on Foreign Relations.
- Buzan, B. (1983). People, States and Fear; The National Security Problem in International Relation. The University of North Carolina Press.
- Buzan, B. & Weaver, O. (2003). Regions and powers: the structure of international security (No. 91). Cambridge: Cambridge University Press.
- Buzna, B., Weaver, O. & de Wilde, J. (1998) Security: A new framework for analysis. London: Lynne Rienner Publisher Inc.
- Danforth N. (2016). Turkey's 'Kurdish Problem' – Then and Now, Philadelphia: Foreign Policy Research Institute.
- Dursun-Ozkanca, O. (2019). Turkey – West relations, The politics of intra-alliance opposition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ejuds, F. (2017). Međunarodna bezbednost: teorije, sektori i nivoi. Fakultet političkih nauka – Univerziteta u Beogradu.
- Glušac, L. (2021). Koncept insulator u teoriji regional bezbednosnog kompleksa. U: Šekarić, N. (ured.) & Trapara, V. (red.) (2021). Regionalna bezbednost: pristupi, elementi, dinamika. (str. 41–71), Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Hackell, J. (ured.) (2022). Military balance2022. London: International Institute for Strategic Studies.
- Hudson, V.M. & Day, B.S. (2020). Foreign policy analysis – Classic and contemporary theory. Maryland: Rowman & Littlefield.
- Jović, D. (2016). Turska. U: Kasapović, M. (ured.) (2016). Bliski Istok, politika i povijest.(353–373) Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Kasapović, M. (ured.) (2016). Bliski Istok, politika i povijest. Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Lipovac, M. V. (2016). Nacionalna bezbednost Republike Srbije u regionalnom bezbednosnom potkompleksu Zapadni Balkan. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu-Fakultet bezbednosti.
- Šekarić, N. (ured.) & Trapara, V. (red.) (2021). Regionalna bezbednost: pristupi, elementi, dinamika. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Šekarić, N. (2021). Zapadni Balkan, između konflikta i stabilnosti. U: Šekarić, N. (ured.) & Trapara, V. (red.) (2021). Regionalna bezbednost: pristupi, elementi, dinamika. (str. 133–161) Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu,.
- Tanasković, D. (2015). Veliki povratak Turske: Osmanlije u evropskom odelu. Beograd: Službeni glasnik.
- Vračić, A. (2016). Turkey's role in the Western Balkans. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik, Research Paper, German Institute for International and Security Affairs.
- Zürcher, E.J. (2017). Turkey: A modern History. New York: I.B.Tauris & Co.Ltd

Internet linkovi:

- <https://www.jpost.com/breaking-news/article-714920>
- <https://www.reuters.com/world/middle-east/turkey-accuses-israel-terror-over-palestinian-clashes-al-aqsa-2021-05-08/>
- <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/turske-investicije-u-srbiji-rast-u-turbulentnim-vremenima>
- <https://www.theguardian.com/world/2022/jun/30/erdogan-warns-turkey-could-still-block-finland-and-swedens-accession-to-nato>
- <https://www.middleeasteye.net/news/russia-ukraine-war-tb2-bayraktar-drones-fifty-received>
- <https://www.wsj.com/articles/russia-and-turkeys-deepening-ties-prompt-concern-in-west-over-sanctions->

compliance-11661249222

<https://www.dw.com/hr/stvara-se-psihologija-straha-u-bosni-i-hercegovini/a-61034712>

<https://data.worldbank.org/indicator/>

<https://data.worldbank.org/>

<https://data.worldbank.org/country/turkiye>

<https://www.balkansec.net/post/turske-haubice-za-makedonce>

<https://tangosix.rs/2020/30/09/kosovske-bezbednosne-snage-nastavljaju-sa-skolovanjem-vazduhoplovnog-kadra-u-turskoj/>

<https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/albanian-president-approves-military-deal-with-turkey/1930415>

<https://ba.n1info.com/vijesti/ilhan-kaya-ulger-politika-turske-na-balkanu-se-zasniva-na-ocuvanju-stabilnosti/>

<https://www.worldbank.org/>

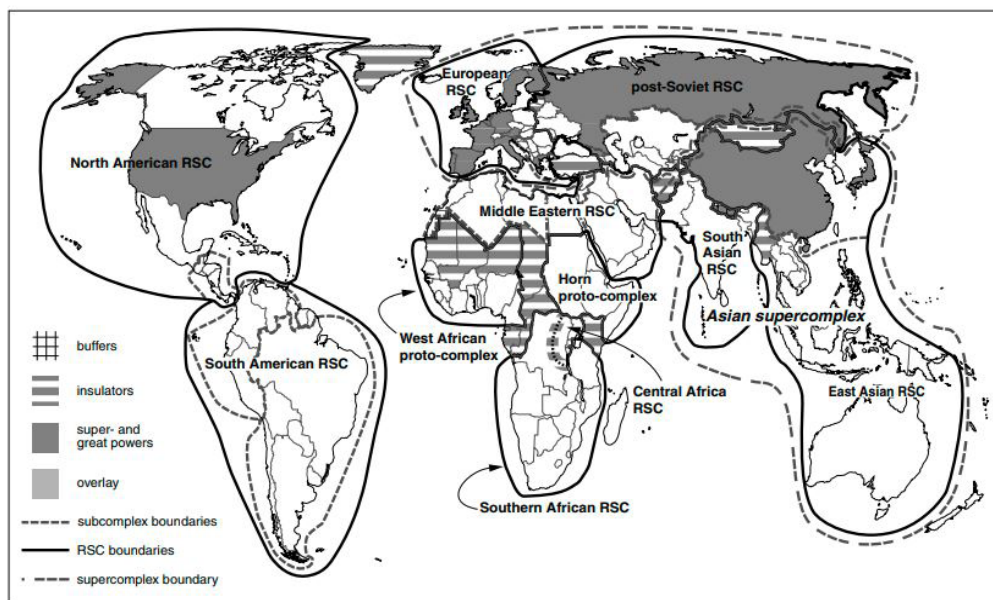
<https://www.mfa.gov.tr/reasons-with-the-balkan-region.en.mfa>

<https://www.politico.eu/article/turkey-western-balkans-comeback-european-union-recep-tayyip-erdogan/>

https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/06/Eleventh_Development_Plan-2019-2023.pdf

<https://www.cia.gov/>

<https://rs.n1info.com/vesti/erdogan-u-poseti-balkanu-iz-sarajeva-stize-u-beograd-pa-u-zagreb/>

Slika 1. Regionalni bezbednosni kompleksi prema teorijskom konceptu Buzana i Weavera

Slika 2. Prikaz granica kompleksa i potkompleksa, te Turske kao insulatora

NIVOI ANALIZE	
SISTEMSKI	NIVO MEĐUNARODNOG SISTEMA – ANALIZA NA GLOBALNOM NIVOU
PODSISTEMSKI	NIVO REGIONALNIH BEZBEDNOSNIH KOMPLEKSA – ANALIZA RBK I ODNOSA IZMEĐU RBK
DRŽAVNI	NIVO ANALIZE INDIVIDUALNE JEDINICE RBK – NACIONALNI NIVO ANALIZE

Tabela 1. Prikaz nivoa analize prema teoriji regionalnih bezbednosnih kompleksa

Tipovi i karakteristike RBK		
KRITERIJUM	TIP RBK	KARAKTERISTIKA
Centralizacija moći	STANDARDNI	Unipolarni, bipolarni, multipolarni – mogu da sadrže jednu ili više regionalnih sila, ali globalne sile nisu prisutne
	CENTRIRANI	Supersila, velika sila i institucija – integracija jedinica od strane institucije; prisustvo globalne sile
Prema mogućnosti promene	STATUS QUO	Nema promene
	UNUTRAŠNJA TRANSFORMACIJA	Promena iznutra, unutar granica RBK
	SPOLJNA TRANSFORMACIJA	Promena odnosa na globalnom nivou – promena polariteta sistema
Prema socijalnoj konstrukciji	KONFLIKTNA FORMACIJA	Rivalstvo – otvorena konfrontacija
	BEZBEDNOSNI REŽIM	Balansiranje
	BEZBEDNOSNA ZAJEDNICA	Obrazac ponašanja je prijatelj – partner – savezništva, zajednička sekuritizacija i saradnja

Tabela 2. Prikaz tipova i glavnih karakteristika RBK, prema teoriji RBK iz 2003

Država	Površina – km ²	Populacija – svetski rang	BDP/ppp u milijardama \$ – pre pandemija COVID-19	VOJSKA – aktivnih pripadnika	Energenti – roizvodnja – potrošnja nafte barel/dan
ALBANIJA	28 748	3 095 300 – 136	37.73	7 000	16 100 – 26 400
BOSNA I HERCEGOVINA	51 197	3 816 400 – 130	47.05	9 000	0 – 34 700
CRNA GORA	13 812	604 900 – 171	11.36	2 000	0 – 7 600
SRBIJA	77 474 (bez Kosova)	6 739 400 – 108	125.8	25 000	15 200 – 79 200
SEVERNA MAKEDONIJA	25 716	2 130 900 – 148	33.02	6 000	0 – 22 700
KOSOVO *	10 887	1 952 700 – 152	19.13	5 000	12 800 – n/a

HRVATSKA	56 594	4 188 800 -128	107.11	15 000	12 200 – 71 500
TURSKA	783 562	85 042 700 - 17	2.591.454	355 200	70 300 – 987 300

Tabela 3. Prikaz osnovnih nacionalnih atributa jedinica RBPK Zapadnog Balkana i Turske³⁰

DRŽAVA	1.	2.	3.	4.	5.
ALBANIJA	ITALIJA	SRBIJA	ŠPANIJA	NEMAČKA	GRČKA
BOSNA I HERCEGOVINA	NEMAČKA	HRVATSKA	SRBIJA	ITALIJA	AUSTRIJA
CRNA GORA	SRBIJA	NEMAČKA	ITALIJA	BOSNA I HERCEGOVINA	SLOVENIJA
SRBIJA	NEMAČKA	ITALIJA	BOSNA I HERCEGOVINA	RUMUNIJA	MAĐARSKA
SEVERNA MAKEDONIJA	NEMAČKA	SRBIJA	BUGARSKA	BELGIJA	ITALIJA
KOSOVO*	ITALIJA	ALBANIJA	SEVERNA MAKEDONIJA	NEMAČKA	SRBIJA
HRVATSKA	ITALIJA	NEMAČKA	SLOVENIJA	BOSNA I HERCEGOVINA	AUSTRIJA

Tabela 4. Prikaz spoljnotrgovinskog bilansa jedinica RBPK Zapadnog Balkana po državama³¹

³⁰ Izvor <https://data.worldbank.org/>

³¹ Brojevima od 1 do 5 naznačeni su top 5 spoljnotrgovinskih partnera država RBPK Zapadnog Balkana.

ROLE OF TURKEY IN REGIONAL SECURITY SUBCOMPLEX OF WESTERN BALKANS

Author: NIKOLA PRERADOVIĆ

Email: preradovicn@outlook.com

Mentor: Prof. Filip Ejdus

Faculty of Political Science, University of Belgrade

Introduction: This paper examines Turkey's role as an insulator in the Western Balkan regional-security subcomplex. The paper will not address the relationship between the Western Balkan regional and security subcomplex units. The emphasis will be placed on the analysis of Turkey's action on the entire subcomplex, with the aim of answering the question, what is Turkey's position in the Western Balkan subcomplex? The issue arises from the assertion that represents a form of the theory of regional security complexes developed by Buzan and Weaver that Turkey is an insulator in the Balkan subcomplex, which makes its role in the Western Balkan subcomplex questionable.

Therefore, in this paper, the theory of regional security complexes, as well as its analytical apparatus, will be applied to the sectoral and regional level of analysis of the basic determinants of Turkish foreign policy according to the current regional security dynamics in the Western Balkans.

Aim: The aim of this paper is to answer the question of whether Turkey is a state insulator in the West Balkan subcomplex and what is really its position in the Western Balkans.

Material and Methods: Description, systematization, comparative analysis of written material (electronic and print), synthesis, deduction, and method of prediction.

Results: The regional security subcomplex Western Balkan is not high on Turkey's foreign policy priorities list since Turkey is involved in strategic developments in the Middle Eastern security complex, thus losing its status as an insulator unit.

Conclusion: Turkey is a passive insulator in the Western Balkan subcomplex and does not significantly affect the security dynamics and structure of this subcomplex.

Keywords: Western Balkan subcomplex, regional security, Turkey, regional complex, insulator

MEDIJSKO PREDSTAVLJANJE EKOLOŠKIH PROTESTA U SRBIJI: STUDIJA SLUČAJA ONLAJN IZDANJA DNEVNIH LISTOVA *DANAS* I *INFORMER*

Autor: STEFAN VILOTIĆ

e-mail: st.vilotic@gmail.com

Mentor: prof. dr Dejan Pralica

Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu

Uvod: U Srbiji, gde vlada izraženo polarizovan medijski sistem, publika može steći potpuno različitu sliku o određenom događaju ili društvenom fenomenu u zavisnosti od medija koji koristi za informisanje. Svaki medij se trudi da svoju viziju stvarnosti prikaže kao jedinu i pravu istinu, što zahteva od pojedinca da bude kritički nastrojen prema svakom medijskom sadržaju koji mu je dostupan.

Cilj: Istražiti kako su mediji u Srbiji prikazali proteste koji su održani 27. novembra 2021. godine.

Materijal i metode: Upotrebom kvalitativno-kvantitativne analize sadržaja i kritičke analize diskursa analizirano je sveukupno 105 tekstova onlajn izdanja dnevnih listova *Danas* i *Informer* koji su objavljeni u periodu od 27. novembra do 3. decembra 2021. godine.

Rezultati: Istraživanje je potvrdilo osnovnu hipotezu – da prikaz protesta zavisi od ideologije koju određeni medij zastupa. *Danas*, kao opoziciono, proevropski i liberalno orijentisan list, u stvaranju pozitivne slike o samim protestima ističe njegovu masovnost i mirni karakter. Aktuelnu vlast u Srbiji kao nasilničku i štetnu po vitalne interese i budućnost zemlje, a sam protest kao legitimni vid građanske neposlušnosti. Sa druge strane, glas vlasti snažno je iskazan u listu *Informer*, koji, koristeći različite okvire i diskurse, nastoji da delegitimiše i demonizuje učesnike protesta, označavajući ih kao faktor koji želi da nasilnim putem sruši aktuelnu vlast i da destabilizuje državu.

Zaključak: Istraživanje sugerise da u budućnosti treba više pažnje da se posveti analizi samih diskursa ispoljenih u izveštavanju o protestima, ali i šire posmatrano analizi medijske legitimizacije protesta i njenim mehanizmima i predstavljanju protesta u ekstremno polarizovanim medijskim sistemima, jer dosadašnja znanja su primenjivija u slučaju medija koji prevashodno delegitimišu proteste u društvima koja nisu izrazito politički polarizovana.

Ključne reči: protesti; mediji; *Danas*; *Informer*; uokvirivanje

UVOD

Naredne strane ovog rada posvećene su temi oslikavanja protesta u medijima, na primerima dva dnevna lista koja su dovoljno ideološki udaljena da se čitanjem njihovih tekstova mogu dobiti dve slike o protestima koje nemaju nijednu dodirnu tačku. Istraživanju predstavljanja protesta u društvima koja su snažno medijski i politički polarizovana nije posvećena dovoljna pažnja u dosadašnjoj nauci, a tema je naročito značajna kako za svetski kontekst tako i za kontekst Srbije, zemlje podeljenog društva u kojoj mediji njenim građanima nude dijametralno suprotne slike stvarnosti. Stoga su listovi *Danas* i *Informer* izabrani za studiju slučaja, jer pružaju pogodnu ilustraciju toga kako mediji legitimišu ili delegitimišu jedan značajan društveni događaj kao što je ekološki protest od 27. decembra 2021. godine, ali i priliku da istražimo koje diskurse koriste mediji i javni akteri koji iza njih stoje u oblikovanju društvene i političke stvarnosti u Srbiji.

OSVRT NA EKOLOŠKE PROTESTE U SRBIJI SA KRAJA NOVEMBRA I POČETKA DECEMBRA 2021. GODINE

Ekoloških protesta, kao protesta gde se građani bore protiv odluka države i privatnih investitora koje ugrožavaju životnu sredinu, proteklih godina je u Srbiji održano mnogo, posebno onih koji su usmereni protiv otvaranja malih hidroelektrana na vodotocima širom zemlje. Međutim, protesti koji su u fokusu ovog istraživanja po broju učesnika i sadržajnosti nadmašili su ostale, ali i po svom političkom značaju. Protesti održani 27. novembra i 4. decembra 2021. godine izveli su više hiljada građana na ulice, doveli su do blokade velikog broja značajnih saobraćajnica u zemlji, ali i do teških incidenata, pre svega u Šapcu, a zatim u Novom Sadu i drugim gradovima Srbije.¹ Povod za izbijanje protesta predstavlja donošenje Zakona o referendumu i Zakona o eksproprijaciji. U javnosti, donošenje ovih zakona protumačeno je kao pokušaj države da olakša sebi proceduru oduzimanja privatne imovine u ime navodnog javnog interesa. Istovremeno, novi zakoni su protumačeni kao sredstvo koje će olakšati otvaranje rudnika litijuma u dolini reke Jadar, u zapadnoj Srbiji, koje je prema ugovoru sa Vladom Srbije trebalo da otvori multinacionalna kompanija Rio Tinto, poznata po svojim kontroverznim odlukama i poslovanju kako u domaćoj tako i u svetskoj javnosti.² Nakon iskazanog velikog nezadovoljstva tokom ova dva protesta, donošenje navedenih zakona povučeno je iz skupštinske procedure, a Vlada Srbije je donela uredbu o obustavi radova na otvaranju rudnika³, što je dovelo do postepenog gašenja protestnog talasa koji se nastavio tokom decembra 2021. i januara 2022. godine.

Iako je teško tumačiti posledice događaja koji su se odigrali u bliskoj prošlosti, na javnost u Srbiji ovi protesti ostavili su snažan utisak. Osim što su okupili veliki broj građana različitih političkih opredeljenja sa svih strana političkog spektra, protesti su podstakli stanovništvo skoro svih većih mesta u Srbiji da izađe na ulice, što se nije desilo još od petooktobarskih promena iz 2000. godine. Većina protesta održanih u međuvremenu uglavnom je zahvatala samo Beograd, prestonicu i politički centar države. To je kod pojedinih građana probudilo nadu u „buđenje zemlje“ i promene koje će doprineti boljitku zemlje. Sa druge strane, iako su opozicioni političari podržali protest, a neki od njih i bili u prvim redovima sa građanima, organizaciju i vođstvo protesta su u svojim rukama držale građanske i ekološke organizacije, među kojima su se najviše istakle inicijativa *Kreni–promeni*, na čelu sa Savom Manojlovićem i organizacija *Ekološki ustanak*, na čelu sa Aleksandrom Jovanovićem Čutom. Ove organizacije su određivale tok protesta kako postavljanjem jasnih i konkretnih uslova Vladi Srbije tako i usmeravanjem građana na lokacije na kojima će se održati protest blokadom puteva, pri čemu su se u povezivanju ljudi obilato služili društvenim medijima, stvarajući *organizaciono–podržanu* protestnu mrežu učesnika (Bennett & Segerberg, 2013, str. 46–48, prema Petrović & Petrović, 2017, str. 411–412).

Na izbijanje protesta uticao je splet različitih faktora. Sa jedne strane, stoji nezadovoljstvo znatnog broja građana vladajućim režimom u Srbiji. Prema rečima Dejana Bursaća, naučnog saradnika Instituta za političke studije u Beogradu, u ovu grupu spadaju opoziciono nastrojeni glasači ali i „ljudi srednje klase u velikim gradovima koje pogađaju problemi ekologije koji su aktuelni. Kao i oni koji generalno imaju primedbe na način na koji se upravlja zemljom i koji su nezadovoljni stanjem demokratije i medija. I najzad tu možemo ubrojati ljude koji su direktno pogođeni ovim protiv čega se protestuje iz delova zemlje u kojima postoje ekološki problemi“ (Valtner, 2021). Sa druge strane, docentkinja

¹ Za potpun izveštaj videti *Danas*: „Blokade puteva u Srbiji zbog Zakona o referendumu, problemi sa policijom“, 27. 11. 2021; „Blokade puteva širom Srbije, zabeleženo više incidenata“, 4. 12. 2021.

² Videti npr. „Rio Tinto i životna sredina“ (2021).

³ Uredba o prestanku važenja Uredbe o utvrđivanju Prostornog plana područja posebne namene za realizaciju projekta eksploatacije i prerade minerala jadarita „Jadar“. *Službeni glasnik RS*, br. 8/2022.

Fakulteta političkih nauka u Beogradu Jelena Lončar ističe da „protesti prvo pokazuju koliko su građanima zdravlje i čist vazduh važni i da je na ovim pitanjima moguće mobilisati građane“ (Valtner, 2021). Svakako ekološka pitanja, tzv. zelene stranke i zelene politike postaju sve snažniji faktor u političkom životu Evrope i sveta, što se može odraziti i na političke prilike u Srbiji. No, to ostaje da se vidi u budućnosti.

MEDIJSKO PREDSTAVLJANJE PROTESTA U SVETLU PROTESTNE PARADIGME I TEORIJE UOKVIRIVANJA

Osamdesetih godina 20. veka Čen i Li (Chan & Lee, 1984) su na primeru medijskog izveštavanja o protestima u Hong Kongu ustanovili tzv. *protestnu paradigmu* koja je sve do danas ostala relevantni teorijski okvir za razumevanje načina na koji masovni mediji predstavljaju proteste. Brojni istraživači su svojim radovima doprineli njenom usavršavanju i boljem razumevanju samog fenomena (videti npr. Amenta et al., 2017; Boykoff, 2006; Boyle, McLeod & Armstrong, 2012; Boyle & Schmierbach, 2009; Cammaerts, 2012; Dardis, 2006; Gamson & Wolfsfeld, 1993; McFarlane & Hay, 2003; McLeod & Hertog, 1999; Harlow, Salaverría, Kilgo & García-Perdomo, 2017; Weaver & Scacco, 2013). Šta nam protestna paradigma govori o tome kako mediji izveštavaju o protestima? Mediji, uopšte uzet, znatno veću pažnju u vestima poklanjaju političkim zvaničnicima i institucijama, a društvenim pokretima i njihovim predstavnicima uglavnom poklanjaju više pažnje ukoliko „nalikuju institucionalnim političkim akterima, u stepenu organizovanja, širini podrške, načinu artikulacije zahteva i ideja“ (Amenta et al., 2017 prema Kleut & Milojević, 2019, str. 194). Ako protesti i društveni pokreti teže da naruše postojeći *status quo* u društvu, i po svojim idejama znatno odstupaju od opšteprihvaćenog sistema vrednosti i ideologije, mediji će nastojati da ih u što većoj meri delegitimizuju i umanje njihov značaj (Chan & Lee, 1984). Međutim, da li će i koliko određeni medij legitimizovati ili delegitimizovati pojedini protest zavisi u velikoj meri od ideološke pozicije medija, odnosa prema vlasti i polarizovanosti medijskog sistema u određenom društvu (videti npr. Batziou, 2015). Ideološka orijentacija protesta i medija, kao i društveni, politički i kulturni kontekst unutar kog se protest odigrava, samo su neke od determinanti koje utiču na to koliko će mediji umanjiti značaj protesta. Pored ovih faktora, na relativizaciju protestne paradigme utiču i ciljevi i taktike učesnika protesta, koliko je određeni protest nasilan, kao i ko je vlasnik medija koji izveštava o protestu (Harlow et al., 2017 prema Krstić, Milojević & Kleut, 2018).

Iako na protestnu paradigmu utiču brojni faktori, ova paradigma je do sada pokazala da je veoma primenjiva kako na anglosaksonski kontekst, gde je najviše istraživanja i sprovedeno, tako i na evropski (Batziou, 2015; Kyriakidou & Olivas Osuna, 2017; Trivundža & Brlek, 2017) i vanevropski kontekst (Boyle et al., 2012; Harlow et al., 2017; Shahin, Zheng, Sturm & Fadnis, 2016; Veneti, Karadimitriou & Poulakidakos, 2016), kao i na okolnosti koje vladaju u Srbiji (Kleut & Milojević, 2019; Krstić et al., 2018; Krstić, Parry & Aiello, 2017). Važno je napomenuti da protestna paradigma takođe poklanja pažnju i kritikuje rutinske aktivnosti novinara prilikom izveštavanja o protestima. Oštrica kritike uglavnom je usmerena prema navici novinara da prednost daju zvaničnim izvorima (policiji, političarima, predstavnicima vlasti, analitičarima) dok učesnici protesta dobijaju relativno malo medijskog prostora da iskažu svoje mišljenje i prenesu poruke publici. U tom pogledu, od učesnika protesta više prostora dobijaju različiti posmatrači protesta i očevici izgreda ili slučajni prolaznici koji proteste doživljavaju kao smetnju ili prepreku za obavljanje njihovih svakodnevnih aktivnosti, pri čemu izostaju sveobuhvatna i ozbiljna istraživanja javnog mnjenja (McLeod, 2007).

U procesu delegitimizacije ili legitimizacije protesta novinari i šire mediji koriste različite *okvire* (eng. frames), odnosno skup koncepcija i ideja kojim mediji kod publike stvaraju

određenu sliku o svetu, koristeći i oslanjajući se na postojeći sistem vrednosti, ideje, mitove, stereotipe koji postoje u određenom društvu. Stoga, pojedinac ili grupe koje kontrolišu medije poseduju moć da oblikuju i određuju kako će šira javnost posmatrati svet oko sebe, čime istovremeno utiču na društveno delovanje šire javnosti (Hertog & McLeod, 2001). U tim odnosima i strukturama moći novinar se nalazi u sredini između javnosti i javnih aktera i različitih elita i sredini između postavljanja okvira (eng. frame setting), tumačenja događaja u skladu sa sopstvenim ubeđenjima, i prenošenja okvira (eng. frame sending) tj. prenošenja tumačenja događaja javnih aktera (Brüggemann, 2014). Da li će novinar određeni događaj uokviriti više u skladu sa svojim stavovima ili preneti okvir koji nameću oni koji su u poziciji moći zavisi od brojnih individualnih, organizacionih i socijalnih faktora, među koje se ubraja i povratna reakcija publike koja može putem interneta stupiti u kontakt sa novinarima (Kleut & Milojević, 2019).

U dosadašnjim istraživanjima, u skladu sa tendencijama protestne paradigme, najviše je bilo pažnje posvećeno okvirima delegitimizacije, konkretno okvirom nasilja i okvirom performansa (više o okvirima Kleut & Milojević, 2019; Krstić et al., 2018). Okvir nasilja ili konflikta je najpostojaniji od svih zbog velike pažnje koja se daje sukobima, što je posledica kako same prirode pojedinih protesta tako i rada medija. Mediji često pribegavaju izveštavanju o sukobima i što su događaji socijalno devijantniji (tuče huligana sa policijom, uništavanje imovine, hapšenja), veća je mogućnost da će se oni naći u vestima. Stavljanjem ovog okvira u prvi plan učesnici protesta se označavaju kao nasilnici i prestupnici, čime se ciljevi protesta obezvređuju i delegitimišu. Sa druge strane, sklonost medija ka dramatisaciji ogleđa se u upotrebi okvira performativnosti u prikazu protesta. Stavljanjem u prvi plan karnevalske i glumačke činove učesnika protesta, kao i odevanje, izgled i ponašanje koje odudara od uobičajenog, društveno prihvatljivog, mediji ovim postupcima u manjoj ili većoj meri skreću pažnju javnosti sa ključnih pitanja u vezi sa protestom, dok istovremeno učesnicima oduzimaju legitimitet da se bore za svoje ciljeve prikazujući ih kao svojevrsne „dvorske lude“.

KRITIČKA ANALIZA DISKURSA I PROTESTI

Kritička analiza diskursa predstavlja istraživački metod koji teži da otkrije i obelodani načine na koji se društvene nejednakosti i zloupotreba moći proizvode i održavaju u društvu kroz jezik, tekst i govor, ali i načine na koje se pojedinci i grupe mogu suprotstaviti. Polazeći od pretpostavke da jezik predstavlja sredstvo za izražavanje, stvaranje i reprodukciju društvenih nejednakosti, kritički analitičari ističu kako učesnici u komuniciranju nisu društveno jednaki i da oni koji poseduju moć mogu da kontrolišu postupke drugih ljudi direktno kroz naredbe ili zabrane, ali i indirektno kroz ubeđivanje odnosno manipulaciju tj. uticajem na njihovo mišljenje (Vuković, 2014). Drugim rečima, cilj kritičke analize diskursa jeste da „ukaže na povezanost između diskursne prakse, društvene prakse i socijalne strukture“ (Sheyholslami, 2001, str. 12, prema Vuković, 2014, str. 98).

Prvi sveobuhvatni model u kome treba posmatrati odnos između jezika i društvene prakse dao je Norman Ferkla (Fairclough 2003, 2005a, 2005b), koji je između elemenata *teksta* i *društvene prakse* (tj. ekonomskog, kulturnog i političkog aspekta konteksta unutar koga se komuniciranje odvija) uvrstio posrednički element *diskursne prakse*, kojim se analizira kako jedan tekst nastaje, kako se distribuira i koristi u jednom društvu. Drugim rečima, jezik treba da se analizira u svom društvenom kontekstu tj. osim lingvističke analize (analize stila, gramatičke i semantičke analize), treba proučiti i koje vrednosti tekst prenosi i na koje se poziva, koje pretpostavke leže u njegovoj suštini, koje društvene događaje tekst prikazuje ili isključuje odnosno u kom svetlu ih prikazuje, koliko je tekst otvoren prema različitosti, kao i koje žanrove i diskurse autor koristi u prenošenju svojih ideja (Fairclough, 2003 prema Janićijević, 2015).

Drugi znameniti teoretičar kritičke analize diskursa Van Dijk (Van Dijk 2009, 2015) u analizu odnosa između teksta i društva, koje slično posmatra kao i Ferklaf, uveo je element *socijalne kognicije*. Socijalna kognicija predstavlja kognitivnu komponentu koja posreduje između pojedinca i društva u celini. Iako je baštine pojedinci, ona je u svojoj prirodi socijalna, pošto je dele i drugi članovi društva i samim tim, ona aktivno učestvuje u konstruisanju društvene stvarnosti. Njenom analizom možemo dublje sagledati kako se u jednom društvu vrši proces *manipulacije*, komunikacijske prakse gde pošiljalac poruke vrši kontrolu nad onim koji prima poruku radi svog interesa (Van Dijk prema Jeftić, 2018). Ključnu komponentu socijalne kognicije čine *mentalni modeli*: „interpretacije koje pojedinci kreiraju o drugim osobama, o događajima i radnjama i u suštini predstavljaju kognitivni duplikat situacija. Kada ljudi vide neku scenu ili akciju, ili čitaju ili čuju nešto o nekom događaju, oni konstruišu jedinstveni model te situacije ili dopunjavaju i adaptiraju stari model. Tako su modeli referencijalna baza razumijevanja teksta“ (Van Dijk 1989, str. 166 prema Vuković, 2014, str. 103). Stoga je veoma važno da prilikom analize određenog društvenog fenomena i njegovog medijskog izveštavanja imamo u vidu kakvu mentalnu sliku o određenoj pojavi poseduju novinari, publika, ali i moćnici koji svoju interpretaciju putem medija nameću.

Kada su u pitanju protesti, diskursi koje koriste novinari u svojim tekstovima gde izveštavaju o njima u potpunosti se uklapaju u okvire koje koriste da bi stvorili predstavu o određenom protestu, što znači da tekst i diskursi prate osnovni cilj njegovog legitimisanja ili delegitimisanja. Sa jedne strane, različiti diskursi služe kao pogodno sredstvo za stvaranje mentalnih modela koji kod publike treba da stvore simpatije ili antipatije prema učesnicima protesta, javnim akterima i političarima koji su povezani sa njim, ali i prema protestu u celini (Featherman, 2015). Sa druge strane, upotrebom različitih diskursa novinari mogu da banalizuju određeni protest, njegove ciljeve i učesnike, skrećući pažnju sa ključnih pitanja i problema, čineći to radi održavanja *statusa quo* u društvu (Jacobsson, 2021). Postojanim postavljanjem protesta, njegove sadržine i ciljeva, unutar određenih okvira i diskursa, mediji nastoje da kod publike konstruišu i „normalizuju“ određeno viđenje protesta tj. da nametnu sliku i tumačenje koje će publika vremenom nesvesno prihvatiti kao zdravorazumsko razmišljanje (Tourangeau, 2018).

METOD ISTRAŽIVANJA

Uzimajući u obzir navedene teorijske postavke, ovo istraživanje imalo je za cilj da istraži kako su mediji u Srbiji prikazali proteste koji su održani 27. novembra 2021. godine. U skladu sa ciljem, postavljena su dva istraživačka pitanja:

1. Koje okvire su dnevni listovi iz uzorka u najvećoj meri iskoristili prilikom opisa, predstavljanja i tumačenja protesta?
2. Koje diskurse su dnevni listovi iz uzorka u najvećoj meri iskoristili prilikom opisa, predstavljanja i tumačenja protesta?

S obzirom na to da je istraživanje u suštini eksplorativnog karaktera, ono je zasnovano na jednoj radnoj hipotezi koja tvrdi da *Informer* koristi u većoj meri okvire i diskurse koji delegitimišu protest, a *Danas* one diskurse i okvire koji isti protest legitimišu.

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od sveukupno 105 tekstova koje su dnevni listovi *Informer*⁴ ($n = 58$) i *Danas*⁵ ($n = 47$) objavili na svojim portalima u periodu od 27.

⁴ *Informer* je visokotiražni tabloidni dnevni list, izuzetno naklonjen aktuelnoj vlasti i neprijateljski nastrojen prema njenim protivnicima koje nastoji da diskredituje svim sredstvima. Poznat je po senzacionalističkim pričama, bombastičnim naslovima i naslovnim stranama, zbog čega se često nalazi na udaru kritike javnosti, a često je i tužen na sudu zbog uvrede časti i širenja dezinformacija. U vlasništvu je *Insajder tima* d. o. o. iz Beograda, čiji je direktor Damir Dragić, a glavni i odgovorni urednik lista je Dragan J. Vučićević.

⁵ *Danas* je osnovan 1997. godine od strane grupe bivših novinara listova *Borba* i *Naša borba*. Direktor lista je

11. 2021. godine (datuma održavanja prvog velikog protesta), zaključno sa 3. 12. 2021. godine (danom uoči drugog velikog protesta). Opređenjenje za analizu onlajn izdanja navedenih dnevnih listova primarno je determinisano njihovom potpuno suprotnom ideološkom pozicijom, što omogućuje dublje i podrobnije sagledavanje određenog fenomena.

Od istraživačkih metoda upotrebljena je kvantitativno-kvalitativna analiza sadržaja. Kao istraživački instrument za analizu podataka upotrebljen je kodni list, a osnovna jedinica analize predstavlja onlajn novinski tekst. Kodiranje tekstova izvršio je sam autor istraživanja. Kategorije kodnog lista odnose se na varijable okvira koji su upotrebljeni u predstavljanju protesta. Okviri za analizu tekstova su preuzeti iz istraživanja Jelene Kleut i Ane Milojević (2019) o medijskom predstavljanju protesta „Protiv diktature“ iz 2017. godine. Reč je o sledećim okvirima:

- **okvir legitimizacije** (podrazumeva prikaz velikog broja učesnika protesta, ističe se njegov nezavisan i trajan karakter, samoniklost, spontanost i samoorganizovanost) **i delegitimizacije protesta** (podrazumeva prikaz malog broja učesnika protesta, njihovu demonizaciju i isticanje zavedenosti učesnika od strane političkih partija i stranog faktora),
- **okvir nasilja** (podrazumeva da se u prvi plan stavljaju incidenti i nasilni karakter protesta i njegovih učesnika, sukobi sa policijom, uništavanje imovine i tome sl.),
- **okvir performansa** (podrazumeva da se u prvi plan stavlja performativni i karnevalski karakter protesta, odnosno naglašava se neobičan izgled i ponašanje učesnika protesta, kao i njihove parole i uzvici),
- **okvir demokratskog i nedemokratskog karaktera protesta** (podrazumeva prikaz protesta ili kao akta građana u kojem nastoje da ostvare i unaprede svoja demokratska prava i slobode ili kao akta u kojem se postojeća demokratska i građanska prava i slobode urušavaju).

Svaki od okvira sadrži određeni skup karakteristika, navedenih u prethodnim redovima, kojima se novinari služe u oblikovanju značenja teksta u željenom smeru. No, treba imati u vidu da se okviri međusobno prepliću i ne mogu se lako razdvojiti. Ipak, radi adekvatne analize tekstovi su prilikom kodiranja razvrstani u striktno definisane potkategorije. U slučaju okvira nasilja i performansa, tekstovi su razvrstani u dve potkategorije, u zavisnosti od toga da li su navedeni okviri prisutni ili odsutni u tekstu. U slučaju druga dva okvira, tekstovi su razvrstani u dve potkategorije, u zavisnosti od toga da li se protesti legitimišu ili delegitimišu u tekstu i da li se protesti prikazuju kao demokratski ili kao nedemokratski.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Analiza tekstova kroz okvire legitimizacije i delegitimizacije potvrdila je hipotezu da *Danas* u znatnoj meri koristi okvire i diskurse legitimiteta (41 od ukupno 47 tekstova), a *Informer* delegitimiteta (56 od ukupno 57 tekstova). Šest tekstova lista *Danas* u kojima se protest delegitimise predstavljaju izjave političara iz aktuelne vlasti, te će o ideološkoj pozadini njihovih izjava biti više reči kada se bude govorilo o tekstovima lista *Informer*. U listu *Danas* legitimizacija protesta se sa jedne strane vrši putem fotografija u kojima se naglašava masovnost protesta i veliki broj učesnika koji mirno iskazuju svoje nezadovoljstvo (primer: Slika 1). U samim tekstovima legitimizacija protesta se vrši preko parafr-

---

Bojan Cvejić, a glavni i odgovorni urednik Dragoljub Petrović. Izdavač je Dan graf d. o. o. iz Beograda, a od 2021. godine list posluje u okviru *United Media* grupe, unutar koje posluju pojedini opoziciono i kritički nastrojani mediji prema akutelnoj vlasti u Srbiji, poput televizija *N1* i *Nova S*. Kao i navedene televizije, i dnevni list *Danas* kritički i opoziciono je nastrojen prema aktuelnom režimu, namenjen je i naklonjen građanskoj i demokratskoj opciji u zemlji i smatra se da ga pretežno čita visokoobrazovana urbana populacija.

ziranih i direktno citiranih izjava različitih aktera odnosno subjekata u tekstu. Iz njihovih izjava može se zaključiti da protesti predstavljaju borbu građana da se povuku sporni zakoni koji ugrožavaju pravo privatne svojine, ali istovremeno predstavljaju i legitimnu borbu građana protiv režima koji nanosi veliku štetu zemlji i ugrožava osnovni preduslov za opstanak – zdravu životnu sredinu.⁶

Informer, koristeći izjave predsednika, premijerke, ministara i drugih političara iz aktuelne vlasti u Srbiji, nastoji da pristrasnim tekstovima na različite načine delegitimise proteste i omalovaži njegove učesnike. Prva, oprobana tehnika, kako u Srbiji tako i u drugim delovima sveta, jeste predstavljanje malobrojnosti učesnika protesta. U tekstovima njihova brojnost varira od „šalice lažnih ekologa“, preko nekoliko desetina do nekoliko stotina. Pored toga, često se za učesnike protesta koristi epitet „lažni ekolozi“, čime se ukazuje na to da protesti nemaju nikakve veze sa ekološkim problemima, već da učesnici protesta imaju skrivene namere koje pokrivaju paravanom ekologije da se nasilnim putem sruši vladajući poredak Srpske napredne stranke i predsednika Aleksandra Vučića koji se predstavlja kao ličnost koja je zemlji donela stabilnost, sigurnost, ekonomski napredak, radna mesta. Učesnici protesta se skoro redovno karakterišu kao „đilasovci“, termin koji se u provladinim medijima koristi za označavanje svih opoziciono nastrojenih građana, bez obzira na to da li su oni stvarne pristalice Dragana Đilasa, predsednika Stranke slobode i pravde, ili ne. Iako opozicione partije zvanično nisu učestvovala u organizaciji protesta (mada su ga zdušno podržale), isticanjem u prvi plan Đilasa, Marinike Tepić, Nebojše Zelenovića i drugih političara, članova nekadašnje Demokratske stranke koja je bila na vlasti do 2012. godine a o čijem režimu većina građana ne gaji povoljno mišljenje, *Informer* teži da skrene pažnju sa stvarnih ciljeva i namera učesnika protesta, stvori omrazu čitalaca prema njima i poveže protestne aktivnosti sa navodnim nasilnim i vanparlamentarnim planovima opozicije da se domogne vlasti. U svrhu stvaranja omraze, *Informer* u pojedinim tekstovima označava učesnike protesta kao tzv. „strane plaćenike“ – osobe koje dobijaju novac iz inostranstva da bi svojim akcijama destabilizovale zemlju (primer: „SAD JE SVE JASNO! Rokfelerov fond dao ogromne pare đilasovcima da sruše Srbiju!“, 27. 11. 2021). Istovremeno ih označava kao zagovornike stava o tome da se u ratu devedesetih godina 20. veka na području BiH dogodio genocid u Srebrenici, što predstavlja osetljivu i kontroverznu temu kako u srpskoj tako i u javnosti drugih naroda sa područja bivše Jugoslavije (primer: „Oni bi da zaustave svaki projekat u Beogradu!“, 29. 11. 2021).

Kako su nasilni incidenti koji su se dogodili u Šapcu obeležili čitav protest od 27. 11. 2021. godine, okvir nasilja snažno je prisutan i u jednom i u drugom listu (u listu *Informer* je okvir prisutan u 43 od ukupno 57 tekstova). Međutim, iz pisanja ova dva lista dobijamo potpuno različite slike o incidentima koji su se tamo dogodili, a sami listovi su stavili fokus na različite aspekte jednog te istog događaja. *Danas* prevashodno nastoji da proteste prikaže kao mirne, što se i vidi i po broju tekstova napisanih u tom okviru (31 od ukupno 47 tekstova), no značajan broj tekstova (16) posvećen je incidentima gde su u prvi

---

6 Ilustrovano rečima jednog od učesnika protesta na Pupinovom mostu u Beogradu: „Ovde smo došli jer se mnoge stvari dešavaju protiv naše volje. Izgubili smo kao narod pravo glasa i pravo da se pitamo za bilo šta. Povod za naš dolazak je, naravno, donošenje nakaradnog Zakona o eksproprijaciji, kojim se utabava put za dolaženje kompanije Rio Tinto. Na konto „javnog interesa“, ja sam izgubio deo zemljišta svoje dedovine, tako da me ova situacija posebno pogađa jer mi je oteta privatna svojina“ („Blokade puteva u Srbiji“, 27. 11. 2021). Slično ističe, primera radi, i Miodrag Stanković, odbornik koalicije *Niš moj grad*, koji kaže da su protesti „u potpunosti legitimni i opravdani jer ova vlast reaguje samo kad joj se ‘desi narod’“, i da će njegova koalicija podržati „zahteve koji se odnose na zaustavljanje uništavanja prirodnih potencijala Srbije, borbu protiv zagađenja vazduha, kao i pobunu protiv pravnog nasilja i suspenziju pravne države, što omogućava usvajanje Zakona o eksproprijaciji i Zakona o referendumu“ (Miladinović, 2021b).

plan stavljeni mladići koji su naoružani palicama i čekićima izašli iz konvoja vozila koji se uputio u Beograd na skup pristalica Srpske napredne stranke, koji se održavao tog dana, i napali okupljene građane koji su blokirali Novi most u Šapcu (Slika 2). U listu se građani označavaju kao oni koji su „mirno protestovali protiv nedavno usvojenih, katastrofalnih zakona i vlasti, koja je, kako se navodi, ogrezla u nasilju i korupciji“ („Skupština slobodne Srbije zahteva da odmah budu pušteni uhapšeni građani“, 27. 11. 2021), a vinovnici incidenta kao grupa „režimskih batinaša“, „čekićara“ i „Vučićevih i Vulinovih kapuljaša i batinaša“ („Tepić: Na protestu u Šapcu pokazan „varvarizam“ aktuelne vlasti“, 28. 11. 2021). Za vreme incidenta, bager iz konvoja pokušao je da probije blokadu, no zaustavio ga je jedan od učesnika protesta, meštаниn okoline Šapca Dragan Milovanović Crni, koji je ušao u fizički obračun sa vozačem bagera Dušanom Prokićem. U listu *Danas* Crni se označava kao junak, koji je „hitrom intervencijom na 'bageru' sprečio krvoproliće, uzvratio je na fizički napad i osujetio batinaše da nekoga liše života ili teže povrede“ (Živanović, 2021).

Potpuno drugačiju sliku fizičkog obračuna Crnog sa bageristom, kao i samih incidenta, dobijamo ukoliko čitamo *Informer*. Izbegavajući da prikaže napad grupe mladića na učesnike protesta, *Informer* stavlja naglasak na fizički obračun Crnog i Dušana Prokića, gde se prvi označava kao „đilasovski huligan“ koji je „zverski“ pretukao ili „zamalo ubio“ Dušana Prokića koji je „pokušao da zaštiti imovinu svoje firme i koji je krvnički pretučen dok je radio pošteno za koru hleba“ („ĐILASOVCI HOĆE KRVI!“, 27. 11. 2021) i kome su se lekari sa VMA borili da sačuvaju vid („BAGERISTI DUŠKU PROKIĆU SE LEKARI NA VMA BORE DA SPASU OKO“, 29. 11. 2021). U cilju dalje demonizacije, Crni je u jednom tekstu označen kao radnik firme čiji su vlasnici „mafijaški svedok saradnik Ljubiša Buha Čume i zloglasni albanski narko-diler Naser Keljmendi“ („Đilasovski mediji vrše pritisak na pravosuđe zbog Čumetovog i Keljmendijevog batinaša!“, 30. 11. 2021). Ovaj incident pomogao je *Informeru* da dodatno ojača celokupni narativ o nasilnosti protesta i njegovih učesnika.⁷

Zanimljivu sliku *Danas* i *Informer* daju o dva protesta građana koja su održana dan nakon incidenta u Šapcu, koja dodatno ilustruju njihove dijametralno suprotne ideološke stavove i položaj. *Danas* daje detaljan izveštaj sa „Protesta protiv režimskog nasilja“ koji je održan u Beogradu, tokom koga su opozicione partije, ekološke i druge građanske organizacije, kao i okupljeni građani, osudili incidente i istakli nužnost ujedinjenja radi borbe protiv vlasti, pošto je „država spremna silom da krene na svoje građane“ (Hadnađ, Petrović i Radovanović, 28. 11. 2021). *Informer* isti protest pominje u jednom tekstu gde nastoji da ga delegitimiše oslikavajući ga kao neuspešni skup opozicije koji nije uspeo da okupi veliki broj građana.⁸ Sa druge strane, *Informer* daje izveštaj sa protesta „Pravda za Duška“, održanog u Šapcu, koji predstavlja „protestni skup građana revoltiranih nezakonitim blokadama puteva širom Srbije, ali i odlukom Tužilaštva u tom gradu da ne zatraži

⁷ Ilustrovano izjavom predsednika Vučića: „Došli ljudi, ne prijavljuju ništa, idu namerno protiv zakona, blokiraju sve puteve u Srbiji. Čekaj bre, ko ste vi da blokirate puteve?! Mi smo bogovi, odlučili smo da kršimo zakone, da blokiramo puteve! Dovedu teške mašine kojima blokiraju most, a onda dođe neko sa teškom mašinom ko ima pravo da koristi put, onda tog čoveka koji nije pogazio nijedan zakon izubijaju na mrtvo ime i prezime da mu se danas lekari bore za oko, a onda mu kažu to što smo te izubijali, ti si to zaslužio. I malo smo te izubijali, trebalo je više, trebalo je oba oka da ti izvadimo, trebalo je sve da vas pobijemo. A onda pustite nas na slobodu jer smo mi heroji koji smo vas ubijali i kršili zakon i tukli oni koji nisu kršili zakon, a uhapsite one koji nisu prekršili zakon. Ko su oni da nam remete naše kršenje zakona!“ („A onog sa sekirom niste videli?“, 30. 11. 2021).

⁸ „Oko 1.900 ljudi okupilo se večeras na političkom okupljanju na Trgu republike u Beogradu, koje predvode predstavnici opozicije Dragan Đilas, Marinika Tepić i Boris Tadić. Planirana je šetnja do RTS-a, a sofisticirani softver jedne zapadne ambasade uspeo je i da izračuna tačan broj okupljenih Đilasovih sledbenika, kojih je bilo tek nešto više od 1.900! Dragan Đilas ne bi bio to što jeste, a da ne koristi svaku priliku da širi svoje laži. Tako je i ovog puta iskoristio priliku da sa svojim 'ekolozima' širi lažnu propagandu. Time se pokazuje da ovo pokazuje da ovo nije nikakav ekološki protest, već još jedan skup opozicije“ („DEBAKL DRAGANA ĐILASA!“, 28. 11. 2021).

pritvor za batinaša Dragana Milovanovića Crnog koji je u subotu tokom nezakonitog protesta lažnih ekologa divljački pretukao bageristu Duška Prokića, samo zato što se svojim bagerom kretao magistralnim putem u okolini Šapca“ („HILJADE GRAĐANA NA ULICAMA ŠAPCA!“; 29. 11. 2021). To je ujedno i jedini tekst gde se o protestima piše pozitivno.

Okvir performansa nije prisutan značajno ni u jednom od listova (*Informer*: 2 od ukupno 57 tekstova; *Danas*: 10 od ukupno 47 tekstova), verovatno zbog toga što su u fokusu bili incidenti u Šapcu, koji su obeležili protest, a i medijski su privlačniji. U listu *Danas* ovaj okvir može se uočiti na nekolicini fotografija na kojima se nalaze učesnici protesta sa zastavama Srbije i različitih udruženja ali i transparentima sa raznorodnim porukama poput „Nećete mi ukinuti slobodu govora jer imam svašta da vam kažem“ i „Nećete me naterati da odem jer je Srbija vredna borbe“ (Slika 3), „Novi Sad poručuje: Srbija nije na prodaju“ (Slika 4), „Protiv smo zagađenja vazduha, medija, obrazovanja, kulture, jezika“ (Slika 5). Kada su u pitanju tekstovi, okvir je izrazito prisutan samo u jednom tekstu, gde niški karikaturista i performer Slavoljub Blagojević poziva predsednika Vučića na „dvoboj čekićima“ (Miladinović, 2021a).

Informer ne obiluje fotografijama performansa, niti mu je ovaj okvir u prvom planu, pošto naglasak stavlja na nasilje i na nasilni karakter protesta. Jedino što se može pomenuti u vezi sa ovim okvirom jeste nastojanje lista da prikaže učesnike protesta kao neznalice koje ne znaju ništa o ekologiji, a niti o zakonima čije ukidanje traže.⁹

Kada je reč o okviru demokratskog i nedemokratskog karaktera protesta, list *Danas* ističe demokratski karakter protesta putem izjava različitih aktera u kojima se naglašava opravdanost građanske neposlušnosti, suverenitet naroda („ovde narod bira vlast a ne vlast narod“ – Brajan Brković, aktivista; Hadnađ i sar., 2021), kao i značaj pravne države i zakona.¹⁰

Sa druge strane, u svojim nastojanjima da prikaže nedemokratski karakter protesta, *Informer* u prvi plan stavlja činjenicu da zbog protesta i blokada saobraćajnica širom zemlje mnogi građani nisu mogli normalno da putuju i da se kreću. Mnogi tekstovi oštro osuđuju učesnike protesta, optužujući ih da svojim sugrađanima, koji imaju drugačije mišljenje, ugrožavaju slobodu kretanja, što je jedno od osnovnih ljudskih prava. Zbog toga ih u mnogim tekstovima označavaju kao „fašiste“, dok manji broj tekstova prenosi utiske i nezadovoljstvo prolaznika i posmatrača kojima blokade otežavaju put do kuće ili posla (primer: „Majka moli da je puste, jer joj mala deca plaču, đilasovci joj blokirali kola!“; 2. 1. 2021). Nastojanje autora tekstova u ovom listu da demonizuju učesnike protesta zbog blokade puteva sumirano je u sledećem paragrafu iz kolumne Nebojše Bakarca: „Da li je

⁹ Ilustrovano izjavom premijerke Ane Brnabić: „Kad je reč o Zakonu o eksproprijaciji, sigurna sam da ti ljudi ne znaju o čemu pričaju. Potpuna je besmislica da vi nekom možete da uzmete zemlju, stan ili kuću time što ćete reći da je to javni interes. To je besmislica, to je laž, to je nemoguće da se desi.“ („TO JE NEMOGUĆE, TO JE LAŽ!“; 29. 11. 2021).

¹⁰ Navedene tvrdnje mogu se ilustrovati sledećim primerima: Miroslav Parović, predsednik Narodnog slobodarskog pokreta, izjavio je da zbog brutalnosti reakcije režima na mirne proteste „treba biti neodustajan u građanskoj neposlušnosti koja treba da kulminira na dan izbora naredne godine kada svim snagama treba sprečiti Vučića da proglasi izborne rezultate i zatvori izborni proces za koji se već sada može reći da je namješten i nedemokratski. Jer kada batinaši gaze narod bagerima i tuku macolama samo da bi stigli da miting vlasti, šta li će tek da rade kada bude trebalo ubacivati glasove u biračke kutije.“ („Parović: Vulin podstrekivao policajce na brutalnost prema učesnicima građanskih protesta“, 28. 11. 2021). U sličnom maniru, Savo Manojlović izjavljuje sledeće: „Koncept građanske neposlušnosti jeste da kršite propise na određeni način da biste sprečili veću povredu pravnog sistema i zaštili neku vrstu prava“ („Savo Manojlović: Najekstremniji vid nezadovoljstva dok ne budu vraćeni nazad zakoni“, 2. 12. 2021). Demokratski karakter protesta opisuju i reči profesora Pravnog fakulteta u Beogradu Vladimira Vuletića: „Nakon usvajanja Zakona o referendumu i Zakona o eksproprijaciji više nije zgažena samo pravna država, već su unižena i elementarna ljudska prava a posebno neprikosnoveno pravo privatne svojine. Građani Srbije su stali u odbranu vode, vazduha i svojih Ustavom zajemčenih prava.“ (Živanović, 2021).

ekološki, u subotu, po lepom danu sprečavati slobodu kretanja građana? Da li je normalno blokirati Beograđane da se neometano kreću gradom? Na kraju da li je normalno blokirati 50.000 članova jedne političke stranke da prisustvuju skupštini stranke u Beogradu? Ovakav primitivizam i nasilje nisu skoro zabeleženi u skorijoj istoriji političkog života. Setimo se mračne prošlosti kada je Hitler doneo zakone kojima je Jevrejima sprečavao čak i slobodno kretanje! Na političku scenu Srbije su stupili lažni ekolozi, a pravi hitlerčići! Svi oni koji su danas planirali da putuju u posete svojim porodicama, da odvedu decu kod bake i deke, ako ne daj Bože moraju da žure kod lekara, moraju da znaju da će to danas biti teško moguće, jer je takav hir lažnih ekologa i đilasovaca.“ (2021). U pojedinim tekstovima provejava, takođe, ideja da se demokratska prava i slobode na ostvaruju „na ulici“, već da postoje institucije u kojima opozicija i svi koji su nezadovoljni aktuelnom vlašću mogu na legitiman način da izraze svoje nezadovoljstvo i donesu promene.

DISKUSIJA I ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U Srbiji, gde vlada izraženo polarizovan medijski sistem, publika može steći potpuno različitu sliku o određenom događaju ili društvenom fenomenu u zavisnosti od medija koji koristi za informisanje. Svaki medij se trudi da svoju viziju stvarnosti prikaže kao jedinu i pravu istinu, što zahteva od pojedinca da bude kritički nastrojen prema svakom medijskom sadržaju koji mu je dostupan i da preispituje svaku informaciju, ukoliko želi da ima što objektivniju i sveobuhvatniju sliku određenog događaja ili pojave. To je naročito važno u današnjem svetu kojem je upotreba interneta donela pravu „poplavu informacija“, koja pojedinca može da potpuno dezorijentiše. Stoga pojedinac mora adekvatno da filtrira informacije koje dobija da bi bio imun na medijsku i svaku drugu manipulaciju.

Istraživanje je potvrdilo hipotezu da list *Danas* u predstavljanju ekoloških protesta od 27. novembra 2021. godine koristi legitimišuće okvire i diskurse, a *Informer* delegitimišuće. Konkretno, *Danas* u stvaranju pozitivne slike o samim protestima ističe njegovu masovnost i mirni karakter kako kroz audio-vizuelni materijal tako i kroz izjave različitih aktera protesta. Kao list koji propagira proevropske i progresivno liberalne vrednosti, izjavama sagovornika, bilo da su u pitanju građani, političari ili predstavnici nevladinih i ekoloških organizacija, stavlja u prvi plan potrebu za očuvanjem neprikosnovenosti privatne svojine, vladavine prava i stvaranjem pravne države, ali naznačava i opravdava pravo građana da izraze svoju neposlušnost vlasti ukoliko procene da izvršni i zakonodavni organi rade protiv javnog interesa, što su jedni od osnovnih postulata liberalnog viđenja parlamentarne demokratije. Elementima tog diskursa dodat je diskurs o ekologiji i održivom razvoju, u kom se ističe potreba građana za zdravom životnom sredinom u kojoj će naredne generacije živeti i stvarati. Istovremeno, kako svaki diskurs zahteva prikaz onog „drugog“, na osnovu koga pojedinci i grupe grade svoj identitet i sliku o sebi, u ovom slučaju taj „drugi“ je aktuelna vlast u Srbiji, na čelu sa predsednikom Aleksandrom Vučićem i Srpskom naprednom strankom, koja se označava kao nasilnička i štetna po vitalne interese i budućnost zemlje. Iako su njeni predstavnici u pojedinim tekstovima dobili svoj prostor, ipak je njihovo viđenje protesta i stvarnosti u većoj meri „ugušeno“ slikom protesta opisanom u prethodnim redovima.

No, glas vlasti je glasno iskazan u listu *Informer*, koji u potpunosti isključuje glasove i mišljenje onih koji se ne slažu sa stavovima vladajućih struktura. U delegitimizaciji i demonizaciji protesta, ovaj list se služi svim okvirima i sredstvima koji se već decenijama koriste širom sveta, kao što su isticanje malobrojnosti učesnika protesta, stavljanje u prvi plan nasilja i nasilnih scena gde se učesnici protesta prikazuju kao izgređnici i nasilnici (čak i teroristi), naglašavanje teškoća koje je protest stvorio za neometano odvijanje svakodnevnih aktivnosti, ali i upotreba različitih diskursa koji služe da ocrne učesnike protesta i izazovu gnušanje i prezir prema njima kod čitalaca ovog lista. U nastojanju da

proteste prikaže kao akt destabilizacije države, a ne kao pravo građana na iskazivanje nezadovoljstva, list označavanjem učesnika protesta kao „lažni ekolozi“ i „đilasovci“, ali i konstantnim spominjanjem opozicionih političara, list pokušava da čitav protest predstavi kao opoziciono delovanje i pokušaj nasilnog rušenja vlasti, pošto sama opozicija nije u mogućnosti da se formalnim, institucionalnim putem izbori za svoju politiku. Isto tako učesnici protesta se označavaju kao „strani plaćenici“, čime želi da se ukaže na njihovo neprijateljsko delovanje prema zemlji u kojoj žive. U cilju dalje delegitimizacije protesta, *Informer* pažnju poklanja ugrožavanju prava na slobodu kretanja koje je blokada puteva prouzrokovala, zanemarujući druga građanska prava i slobode kojima pažnju poklanja list *Danas*. Zbog blokade puteva učesnike protesta označava kao „fašiste“, što je očigledno izvlačenje iz konteksta jednog aspekta fašističke i nacističke ideologije i totalitarnog režima u svrhu demonizacije učesnika protesta. Čitajući tekstove lista *Informer* o protestima, dobijamo sliku o dve zaraćene strane odvojene velikim jazom. Na jednoj strani stoje pristalice aktuelne vlasti koji su označeni kao „pristojni ljudi“ i „pristojna Srbija“ i vladajući sistem na čelu sa predsednikom Vučićem, garantom mira, stabilnosti i napretka u zemlji. Drugu stranu čine učesnici protesta i opozicija, predstavljeni kao „izdajnici“ koji rade protiv interesa svoje zemlje.

Kada se posmatraju rutine i postupci novinara koji u svojim svakodnevnim aktivnostima izveštavaju o protestima, može se zaključiti da se *Informer* uklapa u opštu sliku drugih medija u svetu koji, poput njega, daju prednost zvaničnicima i zvaničnim izvorima informacija, koriste prolaznike za izjave i ne bave se sveobuhvatnijim istraživanjem javnog mnjenja, kao ni mišljenjima učesnika i organizatora protesta (videti McLeod, 2007). *Danas* daje značajan prostor organizatorima i učesnicima prostora, što je, doduše, u skladu sa osnovnom namerom legitimizacije protesta. Ono na šta nije obraćena posebna pažnja, a zaslužuje da se spomene i bolje istraži u budućnosti, jesu specifičnosti onlajn izdanja dnevnih listova u odnosu na štampana izdanja. Mogućnost upotrebe eksternih i internih linkova, kao i neograničeni prostor za postavljanje multimedijalnog sadržaja, čini onlajn novinske tekstove specifičnim medijem u odnosu na štampane tekstove, koji poseduju svoje specifične mogućnosti za prenos poruke i uticaj na mišljenje čitalaca (videti Bajić, 2017).

Na kraju, kao ograničenje ovog istraživanja može se istaći potencijalna nepodesnost uzorka, pošto je obuhvaćeno samo nedelju dana izveštavanja o protestima u izučavana dva lista, te je moguće da neke pojedinosti i pravilnosti nisu uočene zbog ograničenosti uzorka. Posebna pažnja, takođe, nije posvećena analizi audio-vizuelnog i vizuelnog materijala, što je važna tema, pošto ovaj materijal u velikom broju slučajeva nosi snažniju poruku od samog teksta (videti Krstić i sar., 2018). Osim toga, u budućim istraživanjima treba više pažnje posvetiti analizi samih diskursa, pomenutih u ovom istraživanju, čije ispoljavanje treba da se posmatra u znatno dužem vremenskom periodu. No, posmatrano šire, u budućnosti treba više pažnje da se posveti istraživanju medijske legitimizacije protesta i njenim mehanizmima, kao i predstavljanju protesta u ekstremno polarizovanim medijskim sistemima, jer protestna paradigma je primenjivija u slučaju medija koji prevashodno delegitimišu proteste, i to u društvima koja nisu izrazito politički polarizovana.

LITERATURA

- Amenta, E., Elliott, T. A., Shortt, N., Tierney, A. C., Türkoğlu, D., & Vann Jr, B. (2017). From bias to coverage: What explains how news organizations treat social movements. *Sociology Compass*, 11, e12460. <https://doi.org/10.1111/soc4.12460>
- A onog sa sekirom niste videli? Šta je radio tamo sa to sekirče - brao cveće za Violu Fon Kramon? (30. no-

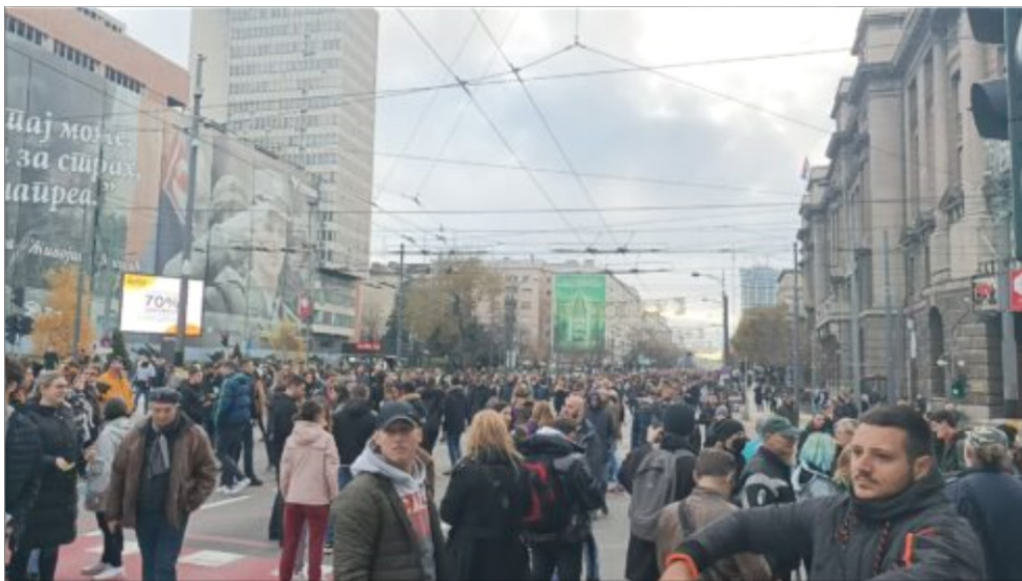
- vembar 2021). *Informer*. URL: <https://informer.rs/vesti/politika/655987/onog-sekirom-niste-videli-sta-radio-tamo-sekirce-brao-cvece-violu-fon-kramon>
- Bajić, P. (2017). Onlajn štampa: odnosi između sadržaja u štampanim i onlajn izdanjima dnevnih novina. *CM: Communication and Media*, 12 (39), 57–82. <https://doi.org/10.5937/comman12-9129>
- BAGERISTI DUŠKU PROKIĆU SE LEKARI NA VMA BORE DA SPASU OKO, A ĐILASOVAC KOJI GA JE ZVERSKI PRETUKAO JE JUNAK?!? (29. novembar 2021). *Informer*. URL: <https://informer.rs/vesti/politika/655714/bageristi-dusku-prokicu-lekari-vm-a-bore-dajilasovac-koji-zverski-pretukao-junak>
- Bakarec, N. (27. novembar 2021). Blokada mozga. *Informer*. URL: <https://informer.rs/vesti/politika/655305/nebojsa-bakarec-blokada-mozga>
- Batzou, A. (2015). A Christmas tree in flames and other – visual – stories: Looking at the photojournalistic coverage of the Greek protests of December 2008. *Social Movement Studies*, 14 (1), 22-41. <https://doi.org/10.1080/14742837.2013.870467>
- Blokade puteva u Srbiji zbog Zakona o referendumu, problemi sa policijom (FOTO, VIDEO) (27. novembar 2021). *Danas*. URL: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/pocelo-okupljanje-gradjana-ispred-palate-pravde-pred-najavljenu-blokadu/>
- Blokade puteva širom Srbije, zabeleženo više incidenata (FOTO/VIDEO) (4. decembar 2021). *Danas*. URL: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/pocelo-okupljanje-gradjane-zbog-najavljenih-blokada-puteva/>
- Boykoff, J. (2006). Framing dissent: Mass-media coverage of the global justice movement. *New Political Science*, 28 (2), 201–228. <https://doi.org/10.1080/07393140600679967>
- Boyle, M. P., McLeod, D. M., & Armstrong, C. L. (2012). Adherence to the protest paradigm: The influence of protest goals and tactics on news coverage in US and international newspapers. *The International Journal of Press/ Politics*, 17 (2), 127–144. <https://doi.org/10.1177/1940161211433837>
- Boyle, M. P., & Schmierbach, M. (2009). Media use and protest: The role of mainstream and alternative media use in predicting traditional and protest participation. *Communication Quarterly*, 57 (1), 1-17. <https://doi.org/10.1080/01463370802662424>
- Brüggemann, M. (2014). Between frame setting and frame sending: How journalists contribute to news frames. *Communication Theory*, 24 (1), 61–82. <https://doi.org/10.1111/comt.12027>
- Cammaerts, B. (2012). Protest logics and the mediation opportunity structure. *European Journal of Communication*, 27 (2), 117-134. <https://doi.org/10.1177/0267323112441007>
- Chan, J. M., & Lee, C. C. (1984). The journalistic paradigm on civil protests: a case study of Hong Kong. In A. Arno & W. Dissanayake (Eds.), *The news media in national and international conflict* (pp. 183–202). Boulder, CO: Westview.
- Dardis, F.E. (2006). Marginalization devices in U.S. press coverage of Iraq war protest: A content analysis. *Mass Communication & Society*, 9 (2), 117-135. https://doi.org/10.1207/s15327825mcs0902_1
- DEBAKL DRAGANA ĐILASA! Na tajkunov politički skup došlo jedva 1.900 ljudi! (FOTO) (28. novembar 2021). *Informer*. URL: <https://informer.rs/vesti/politika/655605/tajkunov-politicki-skup-doslo-jedva-900-ljudi>
- (VIDEO) ĐILASOVCI HOĆE KRV! Huligan krvnički pretukao radnika! Jeziv snimak iz Šapca! (27. novembar 2021). *Informer*. Posećeno 28. juna 2022. URL: <https://informer.rs/vesti/politika/655307/video-djilasovci-hoce-krv-huligan-krvnicki-pretukao-radnika-jeziv-snimak-sapca>
- Đilasovski mediji vrše pritisak na pravosuđe zbog Čumetovog i Keljendijevog batinaša! (30. novembar 2021). *Informer*. URL: <https://informer.rs/vesti/politika/655954/djilasovski-mediji-vrse-pritisak-pravosuđe-zbog-cumetovog-keljendijevog-batinasa>
- Fairclough, N. (2003). *Analysing discourse: Textual analysis for social research*. London and New York: Routledge.
- Fairclough, N. (2005). Critical discourse analysis in trans-disciplinary research on social change: transition, re-scaling, poverty and social change. *Lodz Papers in Pragmatics*, 1, 37-58.
- Fairclough, N. (2005). Critical discourse analysis. *Marges Linguistiques*, 9, 76-94.
- Featherman, C. (2015). *Discourses of ideology and identity: Social media and the Iranian election protests*. London and New York: Routledge.
- Gameson, W.A., & Wolfsfeld, G. (1993). Movements and media as interacting systems. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 528 (1), 114-125. <https://doi.org/10.1177/0002716293528001009>
- Hadnađ, I., Petrović, D.S., i Radovanović, V. (28. novembar 2021). Završen protest „Protiv režimskog nasilja“ (VIDEO, FOTO). *Danas*. URL: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/protest-protiv-rezimskog-nasilja-na-trgu-republike-video-foto/>

- Harlow, S., Salaverria, R., Kilgo, D. K., & García-Perdomo, V. (2017). Protest paradigm in multimedia: Social media sharing of coverage about the Crime of Ayotzinapa, Mexico. *Journal of Communication*, 67 (3), 328–349.
- Hertog J. K., & McLeod M. D. (2001). A multiperspectival approach to framing analysis: a field guide. In S. D. Reese, O. H. Gandy & A. E. Grant (Eds.), *Framing public life. Perspectives on media and our understanding of the social world* (pp. 141–162). Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates.
- HILJADE GRAĐANA NA ULICAMA ŠAPCA! Stop blokadi puteva i puštanju batinaša na slobodu /video/ (29. novembar 2021). *Informer*. URL: <https://informer.rs/vesti/politika/655818/hiljade-gradjana-ulica-ma-sapca-stop-blokadi-puteva-pustanju-batinaša-slobodu-video>
- ISPLIVAO ŠOKANTAN SNIMAK! Majka moli da je puste, jer joj mala deca plaću, dilasovci joj blokirali kola! (2. decembar 2021). *Informer*. URL: <https://informer.rs/vesti/politika/656573/isplivao-sokantan-snimak-majka-moli-puste-je-joj-mala-deca-placu-djilasovci-joj-blokirali-kola>
- Jacobsson, D. (2021). Young vs old? Truancy or new radical politics? Journalistic discourses about social protests in relation to the climate crisis. *Critical Discourse Studies*, 18 (4), 481–497. <https://doi.org/10.1080/17405904.2020.1752758>
- Janičijević, M. (2015). *Diskurs zakonskih akata na srpskom i engleskom jeziku: razvojno-uporedni pristup*. Beograd: Jasen.
- Jeftić, Lj. (2018). *Kritička analiza diskursa rata protiv terorizma : socio-kognitivni pristup u kritičkoj analizi diskursa anglosaksonске štampe*. Beograd: Jasen.
- Kleut, J., i Milojević, A. (2019). Protest i nasilje : uokvirivanje protesta „protiv diktature“ u onlajn medijima i komentarima korisnika. U D. Pralica i N. Šinković (ur.), *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene* 8 (str. 191–210). Novi Sad: Filozofski fakultet. URL: <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadržaj/2019/978-86-6065-537-2>
- Krstić, A., Milojević, A., i Kleut, J. (2018). Vizuelno uokvirivanje protesta „Protiv diktature“. *CM: Communication and Media*, 13 (44), 57–92. <https://doi.org/10.5937/comman13-20797>
- Krstić, A., Parry, K., & Aiello, G. (2017). Visualising the politics of appearance in times of democratisation: An analysis of the 2010 Belgrade Pride Parade television coverage. *European Journal of Cultural Studies*, 1–19. <https://doi.org/10.1177/1367549417743042>
- Kulačin, N. (30. novembar 2021). Fini svet sa čekićima. *Danas*. URL: <https://www.danas.rs/kolumna/nenad-kulacin/fini-svet-sa-cekicima/>
- Kyriakidou, M., & Olivás Osuna, J. J. (2017). The Indignados protests in the Spanish and Greek press: Moving beyond the ‘protest paradigm’? *European Journal of Communication*, 32 (5), 457–472.
- McFarlane, T., & Hay, I. (2003). The battle for Seattle: protest and popular geopolitics in The Australian newspaper. *Political Geography*, 22, 211–232. [https://doi.org/10.1016/S0962-6298\(02\)00090-2](https://doi.org/10.1016/S0962-6298(02)00090-2)
- McLeod, D. M. (2007). News coverage and social protest: How the media’s protect paradigm exacerbates social conflict. *Journal of Dispute Resolution*, 2007 (1).
- McLeod, D. M., & Hertog, J. K. (1999). Social control, social change and the mass media’s role in the regulation of protest groups. In D. Demers & K. Viswanath (Eds.), *Mass media, social control, and social change* (pp. 305–330). Ames: Iowa State University Press.
- Miladinović, Z. (3. decembar 2021). Previranja u Nišu uoči protestne subote. *Danas*. URL: <https://www.danas.rs/vesti/politika/previranja-u-nisu-uoci-protestne-subote/>
- Miladinović, Z. (3. decembar 2021). Opozicija u Nišu pozvala vlast da ne zloupotrebljava policiju na sutrašnjem protestu. *Danas*. URL: <https://www.danas.rs/vesti/politika/opozicija-u-nisu-pozvala-vlast-da-ne-zloupotrebljava-policiju-na-sutrasnjem-ekoloskom-protestu/>
- Oni bi da zaustave svaki projekat u Beogradu! NE MALTRETIRAJTE NAROD DA BISTE POSTIGLI SVOJE CILJEVE! (29. novembar 2021). *Informer*. URL: <https://informer.rs/vesti/beograd/655830/oni-zaustave-svaki-projekat-beogradu>
- Parović: Vulin podstrekiava policajce na brutalnost prema učesnicima građanskih protesta (28. novembar 2021). *Danas*. URL: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/parovic-vulin-podstrekiava-policajce-na-brutalnost-prema-ucenicima-gradjanskih-protesta/>
- Petrović, J., i Petrović, D. (2017). Konektivna akcija kao novi obrazac protestnog aktivizma. *Sociologija*, 59 (4), 405–426. <https://doi.org/10.2298/SOC1704405P>
- Rio Tinto i životna sredina: Direktor rudarskog giganta podnosi ostavku zbog uništavanja drevne pećine (3. mart 2021). *BBC news na srpskom*. Posećeno 28. juna 2022. URL: <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-56263012>
- SAD JE SVE JASNO! Rokfelerov fond dao ogromne pare dilasovcima da sruše Srbiju! (27. novembar 2021).

- Informer*. URL: <https://informer.rs/vesti/politika/655373/sad-sve-jasno-rokfelerov-fond-dao-ogromne-pare-djilasovcima-sruse-srbiju>
- Savo Manojlović: Najekstremniji vid nezadovoljstva dok ne budu vraćeni nazad zakoni (2. decembar 2021). *Danas*. URL: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/savo-manojlovic-najekstremniji-vid-nezadovoljstva-dok-ne-budu-vraceni-nazad-zakoni/>
- Skupština slobodne Srbije zahteva da odmah budu pušteni uhapšeni građani (27. novembar 2021). *Danas*. URL: <https://www.danas.rs/vesti/politika/skupstina-slobodne-srbije-zahteva-da-odmah-budu-pusteni-uhapseni-gradjani/>
- Shahin, S., Zheng, P., Sturm, H. A., & Fadnis, D. (2016). Protesting the paradigm: A comparative study of news coverage of protests in Brazil, China, and India. *The International Journal of Press/Politics*, 21 (2), 143–164.
- Tepić: Na protestu u Šapcu pokazan „varvarizam“ aktuelne vlasti (28. novembar 2021). *Danas*. Posećeno 28. juna 2022. URL: <https://www.danas.rs/vesti/politika/tepic-na-protestu-u-sapcu-pokazan-varvarizam-aktuelne-vlasti/>
- TO JE NEMOGUĆE, TO JE LAŽ! Brnabić raskrinkala proteste i objasnila zakone o referendumu i eksproprijaciji (29. novembar 2021). *Informer*. URL: <https://informer.rs/vesti/politika/655822/nemoguce-laz-brnabic-raskrinkala-proteste-objasnila-zakone-referendumu-eksproprijaciji>
- Tourangeau, W. (2018). Power, discourse, and news media: Examining Canada's GM alfalfa protests. *Geoforum*, 91, 117-126. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2018.02.024>
- Trivunđža, I. T., & Brlek, S. S. (2017). Looking for Mr Hyde: The protest paradigm, violence and (de) legitimization of mass political protests. *International Journal of Media & Cultural Politics*, 13 (1-2), 131–148.
- Valtner, L. (30. novembar 2021). Mogu li i na koji način protesti uticati na izborni rezultat opozicije?. *Danas*. URL: <https://www.danas.rs/vesti/politika/mogu-li-i-na-koji-nacin-protesti-uticati-na-izborni-rezultat-opozicije/>
- Van Dijk, T.A. (2009). Critical discourse studies: A sociocognitive approach. In R. Wodak & M. Meyer (Eds.), *Methods of critical discourse analysis (2nd edition)* (pp. 62-85). SAGE Publications.
- Van Dijk, T.A. (2015). Critical discourse studies: A sociocognitive approach (new version). In R. Wodak & M. Meyer (Eds.), *Methods of critical discourse analysis (3rd edition)* (pp. 63-85). SAGE Publications.
- Veneti, A., Karadimitriou, A., & Poulakidakos, S. (2016). Media ecology and the politics of dissent: Representations of the Hong Kong protests in The Guardian and China Daily. *Social Media+ Society*, 2 (3).
- Vuković, M. (2014). Kritička analiza diskursa. U S. Perović (ur.), *Analiza diskursa: teorije i metode* (str. 97–114). Podgorica: Institut za strane jezike.
- Weaver, D. A., & Scacco, J. M. (2013). Revisiting the protest paradigm: The Tea Party as filtered through prime-time cable news. *The International Journal of Press/Politics*, 18 (1), 61–84. <https://doi.org/10.1177/1940161212462872>
- Živanović, K. (29. novembar 2021). Dan u kome su zavladao sila i bezakonje. *Danas*. URL: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/dan-u-kome-su-zavladao-sila-i-bezakonje/>

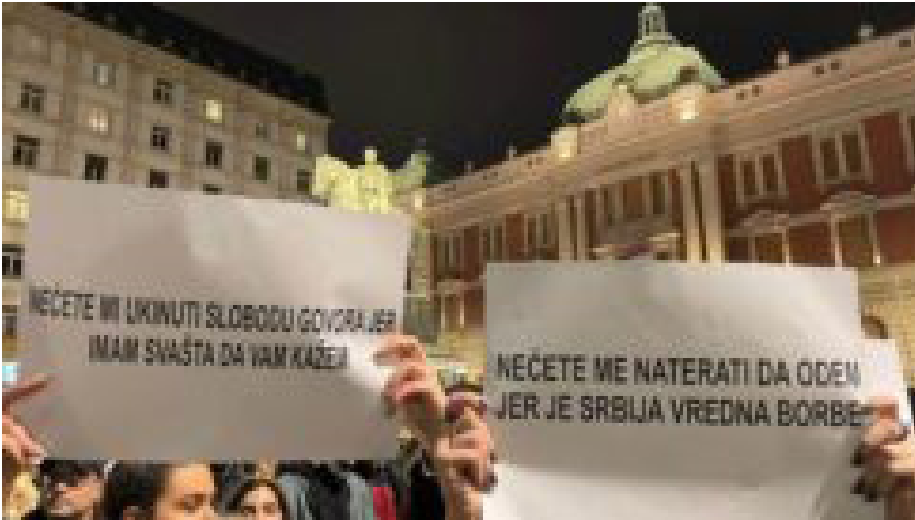
PRILOZI

Slika 1. *Danas*, 27. 11. 2021.

Slika 2. *Danas*, 27. 11. 2021.

Slika 3. *Danas*, 28. 11. 2021.

Slika 4. *Danas*, 1. 12. 2021.

Slika 5. *Danas*, 3. 12. 2021.

MEDIA PRESENTATION OF ENVIRONMENTAL PROTESTS IN SERBIA: A CASE STUDY OF ONLINE EDITIONS OF DAILY NEWSPAPERS DANAS AND INFORMER

Author: STEFAN VILOTIĆ

Email: st.vilotic@gmail.com

Mentor: Full Prof. Dejan Pralica

Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

Introduction: In Serbia, in the circumstances of a highly polarized media system, the audience can get a completely different picture of a certain event or social phenomenon depending on the media it uses for information purposes. Every medium tries to present its vision of reality as the only truth, which requires people to be critical of all the media content available to them.

Aim: Investigate how the media in Serbia portrayed the protests that took place on November 27, 2021.

Material and Methods: Using qualitative-quantitative content analysis and critical discourse analysis, a total of 105 texts from the online editions of the daily newspapers Danas and Informer, which were published between November 27 and December 3, 2021, were analyzed.

Results: The research confirmed the ground hypothesis that the portrayal of protests depends on the ideology that a certain medium represents. Danas, as an opposition, pro-European, and liberally oriented paper, in creating a positive image of the protests, emphasizes their mass and peaceful character. The current government in Serbia is violent and harmful to the vital interests and the future of the country, and the protest itself is a legitimate form of civil disobedience. On the other hand, the government's stance is strongly expressed in the newspaper Informer, which tries to delegitimize and demonize the protest participants using different frameworks and discourses, marking them as a factor that wants to overthrow the current government violently and destabilize the state.

Conclusion: The research suggests that, in the future, we need to examine the discourses expressed in reporting on protests more and, more broadly, media legitimization of protests and its mechanisms and the representation of protests in extremely polarized media systems. Our current knowledge is more applicable in the cases of media that primarily delegitimize protests and in the cases of societies that are not strongly politically polarized.

Keywords: protests, media, Danas, Informer, framing

SOCIJALNA POLITIKA SR NJEMAČKE – OD BIZMARKOVIH SOCIJALNIH REFORMI DO DANAS

Autor: VEDRAN VUJISIĆ

e-mail: vedran.vujisic@gmail.com

Mentor: Doc. dr Uglješa Janković

Studijski program: Socijalna politika i socijalni rad – master studije

Fakultet političkih nauka Univerziteta Crne Gore

Uvod: I pored svih turbulencija koje su je pratile u prethodnom vijeku, SR Njemačka je ostala jedna od najrazvijenijih svjetskih država, sa veoma razvijenom socijalnom politikom. Dalekosežni uticaj Bizmarkovih socijalnih reformi vidljiv je na primjeru razvoja Njemačke socijalne države ali i zbog toga što su obilježile sami tip socijalnih država u evropskim kontinentalnim zemljama.

Cilj: Sagledavanje u kojoj mjeri osnov za funkcionisanje socijalne politike Njemačke, koji je postavio Bizmark, vodi održivom sistemu socijalne sigurnosti koji (uspješno) izlazi na kraj sa (savremenim) izazovima koji su pred njega postavljeni.

Materijal i metode: Pri analizi korišćeni su analitički, komparativni i deskriptivni metod.

Rezultati: SR Njemačka je dobar primjer razvijene socijalne države koja pruža širok spektar usluga i beneficija svojim građanima. Čini se da su temelji sistema socijalne sigurnosti koje je postavio Bizmark dovoljno jaki i da će Njemačka uspjeti da se efikasno izbori sa nadolazećim problemima i izazovima – kao mnogo puta kroz istoriju.

Zaključak: Aktuelni problemi sa kojima se suočava SR Njemačka, uzimajući u obzir potencijalno nadolazeću ekonomsku i energetska krizu, u sadejstvu sa pandemijom COVID-19, biće svojevrsan test za sistem socijalne sigurnosti koji je izgrađen na temeljima koje je postavio Bizmark.

Glavne riječi: socijalna politika SR Njemačke; Bizmarkove socijalne reforme; Kodeks socijalnog osiguranja; kriza socijalne države

UVOD

Savezna Republika Njemačka, nesumnjivo jedna od najrazvijenijih evropskih i svjetskih država, posjeduje, zasigurno, jednu od najrazvijenijih i najpouzdanijih usluga koje može da ponudi socijalna politika jedne zemlje. Može se smatrati da su upravo u SR Njemačkoj nastali prvi oblici onoga što u današnje vrijeme nazivamo socijalna politika.

Predmet ovog rada biće analiza razvoja socijalne politike SR Njemačke, od njenih početaka pa sve do danas, a centralno pitanje kojim ćemo se u ovom radu baviti, kroz prizmu istorijskog razvoja socijalne politike SR Njemačke, funkcionisanja njenog sistema socijalne sigurnosti, kao i aktuelnih problema i izazova sa kojim se suočava, jeste:

U kojoj mjeri osnov za funkcionisanje socijalne politike Njemačke, koji je postavio Bizmark, i na kome ona funkcioniše sve do danas, vodi održivom sistemu socijalne sigurnosti koji (uspješno) izlazi na kraj sa svim izazovima (kao što su: globalna ekonomska kriza, migracije, starenje stanovništva, nedostatak kvalifikovane radne snage i globalizacija) koji se pred njega postave?

Nastojaćemo pojasniti koje su to specifičnosti socijalne politike SR Njemačke, uz prethodno navedene bitne istorijske (i aktuelne) momente.

Rad se sastoji iz dva glavna segmenta. U prvom segmentu dat je istorijski pregled socijalno-političke aktivnosti u SR Njemačkoj kroz razmatranje početaka socijalno-političke

aktivnosti u Njemačkoj, Bizmarkovih socijalnih reformi, socijalne politike u periodu poslije vladavine Bizmarka, za vrijeme nacističke Njemačke i nakon Drugog svjetskog rata. Drugi segment se bavi socijalnom politikom SR Njemačke danas, uz osvrt na položaj Njemačke u EU, aktuelne probleme, multikulturalizam i socijalne intervencije – uz adekvatne statističke podatke.

POČECI SOCIJALNE POLITIČKE AKTIVNOSTI U NJEMAČKOJ

Prije početka istorijskog pregleda razvoja socijalne politike u Njemačkoj, važno je pomenuti i sljedeće:

Sam termin socijalna politika (*sozial-politik*) javlja se u drugoj polovini XIX vijeka u radu istoričara Vilhema Hajnriha Rihla u vezi sa mjerama koje je Njemačka u to vrijeme sprovodila radi poboljšanja socijalnog položaja radnika. Termin socijalna politika je upotrijebljen u naslovu Rihlove knjige „Prirodna istorija naroda kao osnova njemačke socijalne politike“ (Čekerevac, 2005: 3–4).

Počeci socijalne politike u Njemačkoj datiraju još iz srednjeg vijeka, uplitanjem države u socijalnu sferu. Zbog povećanog broja skitnica i prosjaka, koji su potencijalno predstavljali opasnost za društvo, cilj države je bio kontrola tog sloja građana, kako bi ih i dalje mogli koristiti kao jeftinu radnu snagu za najteže javne poslove. Djelatnost države, uzimajući u obzir navedeno, bila je više policijskog nego dobrotvornog karaktera (Žganec, 1995: 145).

Pojavom industrijalizacije dolazi do velikih društvenih promjena. Seosko stanovništvo u potrazi za boljim životom odlazi u gradove, gdje se suočava sa rizicima na tržištu rada, usljed odsustva bilo kog vida zaštite na radu. Bilo je više pokušaja kako bi se ove poteškoće prevazišle. Crkva je pomagala dobrotvornim donacijama, a javio se i mutualizam, kao vid samoorganizovanja zanatskih i industrijskih radnika, međutim, sve to nije bilo dovoljno da se zadovolje osnovne ljudske potrebe. Tada dolazi do uplitanja države u socijalnu sferu, sa ciljem da se zaštiti radnik.

Značajno je istaći sukob između istočnog i zapadnog dijela Njemačke, u periodu 1848–1870. godine, a vezan je za način osiguravanja radnika. U zapadnom dijelu Njemačke su bile zastupljene dobrovoljno utemeljene radničke blagajne (*Hilfskassen*), dok je istočni dio bio naklonjen obaveznim blagajnama (*Zwangkassen*). Na kraju je prevladao drugi, prethodno navedeni model (Saleh, 2015: 31).

RAZVOJ SOCIJALNE POLITIKE I ZAKONI ZA VRIJEME OTA FON BIZMARKA

Oto fon Bizmark, „čelični kancelar“, bio je vojvoda od Lauenburga, koji je uspio da ujedini Njemačku i 1871. godine osnuje Njemačko carstvo na čelu sa Vilhelmom I Hoencolerom kao carem, dok je on proglašen za prvog kancelara Njemačkog carstva.

Proces industrijalizacije u Njemačkoj započeo je početkom XIX vijeka. U Njemačkoj je taj proces neko vrijeme kasnio, a razlog za to je bila razdvojenost ili razjedinjenost njemačkih državnica. Važno je napomenuti da Njemačka u drugoj polovini 19. vijeka, naročito nakon ujedinjenja 1871. godine, postaje snažna industrijska zemlja.

U ovom periodu Njemačka je nadvisila Francusku po proizvodnji čelika i postala jedna od najrazvijenih država sa velikom industrijskom moći. Upravo tada bilježimo prve značajnije socijalne mjere u Njemačkoj (Puljiz, 2005: 70).

Uporedo uz proces industrijalizacije bio je prisutan i proces deagrarizacije, jer se početkom XX vijeka sve više stanovništva seli u gradove, odnosno u urbane sredine. Sve je ovo bilo u vezi sa javljanjem socijalno-političke aktivnosti (Puljiz, 2005: 70).

Proces industrijalizacije doveo je do pojave većeg broja radnika, a radnici su se željeli izboriti za određena prava kako bi mogli funkcionisati i imati uslove rada koji su dostojni čovjeka i zaposlenog. Neadekvatni uslovi rada su doveli do toga da među radnicima budu

popularne socijalističke, odnosno socijaldemokratske ideje.

Upravo u vrijeme Bizmarkove vladavine dolazi do nastanka radničkog pokreta. Na Kongresu u Goti 1875. godine dolazi do ujedinjenja radničkih partija. Bizmark, kao veliki protivnik ideje socijaldemokratije, 1878. godine donosi niz zakona koji zabranjuju socijaldemokratske novine i hapsi vođe socijaldemokratskih pokreta (Puljiz, 2005: 73).

On u svojim Memoarima navodi: „Gospoda demokrati (misli na socijaldemokrate) uzaludno će svirati flautu kada narod shvati da se vladari brinu za njegovo dobro“ (prema: Rosanvalon, 1981: 149. u Puljiz, 2005: 73).

Obrazlažući svoju ideju o dugoročnom vezivanju radničke klase za kapitalističku državu, u svom obraćanju Rajhštagu (Reichstag), u toku rasprave o penzijskom zakonu 1889. godine, navodi: „Kad budemo imali 700.000 sitnih penzionera koji će od države primati svoju penziju... kad oni budu mogli izgubiti makar 115 do 200 maraka... i to ne budu mogli spriječiti, uvjeren sam, kad učinite ovaj sitni ustupak, onda ćete naučiti običnog građanina da u Rajhu vidi dobrotvornu ustanovu“ (Puljiz, 2005: 63).

Cilj tih represivnih mjera protiv socijaldemokratije bio je da se radnici dovedu u položaj u kom će biti zavisni od države. To je sve upotpunjeno obaveznim mjerama socijalne zaštite onih radnika koji su bili najugroženiji.

Dakle, otac njemačke socijalne države (Bizmark) u vođenju državnih poslova očigledno je učio od svog glavnog protivnika – francuskog cara Napoleona III. Radi se o tome da je Bizmark dobro savladao lekciju bonapartizma – u socijalnoj sferi je pravio ustupke nižim slojevima, prije svega radnicima, i na taj način je ojačao položaj elite (Puljiz, 1995: 337).

Godine 1881. predložen je projekat zakona koji je imao za cilj da obaveže poslodavca da osigura zaposlene u slučaju nesreće na radnom mjestu.

„Naime, poslodavci su trebali, po tom prijedlogu zakona, plaćati doprinos osiguranju kojim upravlja država i koje ona subvencionira. Ono što je zanimljivo jest činjenica da je parlament odbio načelo subvencija od strane države dok je s druge strane prihvatio načelo obveznog osiguranja” (Saleh, 2015: 31).

U narednom periodu su donesena tri ključna zakona:

- 1883. Zakon o obaveznom osiguranju za slučaj bolesti;
- 1884. Zakon o nesreći na radu;
- 1889. Zakon o penzijsko-invalidskom osiguranju.

Godine 1883. usvojen je *Zakon o obaveznom osiguranju za slučaj bolesti*. Njime je uvedeno obavezno zdravstveno osiguranje, ali samo za industrijske radnike čiji godišnji prihod nije prelazio dvije hiljade maraka (Puljiz, 1995: 245). Dakle, ciljna grupa su bili siromašni radnici. Zaposleni su za zdravstveno osiguranje uplaćivali dvije trećine potrebnih sredstava, a poslodavac jednu trećinu.

Fondovima su upravljale nezavisne institucije koje su bile pod kontrolom države. Ti su fondovi imali tri oblika: poduzetničke blagajne, profesionalne blagajne i komunalne blagajne (Puljiz, 1995: 245) Ovaj zakon je 1885. i 1886. godine proširen na skoro sve kategorije zaposlenih, uključujući i poljoprivredne radnike.

Godine 1884. izglasano je *Zakon o nesreći na radu*. U njemu su primijenjena načela usvojena 1881. godine. Po tom zakonu, poslodavci su morali obavezno uplaćivati novac u zajedničke korporativne blagajne iz kojih su isplaćivane naknade za invaliditet proizišao iz nesreće na radu. Radnik koji je postao potpuni invalid dobivao je rentu u visini dvije trećine plate (Puljiz, 1995: 246).

Polovinu novca u penzijske fondove, prema Zakonu o penzijskom i invalidskom osiguranju izglasanom 1889. godine, uplaćivali su radnici, a polovinu poslodavci. Sva tri zakona ujedinjena su u *Kodeks socijalnog osiguranja* 1911. godine (Puljiz, 1995: 246).

Radnici su se protivili Bizmarkovim reformama i to iz dva razloga: *prvi razlog* je zato što su morali da plaćaju doprinose na koje nisu bili naviknuti, dok su *drugi razlog*

bila davanja koja su bila veoma niska i samim tim ih nisu privlačila. Radnicima se više svidala ideja socijalnog osiguranja koje se finansira porezima, kakvu će kasnije uvesti skandinavske zemlje. Protivnici ovakvog tipa finansiranja su bili mali i srednji preduzetnici jer su imali slabe uslove rada i njihovi prihodi su se zasnivali na izvozu. Sa druge strane, to je odgovaralo većim preduzećima, koja su imala zaštitu od strane države i nisu brinula o cijenama na inostranom tržištu.

Kako navodi Vlado Puljiz „Bizmarkovi zakoni su uhvatili korijena” i iz njih je izrastao koherentan sistem socijalnog osiguranja zasnovan na obaveznim doprinosima radnika i poslodavaca, pod kontrolom i subvencijom države (Puljiz, 1995: 246).

Ključni motiv Ota fon Bizmarka i političke elite bio je čisto političke prirode, jer je suština bila u umanjenju uticaja socijalističkih i socijaldemokratskih ideja među radničkom klasom. Zahvaljujući ovim zakonima stvoren je osnov za funkcionisanje Njemačke socijalne politike koja se razvila na ovom osnovu i tako funkcioniše i dan-danas (Žganec, 1995: 146).

SOCIJALNA POLITIKA U PERIODU POSLIJE VLADAVINE BIZMARKA DO 1933. GODINE

Bizmarkov sistem socijalnog osiguranja održava se do 1933. godine, odnosno do dolaska Nacionalosocijalističke partije na vlast. Važno je napomenuti da je broj osiguranika 1913. godine iznosio 18 miliona, a sindikati su brojali 3 miliona članova (Zavadski, 1975, prema: Puljiz, 2005: 75–76).

Socijalne razlike, ekonomske, ideološke i političke podjele prisutne u njemačkom društvu dodatno je zaoštrio Prvi svjetski rat, da bi ih demografsko iscrpljivanje, vojni poraz i ekonomski kolaps zemlje doveli do vrhunca.

Sveobuhvatna kriza sa kojom se društvo imperijalne Njemačke suočilo završetkom Prvog svjetskog rata poslužila je kao katalizator nezadovoljstva postojećim političkim i socijalnim odnosima, koji je doveo do revolucionarnog sloma starog režima i traženja novih oblika društvenog i političkog organizovanja. Propast tradicionalnog monarhijskog državnog uređenja sa jedne i realna mogućnost boljševičke revolucije na drugoj strani su predstavljali istorijski okvir u kome je u novembru 1918. formirana prva njemačka republika (Antolović, 2011: 2).

U tom periodu stečevine socijalne države su se još više razvile i učvrstile. Poboľšan je položaj radnika, uvedeno je osiguranje za nezaposlene radnike 1927. godine i tako je popunjena praznina koja je postojala u Bizmarkovom sistemu socijalnog osiguranja.

Vajmarska Republika je učvrstila i razvila učinak socijalne države. Vladajuća koalicija socijaldemokrata, katolika i liberala je u Vajmarski ustav, uz klasične vrijednosti liberalizma, ugradila neke temeljne zahtjeve socijaldemokrata. Tako se poboljšao položaj radnika a takođe je dalje razvijeno socijalno partnerstvo (Puljiz, 2005: 77).

Dvadesete godine XX vijeka predstavljaju period teške ekonomske i društvene krize koja je pogodila čovječanstvo, a teško stanje je bilo i u Njemačkoj. Ratne reparacije, velika nezaposlenost i bijeda uzrokovali su slom vladajuće koalicije (socijaldemokrate, katolici i liberali) i to označava kraj Vajmarske republike.

SOCIJALNA POLITIKA ZA VRIJEME NACISTIČKE NJEMAČKE

Ekonomsko-socijalna kriza prouzrokovala je napredovanje nacizma u Njemačkoj pod ideološkim patronatom Adolfa Hitlera. Njemačka nacija bila je slomljenog duha zbog velikih ratnih reparacija i nepravde koja joj je nanesena Versajskim mirovnim sporazumom. Tražili su jaku ličnost – firera (Milosavljević, 2010: 38).

Na vlast 1933. godine dolazi Nacionalosocijalistička partija na čijem čelu je bio Adolf Hitler. Njihov dolazak na vlast označio je, na jedan kratak period, raskid sa prethodnim

modelom finansiranja socijalne zaštite. Oni odmah ukidaju sindikate, pravo na štrajk, tarifnu autonomiju, savjete preduzeća i umjesto njih osnivaju *Njemački front rada* (*Deutsche Arbeitsfront*). Takođe, donose *Zakon o ukidanju bijede naroda*, a što se tiče područja socijalnog staranja, uvedena je *Carska radna zajednica slobodnog staranja* (Milosavljević, 2010: 132)

Nacionalsocijalistička narodna dobrobit (*Nationalsozialistische Volksohlfahrt*) je bila organizacija socijalne zaštite u nacističkoj Njemačkoj. Godine 1933. ova organizacija postaje jedinstveni program socijalnog blagostanja Nacionalsocijalističke partije (Bok, 2002: 243).

Positivne karakteristike ovog perioda, naravno iz socijalno-političke perspektive, odnose se i na masovno zapošljavanje radnika, kako u vojnoj i brodskoj tako i u crnoj industriji. Ukratko – Njemačka se pripremala za II svjetski rat.

Novo nacističko vaspitanje omladine okupiralo je pažnju javnosti uglavnom ranih tridesetih godina, a socijalna politika njemačkog Rajha postaje interesantna tek krajem te decenije. Ipak, oduševljenje sa kojim su autori pristupali analizi ovih socijalno-političkih aktivnosti bilo je identično. Hitlerova socijalna politika je, kao i vaspitna, uglavnom hvaljena – a uz posebno naglašavanje njegovog uspješnog staranja za majke i djecu kao posebnu kategoriju stanovništva.

SOCIJALNA POLITIKA NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA

Nakon Drugog svjetskog rata, izdat je poseban zakon od strane američke vojne vlade, kojim je zabranjena nacistička partija i sve njene ekspoziture, samim tim i Nacionalistička narodna dobrobit.

Njemačka je stavljena pod kontrolu Saveznika (Sjedinjene Američke Države, Velika Britanija, Francuska i SSSR) i podijeljena u četiri okupacione zone. Ubrzo je došlo do sukoba između Zapadnih sila (SAD, Velike Britanija i Francuska) na jednoj i Sovjetskog Saveza na drugoj strani, što je dovelo do početka Hladnog rata 1947. godine. Zbog tih okolnosti, Njemačka biva podijeljena na dvije države: Saveznu Republiku Njemačku (Zapadna Njemačka) i Njemačku Demokratsku Republiku (Istočna Njemačka).

Tokom 1960. duž cijele granice izgrađen je sigurnosni kompleks sa svrhom sprečavanja ilegalnih prelazaka, a 13. avgusta 1961. podignut je Berlinski zid. Masovni protesti 1968. u SR Njemačkoj doveli su do novog uređenja, u kojem su se kao osnovne vrijednosti isticale demokratija, ljudska prava i antinacionalizam.

Što se tiče socijalne politike u tom periodu, u Zapadnoj Njemačkoj ponovo se uspostavljaju i nadovezuju na mjere koje su postojale do 1933. godine tj. do dolaska Nacional-socialističke partije na vlast. U ovom periodu dolazi do razvoja ideje o socijalnoj državi i prvi put je priznato pravo na pomoć za lica koja se nalaze u stanju socijalne potrebe (Žganec, 1995: 147).

U Istočnoj Njemačkoj, Komunistička partija imala je pod kontrolom sve društvene i političke institucije, uključujući i službe socijalne zaštite. Takođe, ona je zadržala odvojene planove socijalnog osiguranja koji su postojali prije rata. Postajala su dva obavezna, centralno kontrolisana i hijerarhijski organizovana sistema, koja su pružala podjednake beneficije za sve građane. Ovi programi su bili, za razliku od Zapadne Njemačke, finansirani u velikoj mjeri od strane države. Nije bilo osiguranja u slučaju nezaposlenosti jer je država garantovala posao. Zdravstvena zaštita, briga o djeci i stambena zbrinutost su takođe obezbijeđeni od strane države (Children in History, 2011).

Nakon pada komunističkog režima u Sovjetskom savezu i ostalim evropskim državama, Njemačka se opet ujedinjuje 1990. godine, nakon pada Berlinskog zida.

Treba napomenuti da je, u godini ujedinjenja, proizvodnja u Istočnoj Njemačkoj bila tri puta manja nego u Zapadnoj Njemačkoj. To je u najvećoj mjeri bila direktna posljedica

socijalne politike Istočne Njemačke, tj. zato što je država garantovala zaposlenje i pravo na rad, što je dovelo do viška radne snage u mnogim fabrikama i upravama, kao i niske motivacije za rad i to je stvorilo velike probleme u prilagođavanju tržišnoj privredi (Fondacija Konrad Adenauer, 2012: 24).

I pored toga što se životni standard u istočnom dijelu popravlja ubrzano od početka 1990-ih, on ostaje znatno ispod zapadnih standarda, čak i ako privreda u istočnim pokrajinama bude rasla dvostruko brže nego u zapadnim, biće potrebne decenije da se one potpuno ujednače (Almond, 2009: 326–327).

SOCIJALNA POLITIKA SR NJEMAČKE DANAS

Prije nego što damo sažet pregled i osvrt na socijalnu politiku SR Njemačke danas, dobro je osvrnuti se na porijeklo termina socijalna politika i dati njegovo određenje prema Vilhemu Hajnrihu Rihlu, njemačkom historičaru.

Dakle, sam termin socijalna politika (sozial-politik) javlja u drugoj polovini XIX vijeka, u radu historičara Vilhema Hajnriha Rihla (W. H. Reichl) i isti se odnosi na mjere koje je Njemačka u to vrijeme sprovodila, odnosno preduzimala radi poboljšanja socijalnog položaja radnika – radničke klase (Čekerevac, 2005: 3–4).

Termin socijalna politika upotrebljen je u naslovu Rihlove knjige „Prirodna istorija naroda kao osnova njemačke socijalne politike”, gdje autor analizirajući raspadanje tradicionalnih veza i odnosa u društvu – pod uticajem industrijalizacije, zadatak socijalne politike vidi u zaustavljanju pomenutih procesa i obnovi društva. Međutim, kada Rihl govori o obnovi društva – smatra da se ona mora odnositi na društvo kao cjelinu, a ne (samo) na njegove pojedine djelove (Čekerevac, 2005: 3–4).

Kada govorimo o socijalnom režimu, odnosno modelu koji je prisutan u SR Njemačkoj – a prema Esping-Andersenovoj tipologiji – to je konzervativno-korporativni socijalni režim, kao u najvećem broju zemalja kontinentalne Evrope. Osobnost ovih režima je u kombinaciji statusne segmentacije i oslanjanja u porodici. Naglasak je na obaveznom socijalnom osiguranju koje je dopunjeno rezidualnim programima za slojeve izvan standardnog statusa zaposlenosti. Tržište je marginalizovano u obezbjeđivanju socijalne podrške – a značajnu ulogu imaju treći sektor i porodica (Babović, 2010: 36–37).

Snažan uticaj katoličke doktrine ogleda se u principu supsidijarnosti po kome su socijalne institucije, poput porodice, preduzeća, lokalne zajednice i države uređeni po sistemu koncentričnih krugova, pri čemu širi krug stupa u funkciju obezbjeđivanja podrške tek ukoliko uži krug propušta da ostvari svoje funkcije (Babović, 2010: 36–37).

Socijalna politika prilagođena je modelu stabilne porodice sa jednim (uglavnom muškim) zaposlenim nosiocem, pa zaštita porodica koje odstupaju od ovih modela teži da bude rezidualna (Babović, 2010: 36–37).

Naravno, pošto je u pitanju klasifikacija, ne treba nijedan od tri tipa režima prema Esping-Andersenu (liberalni, socijaldemokratski, konzervativno-korporativni) shvatiti previše kruto tj. pojedinačni socijalni režimi i te kako mogu sadržati elemente različitih tipova uz dominaciju jednog od njih, a i više autora i grupa autora je dalo svoje u nekim djelovima slične, a u nekim djelovima različite klasifikacije (Babović, 2010: 36–37).

Zbog veoma razvijenog sistema socijalne zaštite, Njemačka spada u jednu od vodećih zemalja u oblasti socijalne politike. Obrazovni sistem je zadnjih godina još više poboljšán usljed fokusiranosti na njegov kvalitet. Zahvaljujući pristupu dvostruke stručne obuke, smanjena je stopa nezaposlenih mladih ljudi i taj pristup počinju prihvatati zemlje koje imaju isti problem. Zdravstveni sistem je visokog kvaliteta ali i njegovi troškovi sve više rastu. Počev od 2000. godine, stopa zaposlenosti žena je u konstantnom rastu.

Posljednjih godina talas izbjeglica izazvao je velike finansijske, socijalne i logističke probleme u Njemačkoj. Nakon početnih napora, njemačka vlada je kratkoročno stabili-

zovala situaciju i povećala kontrolu nad budućim dolascima (Almond, 2009: 326–327).

SOCIJALNA SIGURNOST

Savezna Republika Njemačka je demokratska i socijalna savezna država i odatle proizilaze i odgovarajući postulati državne djelatnosti, koji se u osnovi zasnivaju na principima jednakosti, solidarnosti i humanizma (Vuković, 2002: 215).

U Saveznoj Republici Njemačkoj svi zaposleni i članovi njihovih porodica zakonski ostvaruju pravo na osiguranje, a to podrazumijeva zaštitu, podršku i materijalno obezbjeđenje u slučajevima bolesti, radne nesposobnosti, nezgode, nezaposlenosti, u slučaju potrebe za njegom i zaštite u starijoj životnoj dobi.

Socijalno osiguranje SR Njemačke uključuje:

1. Zdravstveno osiguranje;
2. Osiguranje od nezgoda;
3. Osiguranje za slučaj nezaposlenosti;
4. Penzijsko osiguranje;
5. Osiguranje za slučaj potrebe za tuđom njegom (Legal-migration.de, 2022).

ZDRAVSTVENO OSIGURANJE

U Njemačkoj postoji dvojni sistem, obavezno zdravstveno osiguranje i privatno zdravstveno osiguranje. Doprinosi za obavezno zdravstveno osiguranje zavise od visine primanja, kao osnova se uzima bruto ukupni prihod na koji se obračunava jedinstvena stopa od 14,6% (do 2018) i podjednako se raspodjeljuje na po 7,3% za osiguranika i poslodavca. Status osiguranika privatnog zdravstvenog osiguranja nije moguć za svakoga, zaposlenici moraju imati bruto primanja iznad granica obaveznog osiguranja (za 2018. godinu ona iznosi 4.950 evra mjesečno). Osiguranici privatnog zdravstvenog osiguranja moraju prije toga raskinuti ugovor sa obaveznim zdravstvenim osiguranjem. Jedan od zahtjeva privatnog zdravstvenog osiguranja je određeni minimalni period stalnog boravka u Njemačkoj (ICWB, 2022).

Zadatak zdravstvenog osiguranja je da održava zdravlje osiguranika, poboljšava zdravlje osiguranika i u slučaju bolesti omogućava izlječenja osiguranika. Zaposlenici imaju opciju da sami izaberu svoj zavod zdravstvenog osiguranja (Krankenkasse) i mogu sami da izaberu vlastite ljekare. Zavod zdravstvenog osiguranja pokriva troškove ljekarskih tretmana, lijekova, sredstava za liječenje, pomagala (npr. invalidska kolica) i bolničko liječenje. Kada je u pitanju nesposobnost za rad ili porodijsko odsustvo, osiguranicima je omogućeno da dobijaju novčanu nadoknadu za određeni period.

Treba pomenuti i da su članovi porodice zaposlenog isto tako osigurani preko zaposlenikovog osiguranja, ukoliko nemaju vlastite prihode ili ukoliko njihovi prihodi nisu dovoljno veliki.

KARAKTERISTIKE ZDRAVSTVENOG SISTEMA SR NJEMAČKE

Njemački zdravstveni sistem je visokog kvaliteta, inkluzivan je i pruža zdravstvene usluge skoro svim građanima.

Njemačka, koja je prema Evropskom indeksu potrošača u zdravstvu iz 2008. godine bila rangirana kao 6. na listi od 31 ispitanog zdravstvenog sistema u Evropi, prema podacima

iz 2018. godine rangirana je na 12. mjestu – sa 836 poena (Björnberg, Phang, 2019: 12).

Prema izvještaju iz 2008. godine, HCP (Health Consumer Powerhouse) kao veliku prednost njemačkog sistema ocjenjuje to što praktično ne postoje rokovi čekanja, praktično bez problema se dobija pristup liječenju od strane specijalista ali pozitivan aspekt jeste i obuhvat, odnosno širok spektar usluga. Takođe, pacijenti u Njemačkoj su u svako doba mogli da pribave mišljenje drugog ljekara – a dobri uslovi su, prije svega, bili posljedica velikih finansijskih ulaganja u ovaj sektor (tada, skoro 12% BDP-a) (Björnberg, Phang, 2019: 12).

Očekivano, pitanje finansiranja zdravstvenog sistema u Njemačkoj bilo je sve češće tema različitih debata – zbog rastućih troškova.

Pad na navedenoj rang-listi može se objasniti time da su negativne ocjene od strane korisnika bile na neki način povezane sa šokom da neke stvari „više nijesu besplatne”. Rezultati istraživanja iz 2017. idu u prilog ovoj tezi, ali izgleda da su njemački pacijenti otkrili da „stvari ipak nijesu tako loše”. Jedna od tradicionalnih slabosti njemačkog zdravstvenog sistema je veliki broj prilično malih opštih, nespécializovanih bolnica – a to posredno vodi osrednjim ocjenama kvaliteta liječenja. Ipak – prisutan je trend porasta ocjena u navedenoj oblasti (Björnberg, Phang, 2019: 12).

Prigovori da postojanje i dobrovoljnog osiguranja pruža mogućnost bolje njege za bogatije slojeve stanovništva, koji mogu sebi da priušte privatno osiguranje, opovrgnuti su činjenicom da 75% lica koja mogu da izaberu privatno osiguranje, odlučuje da ostanu pri obaveznom osiguranju (Björnberg, Phang, 2019: 12).

Konkurentnost u različitim zdravstvenim sektorima je nešto što Njemačka cijeni i njeguje. Stoga su i zdravstvene kase uvele različite šeme osiguranja među kojima osiguraniци mogu da biraju. Misli se, prije svega, na uvođenje DMP, porodičnog ljekara, različite participacije osiguranika i sl. Organizovanje obaveznog zdravstvenog osiguranja, na takav način da može slobodno da parira dobrovoljnom, izuzetno je značajno dostignuće njemačkog zdravstvenog sistema (Jovičić, 2014: 56–57).

OSIGURANJE ZA SLUČAJ NESREĆE I POVREDE NA RADU

Osiguranje za slučaj nesreće i povrede na radu, odnosno invalidnosti koja po tom osnovu može da nastupi, pripada tipu radničkog osiguranja po svom osnovu i načinu finansiranja. Ovim vidom osiguranja pokriveni su: radnici, nezaposleni, zemljoradnici, umjetnici, djeca u obdaništu, đaci i studenti (Vuković, 2002: 224).

Za navedeno osiguranje nije potrebna posebna prijava i ne postoji obaveza uplate doprinosa od strane zaposlenog, jer doprinose uplaćuje isključivo poslodavac (Federal Government Commissioner for Migration, Refugees and Integration Office for the Equal Treatment of EU Workers, 2022).

Navedeno osiguranje – od nesreće na radu služi kao prevencija i zaštita od posljedica nesreće na radu i profesionalnih oboljenja/bolesti. Ovo osiguranje obuhvata:

1. terapiju i usluge medicinske rehabilitacije;
2. davanja za ponovno uključivanje u rad;
3. davanja za ponovno uključivanje u društveni život;
4. nadoknadu (naknadu) zarade za vrijeme trajanja nesposobnosti za rad;
5. isplatu naknade zbog povrede na radu navedenom licu i članovima njegove porodice (Federal Government Commissioner for Migration, Refugees and Integration Office for the Equal Treatment of EU Workers, 2022).

Kroz navedeno se ostvaruju dva zadatka obaveznog osiguranja za slučaj nesreće i povrede na radu: prvi – da zaštiti osiguranike od nezgode koja se može dogoditi za vrijeme rada, na putu prema radnom mjestu ili na putu od radnog mjesta, profesionalnih bolesti i

opasnosti po zdravlje koji su uzrokovani uslovima na radu i drugi – da u slučaju nezgode na radu ili profesionalne bolesti omogući ozdravljenje i povratak radne sposobnosti, odnosno ukoliko to nije moguće – novčanu odštetu osiguraniku ili članovima njegove porodice.

OSIGURANJE ZA SLUČAJ NEZAPOSLENOSTI

Preduslov za ostvarivanje prava na naknadu za nezaposlenost jeste da je osoba u prethodnom periodu određen vremenski period (najmanje 12 mjeseci u posljednjih 30 mjeseci) provela u radnom odnosu – uz obavezu plaćanja doprinosa za socijalno osiguranje. (Federal Government Commissioner for Migration, Refugees and Integration Office for the Equal Treatment of EU Workers, 2022).

Lice kome je radni odnos prestao, odnosno ukoliko je u saznanju da će prestanak radnog odnosa nastupiti u nastupajućem periodu (referentni period je tri mjeseca), u obavezi je da se prijavi nadležnoj Agenciji za zapošljavanje kao tražilac zaposlenja u roku od tri dana (Federal Government Commissioner for Migration, Refugees and Integration Office for the Equal Treatment of EU Workers, 2022).

U kontekstu migracionih procesa i izazova, važno je pomenuti i da se pravo za naknadu po osnovu nezaposlenosti u periodu od 3 do 6 mjeseci može prenijeti u drugu državu članicu EU – ukoliko će lice u tom periodu tamo tražiti posao (važi i obrnuto, lica koja su pravo na naknadu po osnovu nezaposlenosti ostvarili u nekoj drugoj članici EU, isto mogu prenijeti i nastaviti njegovo korišćenje u Njemačkoj) (Federal Government Commissioner for Migration, Refugees and Integration Office for the Equal Treatment of EU Workers, 2022).

PENZIJSKO OSIGURANJE

Penzijsko osiguranje ostvaruje se u okviru ravnopravnih samoupravnih institucija, od kojih je jedna centralna organizacija za službenike, i ima 18 regionalnih zavoda u kojima se osiguravaju radnici i nekoliko posebnih organizacija za željezničare, umjetnike, mornare i zemljoradnike (Vuković, 2002: 222).

Pravo na starosnu penziju mogu ostvariti osiguranici koji dostignu starosnu granicu za penzionisanje uz ostvareni minimum trajanja staža osiguranja i/ili druge posebne uslove. U okviru sistema državnih penzija, osiguranici mogu ostvariti pravo na starosnu penziju i prijevremenu starosnu penziju. Kada je u pitanju Osnovna starosna penzija (Basic old-age pension) – važno je istaći kako je SR Njemačka podigla starosnu granicu za odlazak u starosnu penziju na navršених 67. godina života, a da se potencijalno ide ka tome da ista bude podignuta na 70. godina (European Commission, 2022).

Zakonom je, takođe, predviđena i porodična penzija, ali i jedan vid finansijske podrške za lica sa invaliditetom.

NJEMAČKA I EVROPSKA UNIJA

Njemačka je vjerovatno vodeća država Evropske unije, ne samo po ekonomskim i socijalnim parametrima već i po političkom uticaju. Takođe, vjerovatno i najvažnija država članica EU kada je riječ o proširenju. Njemačka u tom sklopu igra najznačajniju ulogu, ne samo zbog toga što su zemlje jugoistoka Evrope najviše povezane sa Njemačkom, nego i zbog toga što već dugi niz decenija Njemačka, zajedno sa SAD, među zapadnim zemljama ima najveći uticaj na politička zbivanja u Jugoistočnoj Evropi.

Po svojim donacijama, opet, Njemačka zauzima treće mjesto u pogledu podržavanja zvanične razvojne politike. Njen trgovinski sistem je usklađen sa sistemima njenih evropskih partnera i teži principima otvorenog tržišta i liberalizacije, što je u skladu sa

njenim ekonomskim interesom kao uspješnim globalnim izvoznikom. Zbog Zajedničke poljoprivredne politike Evropske unije, proizvođači iz zemalja u razvoju su u nemogućnosti da izvoze svoje poljoprivredne proizvode u Evropu, a Njemačka je bila otvorena prema liberalnijem pristupu koji bi pružio veće prednosti zemljama i tržištima u razvoju (Almond, 2009: 326–327).

Stvaranjem (i prihvatanjem) evra nastala je situacija u kojoj su neke zemlje sa sjevera Evrope, kao što su Holandija ili Njemačka, produktivnije od drugih koje su na jugu. One kroz jedinstvenu valutu imaju korist, dok druge, kao što je Francuska, imaju velike probleme. Italija od uvođenja evra do danas nije zabilježila privredni rast (Maksimović, 2019).

Prateći aktuelna politička dešavanja, stiče se utisak da su neki njemački politički zvaničnici u sukobu sa stavovima EU iz razloga što podržavaju Njemačku stimulativnu politiku prema migrantima (pogotovo prema onima sa Bliskog istoka). U Njemačkoj postoje izbjeglički migrantski centri koji udjeljuju socijalnu pomoć, ali takođe imaju i funkciju edukacionih centara i pripremaju migrante za tržište rada.

Ovo svakako (izgleda) nije zvaničan stav Evropske unije, a prateći odnos drugih država članica prema migrantima – ni zvaničan odnos pojedinih evropskih država.

MULTIKULTURALIZAM

Kao jedan od vodećih problema ove države, sa drugom generacijom useljenika, javlja se kriza multikulturalizma. Oni su se u vrijeme krize i sve veće deregulacije tržišta rada našli prvi na udaru. Ostali su društveno neintegrisani ali i bez građanskih i političkih prava. Zanimljivo je da su crkve u Njemačkoj, najprije protestantska, prednjačile u nastojanjima da se na imigrante počne gledati i u kulturnom (humanom) smislu i tako su prve priznale da je Njemačka postala multikulturalno društvo.

„Kriza multikulturalizma“ javlja se dolaskom djece migranata na tržište rada, bez jednakih izgleda za zaposlenje i sigurnosti koje su imali njihovi roditelji. Sada im predstoji borba za građanska prava, koja im postaju puno važnija.

Multikulturalizam je svoj vrhunac u Njemačkoj doživio početkom devedesetih godina. Poučeni iskustvom nacizma i događajima poput pada Berlinskog zida i ujedinjenja Njemačke, Njemci počinju razvijati ksenofobiju i mržnju prema strancima, te se nakon toga počinje ozbiljno proklamovati multikulturalizam kao koncept kojim bi se jasno dalo do znanja da je njemačko društvo kulturno pluralističko (Sršen, 2014: 112).

Uprkos masovnoj imigraciji stranih radnika, niko u Njemačkoj, a posebno ne vladajuće političke elite, nije očekivao ni želio njihov trajni ostanak.

Sedamdesetih godina XX vijeka izrazito je porastao broj stranih radnika u Njemačkoj pa je taj trend i danas prisutan. Iako imaju sva pripadajuća radna i socijalna prava, oni su nerijetko isključeni iz političkog i društvenog života. Bili su uglavnom ograničeni na stvaranje socijalnih mreža vezanih uz tržište rada, ponajprije uz manufakturnu industriju, gdje su bili birani i u radničke savjete.

Istorijska iskustva, naročito iz doba nacizma, odnos prema stranim radnicima učinila su posebno osjetljivim, te se o strancima, osobito u kulturnom smislu, do početka osamdesetih govorilo kao o „problemu“. Ipak, počeli su se javljati glasovi i inicijative da se unaprijedi društveni i kulturni položaj kulturno različitih useljenika i njihovih potomaka, a neki od njih počeli su se od osamdesetih godina pozivati na multikulturalizam (Sršen, 2014: 112).

SOCIJALNE INTERVENCIJE – INTEGRACIJA

Zapadna Njemačka se 1960-ih godina suočila sa ozbiljnim nedostatkom radne snage, zbog toga je odlučila da regrutuje milione radnika iz Turske, Jugoslavije, Italije, Španije, Grčke i drugih manje razvijenih zemalja. Njemački političari i javnost su smatrali da je

to privremeno i strance su nazivali gostujućim radnicima – *gasterbajterima*. Međutim, većina od njih je ostala dovoljno dugo da stekne kvalifikacije i nešto ušteđevine i onda se vraćala kući. Neki od njih su se odlučili da ostanu pa su i doveli porodice da im se pridruže (Almond, 2009: 229).

Važno je kratko napomenuti da migracije iz (bivše) Jugoslavije u Njemačku imaju dugu tradiciju, ekonomske i socijalne, ali u pojedinim periodima političke uzroke, u datoj konstelaciji međunarodnih snaga i odnosa, pa, čak, i ratnih i poratnih odnosa (Pavalica, 2005: 153).

Dinamika migracije jugoslovenskog stanovništva u Njemačku, posmatrane u svijetlu istorije, ali i savremenih migracionih tokova, po svojim opštim obeležjima, ima tri etape u svom razvoju. Početkom šezdesetih godina započinje treća etapa u razvoju migracije, kada Njemačka i druge zapadne zemlje postaju izrazito imigracione, da bi od sredine šezdesetih pa do 1973. godine ekonomska emigracija iz Jugoslavije postala sve značajnija na nemačkom ekonomskom prostoru (Pavalica, 2005: 153).

Može se reći da je SR Njemačka (bila) jedna od značajnijih ili najznačajnija destinacija migranata sa područja bivše Jugoslavije – radnika, izbjeglica, lažnih azilanata, a i političke emigracije.

Kratkoročno, vlast u Njemačkoj je pokazala izuzetnu efikasnost u upravljanju izbjegličkom krizom u logističkom smislu, u odnosu na na prijem izbjeglica u drugim zemljama Evropske unije, i tome je znatno doprinijelo civilno društvo. Dugoročno, integracija i dalje predstavlja jedan od glavnih problema, posebno integracija izbjeglica u obrazovni sistem i tržište rada, a to će najviše zavisiti od njihove kulturne integracije. Pored toga što njemačko društvo podržava integraciju izbjeglica, postoji stalni strah od jačanja ksenofobije usljed stalne brige za bezbjednost i porasta kriminala. Postoje znatni nedostaci i ovim izazovom će se mnogo teže moći upravljati. Da bi uspio, zahtijevaju se efektivna politika integracije i politički konsenzus. Njemačka vlada/e i dalje ne pruža/ju jasnu strategiju za promociju dugoročne integracije i političkog konsenzusa.

UJEDINJENJE NJEMAČKE – (I DALJE VIDLJIVA) RAZLIKA IZMEĐU ISTOKA I ZAPADA

Potrebno je primijetiti da pozicija istoka i zapada prilikom ponovnog ujedinjenja nije bila jednaka. Istok je bio značajno siromašniji, sa fokusom na tešku industriju i sa mnogo nižom produktivnošću. Trideset godina kasnije, jasno je da je istok Njemačke razvijeniji danas, ali bitno je da razumijemo da ne govorimo o apsolutnom siromaštvu, već o relativnoj percepciji siromaštva. Najteži dio za savezne vlasti u Berlinu je možda upravo činjenica da je posljednjih 30 godina pokazalo da nije dovoljno jednostavno vršiti redistribuciju novca sa zapada na istok.

STATISTIČKI PODACI – SR NJEMAČKA DANAS

Njemačka se nalazi pred radikalnom promjenom svog demografskog profila. S jedne strane, sve se manje djece rađa, a s druge strane stanovništvo je sve starije. Osim toga, raste i broj stranaca doseljenika iz drugih kulturnih krugova.

Prema podacima od 01. januara 2020, broj stanovnika u EU državama članicama kretao se od oko pola miliona stanovnika na Malti, pa do 83,2 miliona stanovnika u Njemačkoj. Populacije Njemačke, Francuske, Italije, Španije i Poljske uzele su udio od 66% ukupnog stanovništva na EU prostoru (Eurostat, 2021: 10).

Nakon što je broj zahtjeva za azil dostigao svoj vrhunac tokom migrantske krize 2015/16, konačno se može svjedočiti naglom padu. U 2020. godini bilo je 417 185 prijave – a što je ekvivalentno 0.1% stanovništva EU. Najveći broj zahtjeva za azil u 2020. godini

pristigao je od državljana Sirije, Avganistana i Venecuele. Najveći broj prijava (državi prijema) podnesen je u Njemačkoj (102 580) (Eurostat, 2021: 14).

SR Njemačka ima najveću ekonomiju među državama članicama – sa udjelom od 25%, a takođe relativno nisku stopu nezaposlenosti (na nivou EU) (populacija starosti 15–74 godine) u rasponu od 3,2 do 3,8% u 2020. godini (Uz Holandiju i Poljsku) (Eurostat, 2021: 22).

Uz pomoć statističkih podataka i drugih indikatora, važno je sagledati društvene probleme sa kojima se SR Njemačka suočava, posebno uzimajući u obzir da većina ovih problema opterećuje sistem – naročito u finansijskom smislu. Ovo svakako iziskuje planiranje programa i javnih politika kako bi se djelovalo proaktivno ali i preventivno, u skladu sa trenutnom situacijom.

ZAKLJUČAK

Savezna Republika Njemačka je i pored svih turbulencija koje su je pratile u posljednjem vijeku ostala jedna od najrazvijenijih svjetskih država, sa veoma razvijenom socijalnom politikom. Takođe, spada u zemlje sa najliberalnijim režimom za migraciju radne snage, kako iz zemalja EU tako i zemalja koje nijesu njene članice.

Svakako, predstavlja dobar primjer razvijene socijalne države koja pruža širok spektar usluga i beneficija svojim građanima.

Njemačka ekonomija je jedna od najrazvijenijih ekonomija svijeta, u kojoj vlada tržišna privreda (princip jednakih šansi) i koja se zasniva na sprovođenju brojnih socijalnih mjera, a čiji je cilj – podmiriti potrebe građana koji nijesu u stanju da (u materijalnom smislu) vode računa o sebi.

Ipak, bez obzira na sve navedeno, i SR Njemačka se suočava sa određenim problemima u koje spadaju: nedostatak kvalifikovane radne snage, starenje stanovništva i migracije.

Aktuelni problemi sa kojima se suočava SR Njemačka, uzimajući u obzir potencijalno nadolazeću ekonomsku i energetska krizu, u sadejstvu sa pandemijom COVID-19, biće svojevrsan test za sistem socijalne sigurnosti koji je izgrađen na temeljima koje je postavio Bizmark.

Očekivano je da će SR Njemačka uspjeti uspješno da se izbori sa aktuelnim problemima, kao što je to radila kroz istoriju i da će analiza socijalne politike ove države biti predmet analize brojnih stručnjaka iz različitih oblasti.

LITERATURA

Knjige, naučni radovi:

- Almond, G.** (2009). Komparativna politika danas: svjetski pregled. Podgorica: Fakultet političkih nauka UCG, Centar za demokratiju i ljudska prava – CEDEM.
- Antolović, M.** (2011). Nemačka republika je najdemokratskija demokratija na svetu. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu.
- Babović, M.** (2010). Izazovi nove socijalne politike: Socijalna uključenost u EU i Srbiji. Beograd: SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu.
- Bok, G.** (2002). Nacistička rodna politika i ženska istorija, *Reč – časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, br. 65/11, Beograd.
- Čekerevac, A.** (2005). Međunarodna socijalna politika. Beograd: Samostalno izdanje autora.
- Fondacija Konrad Adenauer** (2012). Nemačka socijalna tržišna privreda: Osnovne ideje, principi i koncept. Beograd.
- Jovičić, K.** (2014). Sistemi zdravstvene zaštite i zdravstvenog osiguranja. Beograd: Institut za uporedno pravo – GOB.
- Milosavljević, O.** (2010). Savremenici fašizma: Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1941, *Ogledi*,

- br. 14, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Pavalica, B.** (2005). Migracije iz Jugoslavije u Nemačku – migranti, emigranti, izbeglice, azilanti, *Međunarodni problemi*, Vol. LVII, br. 1–2, Beograd.
- Puljiz, V.** (1995). Bismarckove socijalne reforme, *Revija za socijalnu politiku*, god. XI, br. 3, 1995, Zagreb.
- Puljiz, V.** (1995). Francuska: spor uspon socijalne države, *Revija za socijalnu politiku*, god. II, br. 4, 1995, Zagreb.
- Puljiz, V.** (2005). Socijalna politika: Povijest, sustavi, pojmovnik, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Saleh, Z.** (2015). Modeli socijalnih sustava (*diplomski rad*), Pula: Fakultet ekonomije i turizma „dr Mijo Mirković” Pula.
- Sršen, A.** (2014). Multikulturalizam u Europi danas – novi rascjepi granica identiteta i prava, *Međunarodne studije*, god. XIV, br. 1, Zagreb.
- Vuković, D.** (2002). Sistemi socijalne sigurnosti. Beograd: Službeni glasnik.
- Žganec, Nino.** (1995). Temeljna obilježja sustava socijalne skrbi Savezne Republike Njemačke, *Revija za socijalnu politiku*, god. II, br. 2, Zagreb.

Internet izvori:

- Björnberg, A., Yung Phang, A.** (2019). Euro Health Consumer Index 2018. Health Consumer Powerhouse Ltd. pristupljeno: 20. 10. 2022. url: <https://healthpowerhouse.com/media/EHCI-2018/EHCI-2018-report.pdf>
- Children in History.** (2006). *East Germany: Living Standards and Well Being*, pristupljeno: 06. 09. 2022. url: <http://histclo.com/essay/war/cold/cou/ger/ddr/ddr-sw.html> (datum pristupa: 03.11.2020.)
- European Commission.** (2022). *Employment, Social Affairs & Inclusion*, pristupljeno: 20. 10. 2022. url: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1111&intPageId=4554&langId=en>
- Eurostat.** (2021), *Key figures on Europe*, pristupljeno: 06. 09. 2022. url: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-books/-/ks-ei-21-001>
- Federal Government Commissioner for Migration, Refugees and Integration Office for the Equal Treatment of EU Workers.** (2022). *Unemployment*, pristupljeno: 20. 10. 2022. url: <https://www.eu-gleichbehandlungsstelle.de/eugs-en/eu-citizens/information-center/unemployment>
- ICWB.** (2022). *Zdravstveno osiguranje u Njemačkoj*, pristupljeno: 20. 10. 2022. url: <https://icwb.com/de/incoming-hr>
- Legal-migration.de.** (2022). *Sistem socijalnog osiguranja u Njemačkoj*, pristupljeno: 20. 10. 2022. url: <https://legal-migration.de/bs/zivjeti-u-njemackoj/sistem-socijalnog-osiguranja-u-njemackoj/>
- Maksimović, M.** (2019). *Balkan u fokusu njemačkog predsjedavanja EU* | DW | 27.06.2019. Pristupljeno: 06. 09. 2022. url: <https://www.dw.com/bs/balkan-u-fokusu-njemačkog-predsjedavanja-eu/a-49373153>

SOCIAL POLICY OF FR GERMANY—FROM BISMARCK’S SOCIAL REFORMS TO THE PRESENT

Author: VEDRAN VUJISIĆ

Email: vedran.vujisic@gmail.com

Mentor: Assist. Prof. Uglješa Janković

Faculty of Political Sciences, University of Montenegro

Introduction: Despite all the turbulence that accompanied it in the previous century, Germany remained one of the most developed countries in the world with a highly developed social policy. The far-reaching influence of Bismarck’s social reforms is visible in the example of the development of the German welfare state, but also due to the fact that they characterized the very type of welfare state in continental European countries.

Aim: This paper aims to see to what extent the basis for the functioning of the social policy of Germany, which was set by Bismarck, leads to a sustainable system of social security that (successfully) comes to an end with the (modern) challenges that are set before it.

Material and Methods: Analytical, comparative, and descriptive methods were used in the analysis.

Results: SR Germany is a good example of a developed welfare state that provides a wide range of services and benefits to its citizens. It seems that the foundations of the social security system laid by Bismarck are strong enough and that Germany will manage to deal effectively with the upcoming problems and challenges—as it has many times throughout history.

Conclusion: The current problems FR Germany is facing, taking into account the potentially looming economic and energy crisis in conjunction with the COVID-19 pandemic, will be a test of sorts for the social security system built on the foundations laid by Bismarck.

Keywords: social policy of FR Germany, Bismarck’s social reforms, National Insurance Code, crisis of the welfare state

ISPITIVANJE UTICAJA PANDEMIJE KOVID-19 NA IMPULSIVNU KUPOVINU U BOSNI I HERCEGOVINI

Autor: MILICA PANDUREVIĆ

e-mail: pandurevic126@gmail.com

Mentor: Prof. Nikola Gluhović

Ekonomski fakultet Pale Univerziteta u Istočnom Sarajevu

Uvod: Iako se svijet do sada suočio sa mnogim krizama, virusima i bolestima, pandemija kovid-19 donijela je nešto novo, za šta niko nije bio spreman. Zatvaranje firmi, pad proizvodnje, otežana međunarodna razmjena, otpuštanje radnika, rast cijena, promjena u nivou ličnih prihoda, raspoloživost proizvoda, uticaj na zdravlje, potpuno zatvaranje gradova, doveli su do promjene u životu i ponašanju ljudi. Pandemija kovid-19 je enormnom brzinom preokrenula ljudski život za 180 stepeni. Ponašanje potrošača u kupovini postalo je iracionalno i impulsivno.

Cilj: Cilj ovog rada je istraživanje uticaja pandemije kovid-19 na: ponašanje potrošača, donošenje odluka o kupovini prehrambenih proizvoda i pravljenje zaliha.

Materijal i metode: Istraživanje se zasniva na istorijskim i empirijskim podacima. Osnov za istorijski dio je literatura prikupljena iz domaćih i stranih izvora. Empirijski dio se zasniva na prikupljanju podataka iz primarnih izvora, odnosno anketom koja je rad autora. Metode koje su korištene u radu su: istorijska, deskriptivna, induktivna i deduktivna metoda; metode analize i sinteze; kao i statističke metode putem programa za statističku obradu podataka SPSS.

Rezultati: Istraživanjem se odbacila glavna hipoteza, odnosno dokazalo se da potrošači nisu pravili zalihe prehrambenih proizvoda. Radni status i nivo prihoda nisu uticali na mogućnost pravljenja zaliha. Potrošači su kupovinu obavljali istim intenzitetom kao i prije, a prilikom kupovine prehrambenih proizvoda, potrošači su bili naklonjeniji domaćim proizvođačima.

Zaključak: Doprinos ovog istraživanja ogleda se u dobijanju novih spoznaja o ponašanju potrošača u kriznoj situaciji, na osnovu koje se mogu objasniti promjene u ponašanju potrošača. Pandemija kovid-19 nije u velikoj mjeri uticala na pravljenje zaliha prehrambenih proizvoda, što dovodi do mogućnosti da su privredni subjekti, odnosno prodavci i proizvođači, ali i mediji, vještački stvarali nestašicu i plasirali lažne informacije u javnosti. Kupci su kupovali u skladu sa trenutnim potrebama i dostupnim proizvodima.

Ključne riječi: pandemija kovid-19; virus korona; ponašanje potrošača; impulsivna kupovina; Bosna i Hercegovina.

UVOD

Ponašanje potrošača je oblast o kojoj postoji mnogo literature. Razlog velikog interesovanja leži u potrebi da se istraži kako, kada i zašto se potrošači ponašaju kako se ponašaju, odnosno kupuju određene proizvode i usluge. Rezultati istraživanja pomažu u razvijanju adekvatne marketing strategije preduzeća kroz spoznaju želja i potreba potrošača, kojom će se one zadovoljiti. Ni najmanje preduzeće ne smije zanemariti značaj ove teme. Prilikom istraživanja ponašanja potrošača, veliki značaj ima psihologija, koja pomaže u otkrivanju i tumačenju faktora koji potrošače dovode do određenog ponašanja. O kupovinama u „normalnim uslovima“ postoji mnogo saznanja, ali situacije koje izazivaju strah, strepnju,

neizvjesnost, depresiju i dr. su kompleksije. Potrošači iz svih zemalja su pod uticajem niza globalnih faktora, od kojih se ne mogu izolovati, htjeli to ili ne. Jedan od takvih faktora je pandemija kovid-19, koja je enormnom brzinom ljudski život preokrenula za 180 stepeni.

U ovom radu važnost istraživanja ponašanja potrošača ogleda se kroz problem i predmet istraživanja, odnosno istraživanje kako je krizna situacija izazvana pandemijom kovid-19 uticala na ponašanje potrošača u posljednje dvije godine, njihovu neracionalnu i impulsivnu kupovinu, koje potencijalne posljedice ima stvaranje vještačke nestašice proizvoda, dodatnog osjećaja panike i nemoći kod drugih osoba u okruženju. Uzimajući u obzir problem i predmet istraživanja, ciljevi istraživanja su: istražiti da li su se navike pri kupovini promijenile nastankom pandemije, da li su potrošači pravili zalihe tokom pandemije, ukoliko su pravili zalihe koji faktori su najviše uticali na pravljenje zaliha, koje proizvode su kupovali najviše i da li su više naklonjeni domaćim ili inostranim proizvođačima. Glavne i pomoćne hipoteze koje će se prihvatiti ili odbaciti, odnosno potvrditi ili opovrgnuti u skladu sa dobijenim rezultatima istraživanja i razmatranoj literaturi, glase: H0: *Pandemija kovid-19 je uticala na porast impulsivnog pravljenja zaliha prehrambenih proizvoda.* H1: *Radni status ima uticaj na pravljenje zaliha prehrambenih proizvoda.* H2: *Za vrijeme pandemije kovid-19 potrošači su obavljali kupovinu rjeđe nego prije pandemije.* H3: *Potrošači su za vrijeme pandemije bili naklonjeniji proizvodima domaćih proizvođača u odnosu na inostrane.*

Rad se sastoji iz teorijskog i empirijskog dijela. Osnov za teorijski dio je literatura prikupljena iz domaćih i stranih izvora. Empirijski dio se zasniva na prikupljanju podataka iz primarnih izvora, odnosno anketom koja je rad autora. Metode koje su korištene u radu: istorijska i deskriptivna metoda (pomoću kojih su teorijski objašnjeni ključni pojmovi, činjenice i dr.), induktivna metoda (kroz analizu pojedinačnih činjenica doći će se do opšteg zaključka), deduktivna metoda (kroz analizu opštih činjenica biće izvedeni pojedinačni zaključci i spoznaje), metod analize, sinteze i statističke metode prilikom obrade empirijskog dijela istraživanja za koje je korišten i program za statističku obradu podataka SPSS. Bolje prezentovanje dobijenih rezultata omogućeno je putem grafičkog i tabelarnog prikazivanja.

Značaj i doprinos ovog istraživanja ogleda se u dobijanju novih spoznaja o ponašanju potrošača u kriznoj situaciji, na osnovu koje se mogu objasniti promjene u ponašanju potrošača, određene situacije koje su se desile i na osnovu kojih se mogu pretpostaviti buduća ponašanja potrošača.

PONAŠANJE POTROŠAČA

Proširivanjem radijusa marketing istraživanja nastalo je istraživanje ponašanja potrošača. U domaćoj i inostranoj literaturi moguće je pronaći više definicija na ovu temu. Pojam potrošač izveden je iz pojma potrošnja, koji nosi latinsko porijeklo riječi „*consumere*“ i doslovno znači „*uzimanje hrane*“, „*potrošiti*“, „*utrošiti*“ (Veselinović, 2016). Na osnovu toga, mnoge definicije definišu potrošača kroz sam čin razmjene proizvoda i usluga sa ponuđačem na tržištu. Ponašanje potrošača, pored kupovine proizvoda, uključuje i: njegov uticaj na druge, razgledanje, korištenje proizvoda, raspolaganje proizvodom, pretraživanje interneta i potrošačkih časopisa, gledanje televizije itd. Najkraće rečeno, ponašanje potrošača možemo definisati kao „ponašanje koje potrošači pokazuju u traženju, kupovini, korištenju, procjenjivanju i raspolaganju proizvodima i uslugama za koje očekuju da će zadovoljiti njihove potrebe. Takve aktivnosti uključuju mentalne i emocionalne procese u sadejstvu sa fizičkim akcijama“ (Schiffman & Knauk, 2004).

Prilikom kupovine proizvoda učesnike možemo podijeliti na: kupca, potrošača i korisnika. Oni koji kupuju nisu uvijek i potrošači kupljenog proizvoda. Uzimajući ovu činjenicu u obzir, pojedini autori umjesto pojma potrošač koriste pojam jedinica koja

kupuje. „Ponašanja potrošača su aktivnosti koje ljudi preduzimaju prilikom kupovanja, konzumiranja i odlaganja proizvoda ili usluga“ (Blythe, 2008). Američko udruženje za marketing definiše pojam potrošača kao „dinamičku interakciju spoznaje, ponašanja i faktora okruženja pomoću kojih pojedinci upravljaju aspektima razmjene tokom svog života“ (Peter & Olson, 2008). Prema Schiffmanu i Knauku (2004), ponašanje potrošača uključuje: šta oni kupuju, zašto to kupuju, kada to kupuju, gdje to kupuju, koliko često to kupuju i koliko često to upotrebljavaju (Schiffman & Knauk, 2004).

FAKTORI KOJI UTIČU NA PONAŠANJE POTROŠAČA

Ponašanje potrošača je dinamičan proces, tj. promjenjiv je zbog uticaja raznih faktora. Faktore koji utiču na ponašanje potrošača najjednostavnije možemo podijeliti na:

- interne i
- eksterne.

Interne faktore čine: mentalno stanje i karakteristike ličnosti. Eksterni faktori su razni uticaji iz okruženja. Potrošačeva okolina se konstantno mijenja, a sa tim i njegovo ponašanje. Po svom karakteru, eksterni faktori mogu biti opšti i specifični. Opšti faktori djeluju iz makrookruženja, a specifični iz mikrookruženja. Eksterne faktore dalje možemo podijeliti na: geografske (klima, reljef, gustina naseljenosti itd), demografske (broj stanovnika, pol, obrazovanje, starosna struktura, migracije itd.), kulturni (kultura, supkultura, društvena klasa), političke (državne regulative i zakoni), ekonomske (kupovna moć, dohodak, sklonost ka potrošnji, prihodi i rashodi, zaposlenost, štednja) i društvene (porodica, prijatelji).

Kesić (1990) faktore svrstava u tri osnovne grupe, odnosno: društvene faktore, lične faktore i psihološke procese. Pri čemu društveni spadaju u eksterne, a lični faktori i psihološki procesi u unutrašnje ili interne. Pod psihološkim procesima podrazumijevamo percepciju, motivaciju, proces učenja, obilježja ličnosti i ponašanja i stavove potrošača.

UTICAJ FAKTORA NA PONAŠANJE POTROŠAČA

Za objašnjavanje uticaja internih i eksternih faktora na potrošača koristi se model SOR, odnosno „stimulans–potrošač–reakcija“, predstavljen u Tabeli br. 1.

Sušтина ovog modela je u prevođenju spoljnih stimulansa (marketing stimulansi, društveni faktori, faktori intuicije, i dr.) preko intrapersonalnih karakteristika potrošača (percepcija, stavovi, motivi, i dr.) u konkretno potrošačevo pamćenje (Veselinović, 2016).

Ponašanje potrošača može biti vođeno racionalnim i emocionalnim motivima. Racionalnost se ogleda u tome da potrošači nakon dužeg razmatranja kupuju proizvod koji im donosi najveću korist. Emocionalni motivi su vezani za ponašanje potrošača u različitim emocionalnim stanjima, kao što su: ponos, strah, sreća i dr.

IMPULSIVNA KUPOVINA

Istražujući ponašanje potrošača, došlo se do zaključka da se prilikom kupovine potrošači ne vode uvijek racionalnim i ekonomičnim motivima. Često su njihove kupovine impulsivne i iracionalne pod uticajem emocija i situacija, ali i drugih ljudi koji ih okružuju (porodica, prijatelji, drugi potrošači, prodajno osoblje). Zato impulsivnu kupovinu treba istraživati na konkretnom primjeru.

Kupovina proizvoda i usluga je većinski planirana aktivnost, ali neplanske kupovine su sve češće. Neplanska kupovina je posljedica impulsivnog načina reagovanja potrošača. Prema Maričiću (2005), potrošač u neplaniranim kupovinama ima iznenadnu i spontanu želju za akcijom koja može biti potpuno različita, pa čak i suprotna njegovom ranijem

ponašanju. Potrošači se često ne obaziru na moguće posljedice svoje neplanske kupovine.

Po Gluhoviću (2018), impulsivna kupovina predstavlja multidimenzionalno područje koje zahtijeva stalno izučavanje zbog različitih faktora povezanih sa impulsivnom kupovinom, koji se različito manifestuju. Impulsivnu kupovinu istražuju mnogi istraživači, ali se međusobno slažu da su ovakve kupovine spontane, neplanske i iznenadne.

Glavni uticaj na impulsivnu kupovinu ima različito emocionalno stanje čovjeka, zato poznavanje psihologije ima značajnu ulogu prilikom ovakvih istraživanja. Impulsivna kupovina može biti i racionalna i iracionalna. Kao racionalnu impulsivnu kupovinu možemo posmatrati kupovinu proizvoda koji potrošaču trenutno nije potreban. Najčešće, potrošač impulsivno i neplanski kupuje proizvode, koje inače koristi, a koji su na akciji kako bi uštedio novac. Pored toga, emocije kao što su strah i panika, dovode do istog ponašanja, pri čemu potrošači ne razmišljaju toliko o cijeni proizvoda, oni kupuju iracionalno. Treba uzeti u obzir i da su neki ljudi skloniji impulsivnom načinu kupovine od drugih.

PANDEMIJA KOVID-19

Virus korona ili pandemija kovid-19 je virusna bolest izazvana virusom korona SARS-CoV-2. Njen početak se vezuje za decembar 2019. godine i grad Wuhan u Kini, iako je prvi registrovani slučaj zabilježen mjesec dana ranije. Koronavirusi su virusi koji cirkulišu među životinjama, ali neki od njih mogu preći na ljude (Ministarstvo zdravlja Republike Srbije, Pitanja i odgovori o bolesti uzrokovanoj novim virusom korona kovid-19). Samim tim, prenosivi su između ljudi. Zbog prebrzog i prevelikog širenja virusa na sve dijelove svijeta, Svjetska zdravstvena organizacija je proglasila globalnu pandemiju. Broj zaraženih i preminulih se povećavao iz dana u dan, a lijeka nije bilo. Prema podacima iz 25. aprila 2022. godine, potvrđeno je 509 613 559 slučajeva, od toga 462 507 144 izliječenih i 6 243 548 preminulih (Our world in data, 2022).

Ova bolest najčešće izaziva respiratorne probleme, koji mogu podsjećati na prehladu ili grip, kao što su: povišena tjelesna temperatura, kašalj, otežano disanje, bolovi u mišićima, upala pluća itd. Kao i mnogi drugi respiratorni virusi, koronavirusi se brzo šire kapljicama koje osoba izbacuje iz usta ili nosa kada diše, kašlje, kija ili govori (Centers for Disease Control and Prevention, Basics od Covid-19). Klinička slika bolesnika se kreće od veoma lake, odnosno bolesnika koji imaju male ili nikakve simptome, do teških kliničkih slika, velikih komplikacija kod ljudi koji imaju određena medicinska stanja poput povišenog krvnog pritiska, srčanih bolesti, dijabetesa, problema sa disajnim putevima itd. I na kraju, može dovesti do smrti. Mnogi virusi tokom vremena mijenjaju svoje oblike, tako je i kovid-19 tokom vremena prešao u nove varijante, sa drugačijim karakteristikama, simptomima, načinima širenja.

Još od nastanka virusa, pa do danas Svjetska zdravstvena organizacija nije pronašla adekvatnu terapiju za izlječenje ove bolesti. Samim tim nemir, panika i nepovjerenje koji vladaju su opravdani. Putem medija su predstavljani pretpostavljeni ili testirani načini kako se zaštititi ili liječiti u slučaju već poznatih simptoma. Socijalne posljedice do kojih je dovela biće veoma teške.

KOVID-19 I BOSNA I HERCEGOVINA

Pandemija kovid-19 je za sve zemlje, pa i Bosnu i Hercegovinu, velika nepoznanica. Svjedoci smo raznih promjena, kako u privatnom, tako i u poslovnom životu, koje je izazvao nastanak pandemije. Udar virusa na ekonomiju zemalja je iznimno jak. Započela je nova ekonomska kriza uzrokovana gašenjem preduzeća, povećanjem nezaposlenosti, otežanom razmjenom roba i sirovina, zastojeom u proizvodnji, smanjenjem zaliha, rastom cijena, smanjenjem dohotka itd. Strah od nepoznatog, strah od zaraze, strah od prenošenja

virusa svojim najbližima i dr., prirodne su reakcije koje je izazvala kod stanovništva. Pod pojmom „stres“ misli se na sklop psihičkih, emocionalnih, tjelesnih i ponašajnih reakcija kada procjenjujemo da je neki događaj opasan i/ili uznemirujući i pred nas stavlja zahtjeve kojima ne možemo udovoljiti. Takođe, bitno je spomenuti da svi različito gledaju i tumače događaj, pa se različito i prilagođavaju. Stres se može odraziti na naše pamćenje, koncentraciju, spavanje, apetit i sl. Dimenzija straha zavisi i od našeg ličnog doživljaja. Kako raste naš doživljaj da je neka okolnost opasnija, proporcionalno se povećava i intenzitet straha (Lolić, Ražić, Janković & Marjanović, 2021). Direktorica udruženja „DON“ Murisa Marić (2020) poručila je potrošačima da ne gomilaju zalihe, jer na taj način nenamjerno mogu da naprave dodatne probleme u situaciji koja je već veoma ozbiljna zbog široke rasprostranjenosti virusa.

ISPITIVANJE UTICAJA PANDEMIJE KOVID-19 NA IMPULSIVNU KUPOVINU U BOSNI I HERCEGOVINI

Zašto se kupovala određena roba? Da li se kupovala više nego prije? Da li su svi bili u mogućnosti da je kupe? Koje proizvode su najčešće kupovali? itd. samo su neka od pitanja sa kojima se susrećemo u toku istraživanja uticaja pandemije kovid-19 na ponašanje potrošača u kupovini. Iako su svi ljudi individue za sebe, moguće je identifikovati mnoge sličnosti koje među njima postoje. Za vrijeme pandemije kovid-19, kupovine su sve više impulsivne i iracionalne. Navike su počele da se mijenjaju, a ljudi su stvarali zalihe i nepotrebnih i nepotrebnih proizvoda zbog različitih strahova. Došlo je do promjene zaposlenosti, prihoda, a samim tim i kupovine proizvoda. Nekada racionalne, rutinske i ekonomične kupovine prehrambenih proizvoda pretvorile su se u panično gomilanje zaliha. Brašna, ulja i drugih potrepština neprehrambenih proizvoda bilo je sve manje i manje na policama marketa. Potrošači su postajali sve sebičniji tokom kupovina. Strah i panika počeli su nadvladavati razum. Ljudi više nisu brinuli jedni o drugima, nije bilo bitno da li će neko imati koranicu hljeba, već „da li ću ja imati dovoljno zaliha za narednih nekoliko mjeseci“. Zdravstvene organizacije i mediji svakodnevno su plasirali mnoštvo informacija i širili dodatnu paniku među stanovništvom. Htjeli to ljudi ili ne, izolovanje od svih informacija i uticaja je bilo nemoguće. U prvih nekoliko sati od otvaranja marketa ujutru, namirnice su već nestajale. Država i marketi su morali ograničiti količinu kupljenih proizvoda po stanovniku, kako bi smanjili nekontrolisano pravljenje zaliha.

Istraživanje čiji su podaci ovde izneseni urađeno je 19 mjeseci nakon pojave pandemije kovid-19 u Bosni i Hercegovini. Podaci o potrošačima prikupljeni su online anketom i metodom slučajnog odabira putem Google alata Google forms. Prikupljanje podataka obavljeno je u periodu od 17. do 28. septembra 2022. godine putem društvenih mreža Viber, Facebook, Instagram i LinkedIn na teritoriji Bosne i Hercegovine. Online anketa je omogućila da se dopre do velikog broja ljudi za kratak vremenski period, bez novčanih izdataka u svrhe prikupljanja podataka, ali i u svrhu preventivne zaštite od ovog virusa koji je i dalje među nama. Prije svega, ispitanicima je naglašeno da je anketni upitnik anonimnog karaktera i da će se dobijeni odgovori koristiti samo u istraživačke svrhe.

Anketni upitnik se sastojao od 14 pitanja, od kojih je 13 bilo zatvorenog tipa, a jedno otvorenog. Pitanja su podijeljena u opšta ili lična i specifična vezana za temu istraživanja. Odgovaranje na svako pitanje je bilo obavezno. Anketirano je 183 ispitanika, starosne dobi preko 18 godina, od kojih u obzir nije uzeto 23 odgovora. Razlozi izuzimanja određenih odgovora su: ispitanici ne žive u Bosni i Hercegovini, ispitanici ne učestvuju u kupovini prehrambenih proizvoda i ispitanici su davali kontradiktorne odgovore. Obrada i analiza dobijenih podataka vršena je putem statističkog programa SPSS. Odgovori su omogućili dobijanje jasnije slike o ponašanju potrošača tokom pandemije kovid-19.

Ono što možemo izdvojiti kao ograničenje prilikom vršenja istraživanja jeste činjenica da mali broj ljudi starijih od 61 godinu koristi društvene mreže, da muškarci nisu pretjerano zainteresovani za davanje odgovora, vršenje ispitivanja bez prisustva ispitivača može onemogućiti bolje razumijevanje određenih pitanja, pandemija traje još uvijek i samim tim može doći do promjene rezultata istraživanja. Pored navedenog, iako je anketa zahtijevala minut za popunjavanje, odziv nije bio na baš visokom nivou, uzimajući u obzir broj stanovnika u Bosni i Hercegovini, kao i broj korisnika društvenih mreža.

Demografski faktori, kao što su pol, starosna dob i zaposlenost mogu imati određeni uticaj na kupca pri kupovini. Pol, kao jedan od osnovnih demografskih faktora koji je nekada opredjeljivao ponašanje potrošača u velikoj mjeri i služio za segmentaciju tržišta, danas polako gubi smisao. I muškarci i žene kupuju slične ili iste kategorije proizvoda, što onemogućava precizno razlikovanje potrošača. Anketiranjem je utvrđeno da u odgovorima dominira ženski pol, a najviše ispitanika je starosne dobi od 18 do 45 godina (Grafik br. 1).

Od ukupnog broja prihvaćenih odgovora, zaposleno je 118 ispitanika, odnosno 73,8%, a nezaposleno 26,3%, odnosno 42 (Tabela br. 2). Na pitanje „Da li ste pravili zalihe prehrambenih proizvoda tokom pandemije kovid-19?“ 49 ispitanika je odgovorilo sa da, a 111 sa ne (Tabela br. 3). Pri tome je, na pitanje „Da li je visina Vaših prihoda uticala na mogućnost pravljenja zaliha prehrambenih proizvoda?“ 53 ispitanika reklo da, a 107 je reklo ne.

Zatim je vršeno ispitivanje odnosa između varijabli putem *Crosstabulation* (Tabela br. 4). S obzirom na to da je rezultat 0,001 znatno manji od 0,05, odbacujemo nultu hipotezu, odnosno pandemija kovid-19 nije uticala na porast impulsivnog pravljenja zaliha prehrambenih proizvoda.

Odgovori na pitanje „Koliko ste često obavljali kupovinu prehrambenih proizvoda prije pandemije kovid-19?“ se mogu pronaći u Tabeli br. 5. Na pitanje „Koliko ste često obavljali kupovinu prehrambenih proizvoda tokom pandemije kovid-19 (u odnosu na period prije pandemije)?“ 65 (40,6%) ispitanika je odgovorilo rjeđe nego prije pandemije kovid-19, 87 (54,4%) je odgovorilo sa isto, a 8 (5%) ispitanika da su kupovinu obavljali češće nego u periodu prije pandemije kovid-19.

Analizom dva grafika (Grafik br. 2 i Grafik br. 3) možemo utvrditi da potrošači često odlaze u kupovinu i da se to ponašanje nije mnogo promijenilo za vrijeme pandemije.

49 ispitanika koji su odgovorili potvrdno na pitanje da li su pravili zalihe, imali su mogućnost da označe više odgovora i dali su sledeće odgovore na pitanja iz kojih razloga su pravili zalihe i od kojih prehrambenih proizvoda (Grafik br. 4 i Grafik br. 5).

Nemoguće je precizno definisati motive koji dovode do promjene ponašanja ljudi. Kao što je već navedeno u radu, na ponašanje ljudi utiču interni i eksterni faktori. Prilikom istraživanja promjene ponašanja potrošača, na pitanje „Ko je uticao na promjenu Vašeg ponašanja u kupovini?“ ispitanicima su ponuđeni sledeći odgovori: lični faktori (promjena: stila života, zanimanja, prihoda itd.), porodica, prijatelji, društvene grupe (pripadanje određenim klubovima, udruženjima itd.), mediji, poznate ličnosti/influenseri, zdravstvene organizacije i niko. Ono što je bitno naglasiti je da koliko god potrošači mislili da samostalno odlučuju, veliki broj potrošača nesvesno pada pod uticaj ljudi iz okruženja, odnosno porodice, društva, medija itd. Vodeći se tim da su ispitanici davali iskrene i istinite odgovore, 96 ispitanika je odgovorilo da nisu mijenjali svoje ponašanje i da samim tim niko nije ni uticao. Ostatak ispitanika, koji su prošli kroz promjenu ponašanja, kao najčešći razlog naveli su lični faktor i uticaj porodice. Porodica predstavlja primarni direktni i indirektni uticaj, od rođenja do starosti, na formiranje određenih stavova i ponašanja pojedinca.

Pored prehrambenih zaliha, ispitanici su imali mogućnost da navedu da li su pravili zalihe još nekih proizvoda. Odgovori su bili sledeći: ne (143 ispitanika), cigarete (1 ispitanik), deterdžent i hemija za kuću (1 ispitanik), eurovafel (1 ispitanik), gorivo (2 ispitanika), kozmetika (1 ispitanik), lijekovi (1 ispitanik), preparati za imunitet (1 ispitanik), slatkiši (1

ispitanik), sredstva za čišćenje (1 ispitanik), sredstva za dezinfekciju (1 ispitanik), sredstva za higijenu (3 ispitanika) i sredstva za ličnu higijenu (3 ispitanika) (Grafik br. 6),

Na pitanje koje proizvođače najčešće birate, 17 ispitanika je odgovorilo inostrane, a 143 ispitanika domaće proizvode (Grafik br. 7). Iz toga se može zaključiti da otežana međunarodna razmjena nije uticala na povećano opredjeljenje potrošača prema proizvodima domaćih proizvođača.

ZAKLJUČAK

Istraživanje uticaja pandemije kovid-19 na impulsivnu kupovinu u Bosni i Hercegovini je vršeno sa ciljem da se ustanovi koje su se sve promjene desile i kako su uticale na ponašanje potrošača. Glavna hipoteza postavljena u uvodnom dijelu, koja glasi H0: *Pandemija kovid-19 je uticala na porast impulsivnog pravljenja zaliha prehrambenih proizvoda*, empirijskim rezultatima istraživanja opovrgnuta je. Pandemija kovid-19 nije u velikoj mjeri uticala na pravljenje zaliha prehrambenih proizvoda, što dovodi do mogućnosti da su privredni subjekti, odnosno prodavci i proizvođači, ali i mediji vještački stvarali nestašicu i plasirali lažne informacije u javnosti. Druga hipoteza koja glasi H1: *Radni status ima uticaj na pravljenje zaliha prehrambenih proizvoda*, takođe je opovrgnuta jer 111 ispitanika od 160 nije pravilo zalihe bez obzira na radni status. Naredna hipoteza, odnosno H2, koja glasi: *Za vrijeme pandemije kovid-19 potrošači su obavljali kupovinu rjeđe nego prije pandemije*, djelimično je opovrgnuta jer većina ispitanika, odnosno 54,4%, nije mijenjala svoje navike u učestalosti kupovine, a 40,6 % je kupovalo rjeđe nego prije. H3: *Potrošači su za vrijeme pandemije bili naklonjeniji proizvodima domaćih proizvođača u odnosu na inostrane* je u potpunosti potvrđena rezultatima istraživanja.

S obzirom na to da pandemija kovid-19 još uvijek traje, situacija se i dalje mijenja. Imajući u vidu da je Bosna i Hercegovina zemlja u razvoju, negativni efekti virusa korona su znatno teži. Možemo zaključiti da su dešavanja u proteklih nekoliko mjeseci uticala na psihološko stanje svih ljudi. Istražujući impulsivnu kupovinu možemo reći da je pandemija kovid-19 dovela do nove vrste ovog načina kupovine. Potrošači ne biraju standardne proizvođače koje kupuju, ne biraju standardne prodavnice i sisteme kupovine, ne biraju cijenu proizvoda, ne biraju količinu, niti određuju budžet. Kupuju u skladu sa trenutnim potrebama i dostupnim proizvodima. Prodavci ne izlažu namjerno proizvode kako bi ih kupci uočili i neplanski kupili. Oni kupuju „osnovne“ proizvode koje pronađu u prodavnicama, a koji su od egzistencijalnog značaja za život. Ponašanje potrošača će i dalje biti pod uticajem raznih faktora i zbog posljedica tih faktora se neće vratiti na stanje prije pandemije. I potrošači i prodavci će dosadašnje iskustvo i ponašanje iskoristiti za buduće krizne događaje, za koje se nadamo da će ih biti sve manje.

LITERATURA

- Blythe, J. (2008), *Consumer Behaviour*. London: Thomson Learning.
- Centers for Disease Control and Prevention, (2019), „Basics od Covid-19“, dostupno na: <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/your-health/about-covid-19/basics-covid-19.html> (pristupljeno 23. 09. 2022).
- Gluhović, N., (2018), *Neuromarketing – razumijevanje potrošača*. Istočno Sarajevo: Zavod za užbenike i nastavna sredstva.
- Google forms <https://docs.google.com/forms/u/0/> (pristupljeno 17.09.2022)
- Peter, J., P., & Olson, J., C., (2005), *Consumer Behavior and Marketing Strategy*. Boston: McGraw Hill.
- Kesić, T. (1990), *Ponašanje potrošača*. Zagreb: Adeco.
- Lolić, V., Ražić, R., Janković, M., & Marjanović, Lj., (2021), *Korona nevidljivi neprijatelj*. Banja Luka: JU gerentološki centar Banja Luka.
- Marić, M. (2020), „Ne gomilajte zalihe – Četiri pravila za kupovinu“, dostupno na: <https://noviglas.info/2020/03/16/ne-gomilajte-zalihe-cetiri-pravila-za-kupovinu/> (pristupljeno 05. 10. 2022).

Maričić, B. (2005), *Ponašanje potrošača*. Beograd: Ekonomski fakultet u Beogradu.
 Ministarstvo zdravlja Republike Srbije, *Pitanja i odgovori o bolesti uzrokovanoj novim koronavirusom Covid-19*, dostupno na: <https://bit.ly/3UvXIZS> (pristupljeno 20. 09. 2022).
 Our world in data, dostupno na: <https://ourworldindata.org/explorers/coronavirus-data-explorer> (pristupljeno 20. 09. 2022).
 Schiffman, L.,G., & Knauk, L., L. (2004), *Ponašanje potrošača*. Zagreb: Mate Zagreb.
 World Health Organization, dostupno na: <https://bit.ly/3fMvFpb> (pristupljeno 29. 09. 2022).

PRILOZI

STIMULANS	POTROŠAČ	REAKCIJA
<ul style="list-style-type: none"> - referentne i društvene grupe, - kultura, - faktori situacije, - marketing i stimulansi - drugi faktori. 	<ul style="list-style-type: none"> - mentalno stanje (percepcija, stavovi, motivi), - karakteristike (demografske, stil života, ličnost, ostale). 	<ul style="list-style-type: none"> - kupovina, - namjeravana kupovina, - izbor marke ili proizvoda (preferencija) i korištenje proizvoda.

Tabela br. 1. SOR model ponašanja potrošača

Izvor: John O 'Shaughnessy (1984), *Competitive Marketing: A Strategic Approach*, George Allen and Unwin, Boston)

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Radni status?	zaposlen	118	73,8	73,8	73,8
	nezaposlen	42	26,3	26,3	100,0
	Total	160	100,0	100,0	

Tabela br. 2. Radni status

Izvor: Istraživanje autora i obrada u statističkom programu SPSS

		pravljenje zaliha		Total
		da	ne	
Radni status	zaposlen	38	80	118
	nezaposlen	11	31	42
Total		49	111	160

Tabela br. 3. Uticaj radnog statusa na pravljenje zaliha

Izvor: Istraživanje autora i obrada autora u statističkom programu SPSS

Hypothesis Test Summary

	Null Hypothesis	Test	Sig. ^{a,b}	Decision
1	The categories of pravljenje zaliha occur with equal probabilities.	One-Sample Chi-Square Test	<,001	Reject the null hypothesis.

a. The significance level is 0,050.

b. Asymptotic significance is displayed.

Tabela br. 4. Testiranje nulte hipoteze

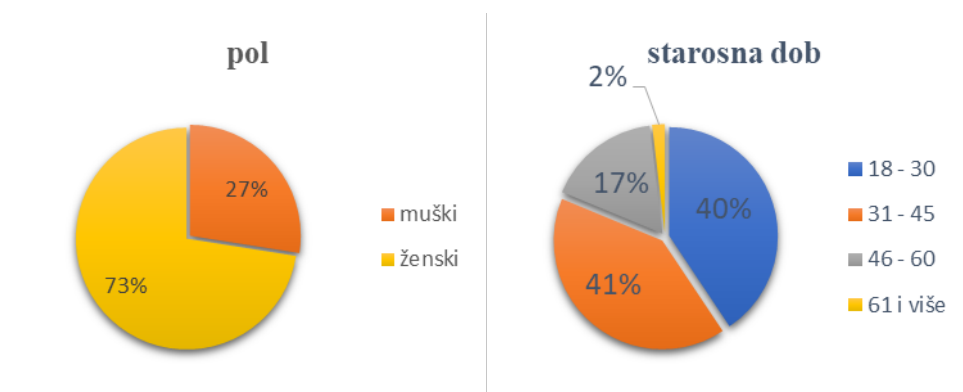
Izvor: Istraživanje autora i obrada autora u statističkom programu SPSS

Kupovina prije pandemije

	Frequency	Percent	
Koliko ste često obavljali kupovinu prehrambenih proizvoda prije pandemije Covid-19?	manje od četiri puta mjesečno	25	15,6
	jednom sedmično	45	28,1
	dva do tri puta sedmično	48	30,0
	više od tri puta sedmično	42	26,3
	Total	160	100,0

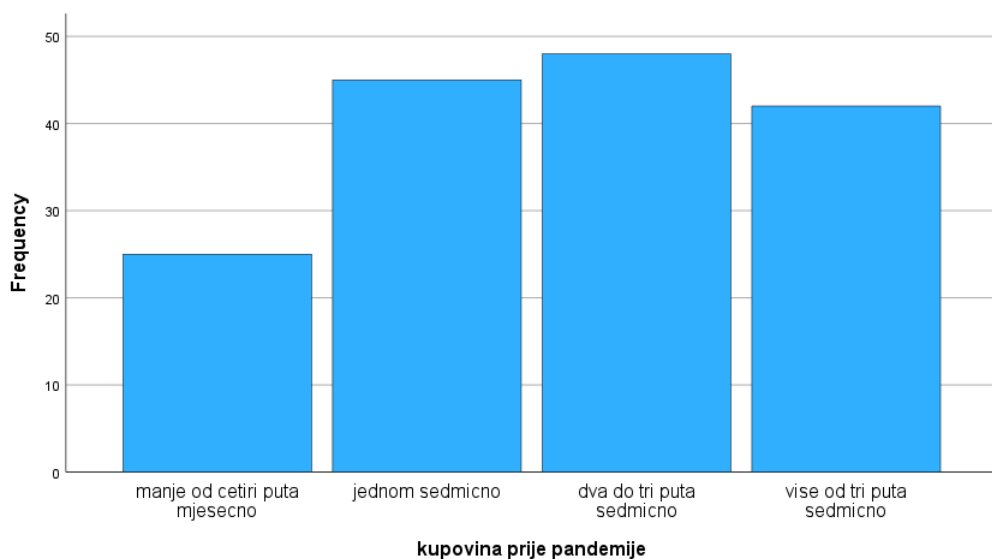
Tabela br. 5. Koliko ste često obavljali kupovinu prehrambenih proizvoda prije pandemije kovid-19?

Izvor: Istraživanje autora i obrada u statističkom programu SPSS

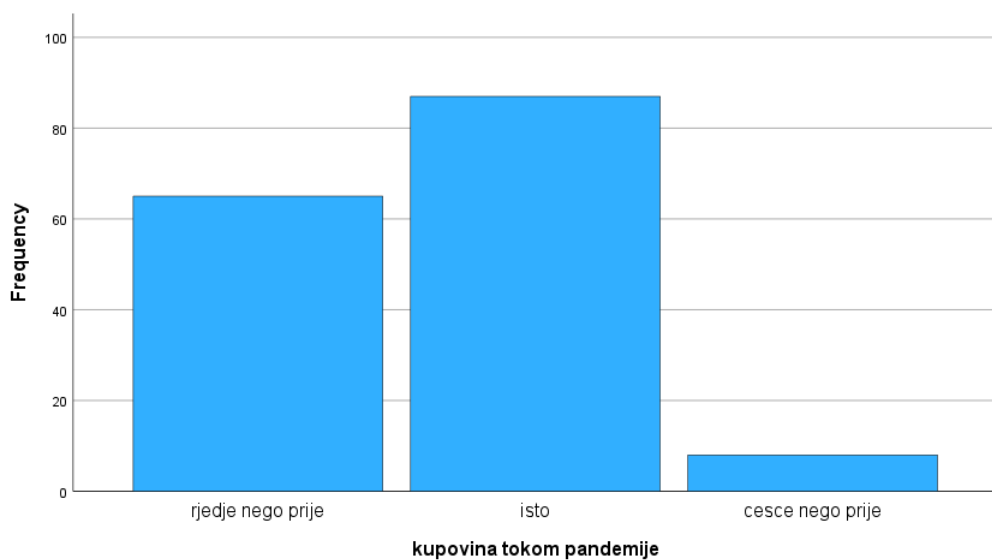

Grafik br. 1. Demografska struktura ispitanika

Izvor: Istraživanje autora

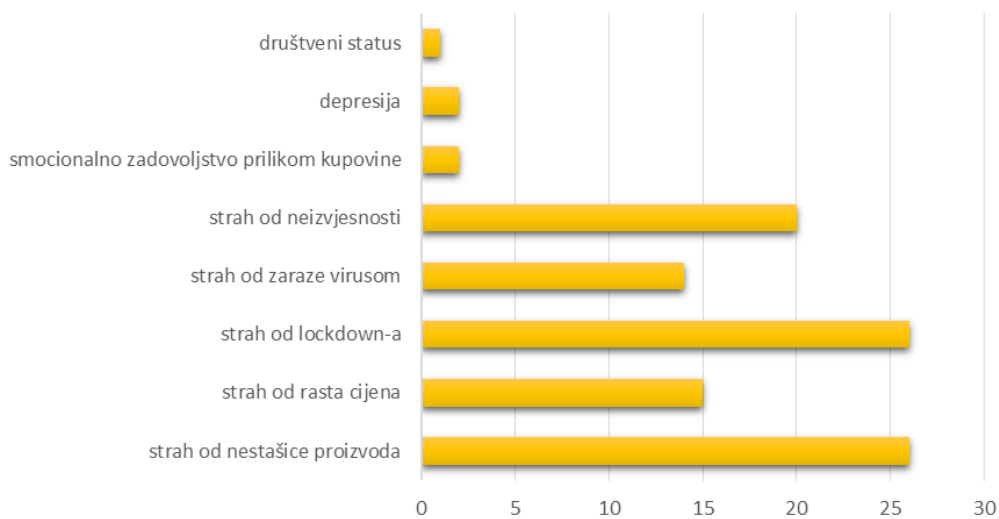

Grafik br. 2. Koliko ste često obavljali kupovinu prehrambenih proizvoda prije pandemije kovid-19?
Izvor: Istraživanje autora i obrada u statističkom programu SPSS

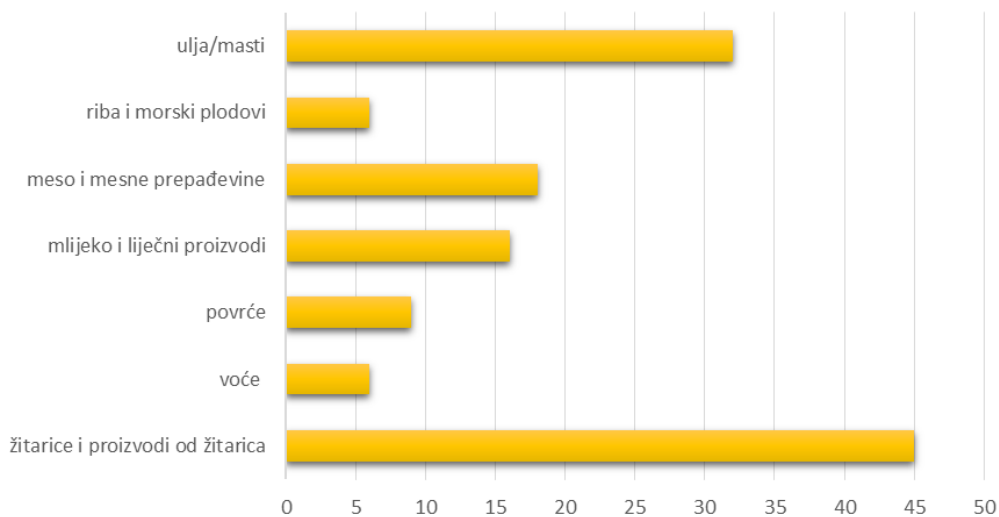

Grafik br. 3. Koliko ste često obavljali kupovinu prehrambenih proizvoda tokom pandemije kovid-19 (u odnosu na period prije pandemije)?

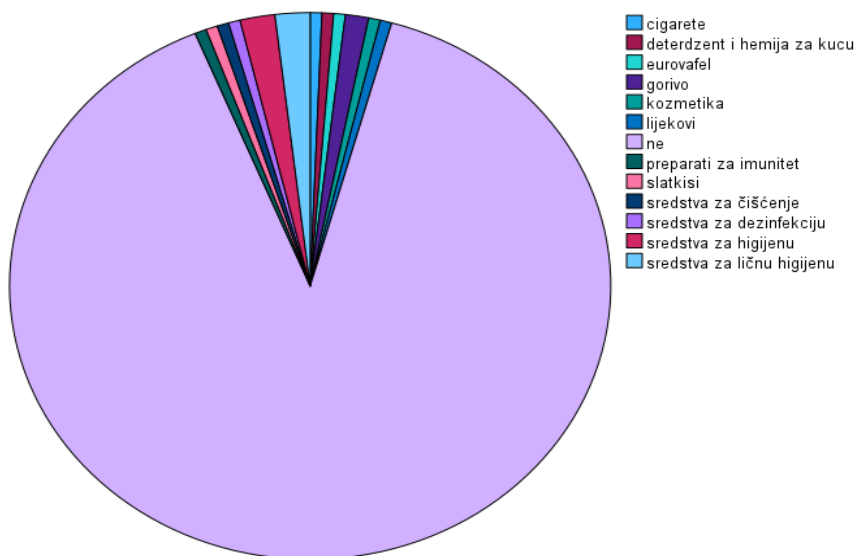
Izvor: Istraživanje autora i obrada u statističkom programu SPSS

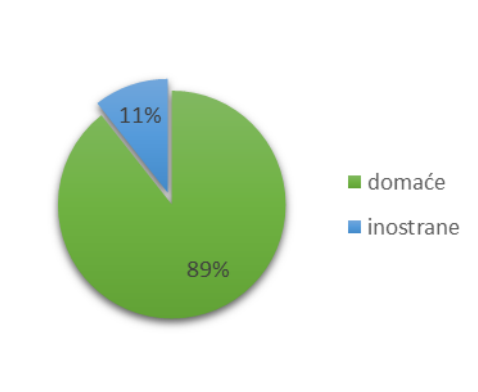
Grafik br. 4. Iz kojih razloga ste pravili zalihe prehrambenih proizvoda?
Izvor: Istraživanje autora

Grafik br. 5. Od koje vrste prehrambenih proizvoda ste pravili zalihe?
Izvor: Istraživanje autora

Grafik br. 6. Da li ste pravili zalihe nekih drugih proizvoda? Ukoliko jeste, kojih?
 Izvor: Istraživanje autora i obrada u statističkom programu SPSS

Grafik br. 7. Koje proizvođače najčešće birate?
 Izvor: Istraživanje autora

STUDYING THE IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON IMPULSIVE BUYING IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Author: MILICA PANDUREVIĆ

Email: pandurevic126@gmail.com

Mentor: Full Prof. Nikola Gluhović

Faculty of Economics Pale, University of East Sarajevo

Introduction: Although the world has faced many crises, viruses, and diseases, the Covid-19 pandemic brought something new no one was prepared for. Closing of companies, a decline in production, difficult international exchange, redundancies, rise in prices, change in the level of personal income, availability of products, impact on health, and complete closure of cities led to changes in people's lives and behavior. The Covid-19 pandemic has turned human lives upside down at a tremendous speed. Consumer behavior has become irrational and impulsive.

Aim: The aim of this paper is to investigate the impact of the Covid-19 pandemic on consumer behavior and making decisions about buying food and stockpiling.

Results: The research is based on historical and empirical data. The basis for the historical part is the literature collected from domestic and foreign sources. The empirical part is based on the collection of data from primary sources, that is, the author's survey. The methods used in the paper are the historical, descriptive, inductive, and deductive methods; methods of analysis and synthesis; as well as statistical methods through the statistical data processing program SPSS.

Conclusion: The contribution of this research is reflected in obtaining new knowledge about consumer behavior in a crisis, on the basis of which changes in consumer behavior can be explained. The Covid-19 pandemic did not have a major impact on stockpiling food, which leads to a possibility that business entities, that is, sellers and producers, as well as the media, artificially created shortages and spread false information to the public. Customers shopped according to current needs and available products.

Keywords: Covid-19 pandemic, Coronavirus, consumer behavior, impulse buying, Bosnia and Herzegovina

LEGAL NATURE OF DOCUMENTARY LETTER OF CREDIT AND BANK GUARANTEE IN INTERNATIONAL BUSINESS LAW

Authors: NATAŠA BABIĆ, Filip Novaković and Aleksej Indžić.

e-mail: filip.novakovic@student.pf.unibl.org, natasababic9@gmail.com and aleksej.indzic@student.pf.unibl.org.

Mentor: Prof. Zoran Vasiljević, Ph.D., Faculty of Law of the University of Banja Luka.

Proofreader: Anđelka Grandić

Introduction: In the paper, the authors analyze the legal nature of two important instruments of international payments - (international) documentary letter of credit and bank guarantee. The mentioned instruments today represent significant elements of international trade relations. The internationalization of trade in the last hundred years and the increase in the geographical distance between the participants in a trade deal led to the need to find new mechanisms to protect the parties in a given deal. In relation to all other legal institutes in the banking business, the best answer to this need was provided by an (international) documentary letter of credit and a bank guarantee (on first demand). Both instruments have many advantages, but they are not without disadvantages. Their „flaws“, if we can call them that, stem from theoretical discussions about the legal nature of these two instruments. While some believe that their nature is contractual in nature, others believe that it is a one-sided legal transaction. Who is right? The aim of this work is to try to answer this question. In this connection, the authors, with their legal reasoning, want to make a modest contribution to legal science and try to answer what is the legal nature of (international) documentary letters of credit and bank guarantees.

Aim: The main goal of this work is to answer the question about the legal nature of two important instruments of international payment transactions - the international documentary letter of credit and the bank guarantee.

Material and Methods: Using the comparative, historical and logical method in legal science, the authors analyze international and national legal sources that contain the subject matter. In addition, the authors analyze a number of available texts in order to compare the legal thoughts of jurists from different families of law (civil law, common law etc.), with the intention of finding the final answer to the question posed in the paper.

Results: Applying the mentioned methods and analyzing international and national sources of law, as well as analyzing the literature, we can say that the international payment instruments that are the subject of this research – the international documentary letter of credit and the bank guarantee – are the subject of many discussions. The result reached by the authors of the paper fits in with the majority of legal concepts that prevail in continental legal theory, namely: a documentary letter of credit and a bank guarantee are two instruments of international payments that, although they have different purposes, share the same legal nature - both are unilateral declarations of will, that is, unilateral legal affairs.

Conclusion: The authors, applying the mentioned methods, draw the following conclusions: (a) an international documentary letter of credit is, by its legal nature, a unilateral declaration of will, i.e. a unilateral legal transaction whose basic function is the function of payment, and only then the function of securing or crediting/financing and (b) banking a guarantee on first demand is a unilateral legal transaction that is created by a unilateral declaration of will of the guarantor and primarily serves as a means of securing and compensation for damages, and can also serve as a means of financing or payment in international traffic.

Keywords: Documentary Letter of Credit, Bank Guarantee, International Business Law, International Payments, International Trade, Legal Nature, International Transactions.

INTRODUCTION

With the development of the international economy and international economic relations (not only between states as subjects of international public law, but also between economic subjects – companies) and the complexity of international commercial affairs, the modernization of means and methods of fulfilling obligations, i.e. payments, appeared as a necessary change. The two most common means of payment, i.e. the fulfillment of obligations, are the (international) documentary letter of credit and the bank guarantee (in addition to these two, there are also: international documentary collection and standby letter of credit).

The most sensitive issue of international trade is payment, due to the fact that the buyer and the seller as participants in the legal transaction have different goals. There are often situations where, after concluding the contract, the seller does not want to deliver the goods before the buyer pays for them, while, on the other hand, the buyer does not want to pay for the goods before they are delivered to him. In order to overcome these mutual differences, and at the same time achieve the protection of both participants in the legal work, in the transition from the 12th to the 13th century, the institute „letter of payment“ was created. The *letter of payment* is taken as the predecessor of the modern documentary letter of credit, which began to appear as such in the 17th century, and took the form we know today only during the 19th century (Kozolchyk, 1965, pp. 395-399).

The legal work of a documentary letter of credit is a very important payment instrument, especially for goods payments. The biggest application is the international documentary letter of credit, which represents an independent banking business, with which both partners are maximally protected from possible unscrupulous behavior. In our law, the work of a letter of credit is formal, where the written form is the condition for its creation. The matter of documentary letters of credit is uniform internationally, because the provisions of uniform rules and customs for documentary letters of credit are practically applied all over the world. A documentary letter of credit works by the fact that the bank opens a letter of credit at the buyer's request and undertakes an independent obligation to pay the seller the amount of the letter of credit or honor the documents in another way if he submits the appropriate documents and fulfills other conditions. The contracting parties neutralize possible risks and mutual mistrust by choosing a well-known bank of mutual trust. This method of payment is suitable for the buyer because the bank, which opens the letter of credit, can grant him credit up to the amount of the letter of credit, and for the seller because, in addition to the buyer as a direct contractual debtor, the bank is also responsible for paying the price. Practically, by opening a letter of credit, the buyer is sure that the price cannot be paid if the goods are not delivered, while the seller is sure that he will receive the price for the delivered goods first from the bank, and then from the buyer. Documentary letter of credit as a generic term encompasses a large number of different letters of credit, which are used in business practice to a greater or lesser extent for certain types of business. Today, the most widely used irrevocable documentary letter of credit represents the autonomy of the will, international commercial law, so that all solutions are based on the provisions of uniform rules and customs for documentary letters of credit as the primary autonomous source of legal regulation. We believe that special attention should be paid to the study of this legal institute for the reason that documentary letters of credit are among those international payment instruments that today have the widest application in world trade and in general (Drača, 1999, pp. 37-48; Vasiljević, 2021, pp. 390-391; Vukadinović, 2021, p 59-60.).

On the other hand, the bank guarantee is somewhat more recent, and is considered a relatively young international payment business. The bank guarantee appeared in the mid-sixties of the 20th century and began to be used in construction and other types of

investments (Vukimir, 2007, p. 336). It is taken for granted that a person entering into a complex and high-value business wants to have a certain amount of security that his investment will not fail. In the past, this was done through the institution of a cash deposit that one party would deposit in order to fulfill its obligations. However, such a way of ensuring the fulfillment of obligations proved to be extremely difficult for the depositing party because it significantly reduced the liquidity of that party, which is extremely important in international trade. In order to solve this problem, traders reached out for help from financial institutions (Korda, 2022, pp. 3-4). Soon, the legal institute of bank guarantees developed through court and arbitration practice (Vukimir, 2007, p. 336). Since its appearance in international trade, the bank guarantee has become an effective instrument for ensuring the performance of contractual obligations, which in its essence implies an abstract obligation to pay a certain amount of money based on a written request submitted by the user to the guarantor at the first call. The legal meaning of such a guarantee is that the guarantor is not authorized to review the legal validity of the payment request, but is obliged to pay if the conditions contained in the guarantee are met, regardless of possible objections that the principal could have as the main debtor from the basic business for which warranty was issued (Oršulić & Bulum, 2011, p. 535; Bertrams, 2004, pp. 4, 11, 195-200 and 226-231; Kelly-Louw, 2009, p. 30; Goode, 1995, pp. 725-744). This type of insurance is often compared to a civil law guarantee, although it is a matter of fundamentally different forms of assuming the fulfillment of an obligation for a third party. While a bank guarantee on call is an abstract obligation independent of the fundamental relationship between the debtor and the creditor, the guarantee is an accessory obligation in relation to the basic business where the guarantor has a position equal to that of the debtor in everything (Oršulić & Bulum, 2011, p. 535; Popović & Vukadinović, 2021, pp. 769-770).

Although at first glance these two payment instruments, within national borders and beyond, look quite simple, their legal nature still creates divisions in legal theory. In this regard, the author of the paper aims to present the conflicting views regarding the legal nature of the international documentary credit and bank guarantee, to give a basic overview of these instruments, to point out their similarities and differences, and to try to make a modest contribution to their scientific and theoretical understanding.

LEGAL NATURE OF THE INTERNATIONAL DOCUMENTARY LETTER OF CREDIT

Before we look at the legal nature of the international documentary letter of credit, we must consider the legal relations that we find when applying this instrument. Therefore, an international documentary letter of credit is an international payment business with multiple legal relationships in which the crediting bank plays a central role. Viewed schematically, the work of a documentary letter of credit is created and realized in eight stages: (i) the first stage is the formulation of the letter of credit clause in the basic work, (ii) in the second stage, the principal turns to the crediting bank with a request to open a letter of credit, (iii) in the third stage the letter of credit bank establishes appropriate relations with correspondent banks participating in the letter of credit business, (iv) in the fourth stage, the correspondent bank (confirming or notifying bank) sends a notification to the user of the letter of credit that the letter of credit has been opened, (v) in the fifth stage, the seller delivers the goods after determining that the contracted letter of credit is opened, (vi) in the sixth stage, the seller, after delivering the goods, collects the necessary documents and submits them to the nominated bank, (vii) in the seventh stage, the corresponding bank decides on honoring the documents, and (viii) in the eighth stage, the nominated bank sends the honored documents to the letter of credit bank and is reimbursed for the

amount paid, and the letter of credit bank sends the documents to the principal (Carr, 2005, p. 473). The totality of all these relationships constitutes the letter of credit business in the *broadest sense*, while, in the *narrower sense*, by the letter of credit business we mean only the legal relationship between the crediting bank and the beneficiary of the letter of credit (Popović & Vukadinović, 2021, p. 734; Fijat, 2004, pp. 47-61).

Legal relations in IDLC can be divided into four groups: (1) legal relations between the principal and beneficiary of the letter of credit, (2) legal relations between the principal and the crediting bank, (3) legal relations between the crediting bank and the beneficiary of the letter of credit and (4) legal relations between banks participating in letter of credit business.

AD 1. In practice, documentary letters of credit are opened on the occasion of some other legal transaction and are used to fulfill monetary obligations from that transaction. The business on the occasion of which it is created is called the basic business, and it most often consists of a contract for the sale of goods or a contract for the performance of investment works, but it can also be any other business in which the contractual parties do not fulfill their obligations simultaneously and in which the obligation can be proven with documents (Popović & Vukadinović, 2021, p. 734, Mirković *et al.*, 2022, pp. 69-73). The opening of the letter of credit is in accordance with the execution of the letter of credit clause from the basic contract, which, according to some authors, represents an *essential element* of the contract in which the contracting parties do not fulfill their obligations simultaneously, while others consider that the letter of credit clause has the character of a *suspensory condition*, the entry into force of which depends on of the contract. We are of the opinion that it is still an essential element of the contract (even when the contracting parties do not expressly agree to it), the non-execution of which means a breach of the contract itself. In this case, the potential beneficiary of the letter of credit can postpone the fulfillment of his contractual obligation or, in the most radical cases, even terminate the contract with the right to demand compensation for damages. Based on the letter of credit clause, the buyer assumes the obligation to open a certain type of letter of credit within a certain period with a certain bank. Non-execution of this contractual clause may result in the termination of the contract itself (including the right to compensation), and if the goods have been sent to the buyer, the seller has the right to stop them and thus prevent them from reaching the buyer (Vasiljević, 2012, p. 404; Popović & Vukadinović, 2021, pp. 734-735; Murray *et al.*, 2012, p. 192).

AD 2. The relationship between the principal and the letter of credit bank is established when the principal, fulfilling his obligation from the letter of credit clause, sends the bank an order or request to open a letter of credit, and the bank accepts that order or request, which, by all accounts, has the character of an offer to conclude a contract. Therefore, the relationship established thereby has the character of a contract on the opening of a letter of credit. With this contract, the bank undertakes the obligation towards the principal to open a letter of credit on its own or through another bank in accordance with the contents of the accepted order, then to cooperate with the principal in the process of honoring the documents and to transfer the purchased documents to him, and the principal undertakes to provide the bank with the letter of credit cover in the agreed manner, reimburse the paid letter of credit amount, pay the appropriate commission and cooperate with the bank in the process of honoring the documents. Therefore, it is a relationship with a mutual obligation of cooperation, which includes notifying each other of deviations in the submitted documents and giving an appropriate warning to the client, that is, the bank in this regard. At the moment of acceptance of the order, the letter of credit does not come into being as a legal letter of credit, but only a contract on the opening of the letter of credit between the principal and the bank. The relationship between the letter of credit bank and the beneficiary of the letter of credit is established only from the moment when the beneficiary

receives the notification that the letter of credit has been opened in his favor. Until that moment, the bank is only in a legal relationship with the principal. Upon acceptance of the order, the letter of credit bank establishes appropriate relations with other corresponding banks and with the user of the letter of credit (which explains its central role) (Jankovec, 1999, p. 523; Popović & Vukadinović, 2021, pp. 736-737; Vukadinović, 1989, p. 80). With the letter of credit opening agreement, the letter of credit bank undertakes to open a letter of credit to the principal according to the conditions contained in the received order. This means that the terms of the order must be clear, unambiguous and without superfluous details. Otherwise, the principal bears the risk for any ambiguity in his instructions, and the crediting bank is authorized to supplement or expand the provisions in a way that is necessary or desirable to enable the use of the letter of credit (Antonijević, Petrović & Pavičević, 1982, pp. 286-287; Vukadinović, 1989, pp. 81-83; Popović & Vukadinović, 2021, p. 737).

AD 3. The relationship between the letter of credit bank and the beneficiary is established at the moment of notification that a letter of credit has been opened in his favor. The notification on the opening of the letter of credit must be submitted in writing. The moment the letter of credit user receives written notification that a letter of credit has been opened in his favor (when he „receives it in hand“), the letter of credit bank is irrevocably obligated to honor the documents. Therefore, at the moment of issuing a letter of credit (in business practice, the moment of receipt of the written communication is taken as the moment), the bank can no longer waive its obligations. The communication received by the user of the letter of credit in written form is called an operative letter of credit or operative instrument. The consequences of this bank's obligation can be observed from two aspects, in a theoretical and practical sense. In a theoretical sense, this way of creation of a letter of credit obligation leads to the conclusion that the nature of the relationship established between the bank and the user is not of a contractual nature (Šogorov, 2004, pp. 218-224; Popović & Vukadinović, 2021, p. 739). In a practical sense, the moment of creation of the letter of credit obligation is, first of all, of importance for the user of the letter of credit because it determines the validity period of the letter of credit in which it is necessary to submit the letter of credit documents for payment. For the bank, this moment is important for regulating its relations not only with the user, but also with the principal. In relation to the beneficiary, the bank assumes the letter of credit obligation from the moment of notification of the opening of the letter of credit and must be ready to fulfill this obligation in accordance with the terms of the letter of credit within the validity period of the letter of credit. In relation to the principal, according to the moment of delivery of the communication to the user of the letter of credit, the principal shall assess whether the bank has fulfilled its obligations from the letter of credit contract in a timely manner. A delay in opening a letter of credit represents a violation of the contract concluded between the principal and the bank and entails the bank's responsibility for compensation, and in some situations it may call into question the very existence of a delayed letter of credit (Vasiljević, 2012, pp. 405-407; Popović & Vukadinović, 2021, p. 739; Matic, 1998, pp. 394-400).

AD 4. The distance nature of the basic business means that, as a rule, several banks participate in the letter of credit business. Mutual relations between these banks and the legal position of individual banks depend on the nature of the service they provide. In this regard, we need to distinguish several legal situations. *First*, at the request of the client (buyer or investor from the core business), the bank can engage another bank (usually in the country of the letter of credit user) that opens the letter of credit (correspondent letter of credit bank). In this case, the buyer's bank has the status of the principal, which concludes the contract with the correspondent bank on the issuance of the letter of credit. In this case, the ordering bank has the position of buyer and assumes all obligations on behalf of the buyer from the basic business. In this case, only the ordering bank is in a

legal relationship with the buyer (Vasiljević, 2014, pp. 295-298). *Second*, the crediting bank that opens a letter of credit at the buyer's request can engage another bank (usually in the seller's country), with the task of transferring the terms of the opened letter of credit (advising or notifying bank, the so-called courier bank). If the letter of credit or confirming bank authorizes this bank to perform other actions (eg receive and redeem documents, to accept or redeem a bill of exchange or something else), then it is a so-called payment bank. In any case, this correspondent bank (both as advising and paying) does not assume any independent letter of credit obligation, but acts on behalf of and for the account of the letter of credit or confirming bank (it is, in principle, a representation agreement). In this case, the corresponding notifying bank and the corresponding paying bank are in a legal relationship only with their principal (letter of credit or confirming bank) (Vasiljević, 2012, p. 407). *Third*, the buyer's letter of credit bank can request another correspondent bank to add its confirmation to the issued letter of credit. If this confirmation occurs, then it is a confirmed (confirming) letter of credit (and therefore we also see the confirming correspondent bank). By confirming the letter of credit, the confirming bank assumes an independent obligation towards the user, in accordance with the content of its letter of credit document. In this way, the user of the letter of credit gets two joint and several debtors - the letter of credit and the confirming bank. The confirming bank acts as a commission agent towards the letter of credit bank and it is not in a legal relationship with the principal for the opening of the letter of credit. Only the letter of credit bank has a legal relationship with the principal. The letter of credit bank credits the confirming bank with all amounts paid to the beneficiary from the principal's letter of credit cover (Vukadinović, 1989, pp. 99-101; Vasiljević, 2012, pp. 407-408).

Regarding the legal nature of the documentary letter of credit, the theory is rather disjointed, and there is no unified understanding. Most authors observe the legal nature of a documentary letter of credit through the prism of the relationship between the crediting bank and the beneficiary of the letter of credit. In this regard, there are understandings that consider the (international) documentary letter of credit to be of a contractual nature, while others believe that it is a one-sided (unilateral) legal transaction. In this regard, there are two theories about the legal nature of the (international) documentary letter of credit: (1) the contractual theory and (2) the theory of the unilateral legal transaction.

The representatives of the *contractual understanding* point out that the beneficiary of the letter of credit gave his consent for the opening of the letter of credit on his behalf earlier in the letter of credit clause from the basic legal work. On the basis of such previously expressed consent, a contractual relationship is established between the user and the bank at the moment of receipt of the written notification of the opening of the letter of credit by the user, without the need for the user to declare it again. Also, it is pointed out that this understanding is consistent with the determination of the contract on the opening of a letter of credit as a contract in favor of a third party. The effect of such an agreement presupposes the consent of the beneficiary to replace the debtor, so the new debtor only informs him of this, but the beneficiary's consent is not required, however, even though the bank assumes a letter of credit obligation towards the beneficiary at the request of the principal, the basis of the obligation should not be sought in the letter of credit opening agreement. While in the case of a contract in favor of a third party, the legal basis of the beneficiary's right to the prominent, regardless of originality and spontaneity, springs from the contract between the prominent and the principal, to that extent the right of the beneficiary of the letter of credit springs directly from the bank's announcement about the open letter of credit. Hence, the right of the beneficiary depends on the contract between the promissar and the prominent and shares his fate. This then presupposes the right of the prominent person to point out to the beneficiary, in addition to his personal objections, the objections he has to the promissar. Thus, the prominent can reject the beneficiary's request

citing the invalidity, non-fulfillment or improper fulfillment of the contract. However, the existence of the bank's obligation to the beneficiary of the letter of credit is not conditioned by the contract on the opening of the letter of credit, and therefore it exists simply from the moment of issuing the announcement on the opening of the letter of credit. If the terms of the open letter of credit do not correspond to the content of the letter of credit clause or the order for opening the letter of credit, this does not affect the existence, non-existence or difference of the bank's obligations towards the beneficiary of the letter of credit. Neither the user nor the principal can individually influence the emergence of the bank's obligation. In such cases, the user can only refuse to use his rights from such a letter of credit, but he cannot change the letter of credit or prevent its creation by his statement or objection (Vukadinović, 1989, pp. 106-108; Miladinović, 1991, pp. 50-63; Popović & Vukadinović, 2021, pp. 740-741; Sremčev, 2008, pp. 88-95).

The most significant argument put forward by the proponents of *understanding the documentary letter of credit as a one-sided legal transaction* states the way in which it was created. Namely, if we accept the contract theory, the communication about the open letter of credit should then be taken as an offer to conclude the contract. However, for the creation of a contract as a legal transaction, the other contracting party is also necessary, who should give his consent for its conclusion. This will should be expressed explicitly or tacitly, that is, by some conclusive actions. As according to the Uniform Rules for Documentary Letters of Credit (which represent the most significant international source of law), as well as the domestic Law on Obligations (which is our most significant national source of law), no consent of the user of the letter of credit or any other action that would indicate this is required leads to the conclusion that it is really a one-sided legal transaction. Opponents of this understanding sometimes point out that the user's silence can be marked as acceptance, most authors deny this claim. Namely, according to the general rules of contractual law, the offeree's silence cannot be treated as acceptance of the offer, except in exceptional situations. Since the letter of credit business does not fall under the exceptions provided, the silence of the letter of credit user cannot be taken as acceptance of the offer, and therefore cannot be treated as the conclusion of a contract between the bank and the letter of credit user (Miladinović, 1991, pp. 50-63; Popović & Vukadinović, 2021, p. 740). All of the above is in support of the thesis that the letter of credit obligation of the bank is created by a unilateral declaration of will only by the letter of credit bank (Vukadinović, 1989, pp. 106-108).

LEGAL NATURE OF BANK GUARANTEE

By the general business of a bank guarantee, we mean a real business in which one person (the guarantor), at the request of another person and according to his instructions, undertakes an independent and irrevocable obligation to pay the amount specified in the guarantee to a third party (beneficiary of the guarantee), after fulfilling certain conditions. It is important to mention that the term „guarantee“ in domestic and international traffic means a set of different forms of security, and that often in practice the term „guarantee“ is confused with the term „warranty“ or „bond“. Namely, these are two concepts with essentially different content. Most often, interference occurs as a result of the qualification of the legal nature of the relationship between the bank and the user, that is, due to the difference in the legal approach to the bank's obligations (which can be, in the specific case, abstract or causal) (Kozolchik, 1989, p. 14). Sometimes mixing can appear as an error in translation.

According to our Law on Obligations, a bank guarantee is defined as a written document by which the bank (guarantor) undertakes to the recipient of the guarantee (benefi-

ciary) that, in the event that a third party fails to fulfill its obligation when due, to settle that obligation if the specified conditions in the guarantee are met (Article 1083). In addition, it is important to point out that the Law on Obligations differentiates between two types of guarantees. The authors define the first type as accessory or conditional (although some believe that it is actually a bank guarantee rather than a guarantee). The second type is an independent bank guarantee, namely a bank guarantee on first call or without objection (Popović & Vukadinović, 2012, pp. 771-772).

It should be noted that bank guarantees can be: (1) conditional and unconditional and (2) bank guarantees on first demand. In the first case, a conditional bank guarantee is characterized by the right of the user of the guarantee to demand payment of the amount from the guarantee only if he proves that certain conditions relating to the fulfillment of the obligation from the basic business have been met, while in the case of unconditional guarantees the user can request payment on a simple request and without proving that the debtor of the basic business has fulfilled the assumed obligations. In the second, a bank guarantee on call/demand or a bank guarantee on first demand is defined as any guarantee, bond or other obligation to pay, regardless of name or description, by a bank, insurance company or other legal or natural person, which is given in writing form, for the payment of a certain amount upon presentation, in accordance with the terms of the undertaking, written call for payment and other documents as specified in the guarantee, provided that such obligation is given to the other party: (a) upon request or instructions and with liability of the principal or (b) at the request or on the instructions and with the liability of the bank, insurance company or any other legal or natural person acting on the instructions of the principal (under Article 2(a) of the Uniform Rules for Demand Guarantees) .

The basic characteristic of the obligation assumed by the bank guarantee is its independence in relation to the basic business and its abstractness in relation to the conditions that the user of the guarantee must fulfill in order to pay the guaranteed amount of money. We treat such an obligation of the guarantor as firm, irrevocable, abstract and independent.

A bank guarantee can have several different functions. First of all, a bank guarantee can serve as a means of security and a personal means of security because the security of its implementation depends on the reliability of the bank as a guarantor. A bank guarantee is used as a means of security both in domestic and international traffic. The only difference is that in international traffic we can see an element of foreignness (entities in relations belong to different legal sovereignties, that is, states). As a means of security, a bank guarantee provides security to its user that a third party, in whose financial ability he has confidence, will pay him a certain amount of money as compensation if the other contracting party does not fulfill the contractual obligation (Bertrams, 2004, p. 10). Accordingly, a bank guarantee can also serve as a means of pressuring the other party to fulfill its obligation in a timely and orderly manner in order to avoid the costs of realizing the guarantee. This concludes that the bank guarantee is not issued to be realized, but quite the opposite. Finally, banking can also play the role of a financing instrument because the guarantor bank, by assuming the guarantee obligation, with its name and trust practically postpones the fulfillment of the financial obligation, if it is a question of paying the price, or laying a special deposit, if it is a question of securing some other act (Milenković, 2010, pp. 15-35; Popović & Vukadinović, 2021, pp. 769-773; Miladin, 2006, pp. 340-342).

A bank guarantee is a complex business in which at least three entities participate: the principal, the guarantor bank and the beneficiary of the guarantee. With this, we can observe the following legal relationships: (1) the relationship between the principal and the guarantor bank, (2) the relationship between the principal and the beneficiary of the guarantee and (3) the relationship between the guarantor bank and the beneficiary of the guarantee. The totality of the relationship between these entities represents banking

guarantees in a broader sense. In a narrower sense, by bank guarantee we mean only the relationship between the guarantor bank and the beneficiary of the guarantee. A bank guarantee is created on the basis of a previous, basic legal transaction and serves to secure one party from the adverse consequences of non-performance or irregular performance of obligations from that transaction by the other party. Although, in the economic sense, the bank guarantee forms an economic unity with the basic business, i.e. without the existence of the basic business there is no need for its issuance, in the legal sense the business of the bank guarantee is separate from the basic business. The basic work is important only in the part that provides for the issuance of a bank guarantee. This is done by the clause on issuing a bank guarantee within the so-called financial clauses. With this clause, one or both contracting parties assume the obligation to ensure the issuance of a bank guarantee in accordance with the agreed conditions. For the banking clause that has yet to be issued, this clause is of crucial importance because it determines its nature and content already at the moment of concluding the basic transaction. Hence, it is desirable that the contracting parties already in the clause on the bank guarantee reach an agreement on all its essential elements. Otherwise, it can lead to unclear and incomplete instructions from the principal (Vasiljević, 1992, p. 647; Popović & Vukadinović, 2021, pp. 793-794).

The relationship between the principal and the guarantor is established the moment the guarantor (bank) accepts the principal's request for issuing a guarantee. The principal's request has the character of an offer to which the guarantor as the offeree must declare himself. This request should be treated as an order according to which the bank should act, and the same bank can accept expressly, by conclusive actions, and even by silence (Šogorov, 2004, p. 140). Regardless of the method of declaration, the bank must declare itself within a short period of time. This deadline depends on the relationship established between the bank and the principal, but as the bank guarantee business is part of regular copper business, the deadline for the bank's statement should be reasonable. By accepting the order, the legal relationship that is established between the principal and the bank can be characterized as a contract on the issuance or provision of a bank guarantee (Šogorov, 2004, p. 136). This contract represents a bilaterally binding and onerous legal transaction in which the bank undertakes the basic obligation to issue a bank guarantee in favor of a third party according to the conditions contained in the contract. The main obligation of the principal is to pay the commission and to provide coverage, that is, to respond to the recourse request in case of payment of the guarantee. According to its legal nature, it is a certain type of commission contract, which some authors define as a commission contract, that is, a mandate contract (Bertrams, 2004, pp. 97-98). If the principal does not have funds with the bank to cover the issued bank guarantee, the bank can grant him a loan up to the amount of the guarantee, in which case the contract on the issuance of the bank guarantee also contains elements of the loan agreement, and the issued guarantee is designated as a „fixed guarantee“ (Popović & Vukadinović, 2021, pp. 795-796).

The business of a bank guarantee belongs to a group of complex legal transactions with an abstract and independent obligation, the basis of which is the idea of one person to, for the sake of the interests of another person, turn to a third party in whom both parties to the contractual relationship have confidence - the bank, with the intention of securing the claim. In legal theory, opinions on the legal nature of bank guarantees are quite divided (Slakoper, 2006, p. 173). As in the case of the documentary letter of credit, we distinguish two understandings, or two theories about the legal nature of the bank guarantee: (1) the contractual theory and (2) the theory of a unilateral legal transaction. The legal nature of a bank guarantee is viewed through the prism of the relationship between the guarantor (bank) and the beneficiary of the guarantee.

Supporters of the *contractual understanding* believe that the relationship between the bank and the beneficiary of the guarantee is a contractual relationship. They explain this

with the thesis that the contract is the most common source of obligations and that its existence, if nothing else is explicitly determined, is assumed. As bank guarantees are not regulated as independent named contracts in most legislations of the world, and their recognition in courts is a long and painstaking process, representatives of the contractual theory believe that it is most logical to accept the contract on the most common source of obligations. According to the contractual understanding, the bank guarantee contract is concluded by the guarantor bank with the beneficiary of the guarantee in such a way that it informs him that a bank guarantee has been issued in his favor by sending a written message (as in the case of a documentary letter of credit). Just sending the notification (guarantee letter) about the guarantee should be treated as an offer to conclude a contract to which the offeree should respond within a short or reasonable time and thereby conclude the contract. The problem in this understanding arises when determining what constitutes acceptance of an offer. The rule is that the answer of the offeree must meet certain conditions in order to be tertian as an acceptance of the offer that leads to the creation of a contract (Pavićević, 1999, pp. 47-55). Thus, it is necessary that the acceptance of the offer be expressly declared within a reasonable time, and only by extremely conclusive actions or silence. However, in practice, it often happens that the user of the guarantee does not respond at all to the notification from the bank, but starts taking certain legal or factual actions, which we characterize as conclusive actions. In this way, he actually expresses his agreement with the offer thus obtained. Users of the guarantee express their „acceptance“ of the offer only by submitting a request for payment. Supporters of the contractual understanding point out that accepting the offer of the guarantor bank in a tacit manner, that is, by implicit actions, is so widespread in business practice that it can be considered an international custom in banking business (Šogorov, 1985, p. 101). Such a way of creating a contract can be accepted in cases where the users are satisfied with the content of the offer, i.e. the guarantee, and when no special form is prescribed for the creation of the guarantee. However, it is difficult to explain in what state the guarantee statement (guarantee letter) is in as an offer, after the expiration of the deadline, in which conclusive actions the user of the guarantee should declare. Since in order to remove legal uncertainty, „reasonable deadlines“ should be short, delayed acceptance of an offer should then be treated as a new offer that opens a new round of negotiations. Since the user usually declares about the offer made in this way only by submitting a request for collection, this would give the guarantor the right to reject the request with the explanation that the bank guarantee contract was not concluded, but then this does not correspond to the actual situation in practice. Business practice recognizes exactly the opposite behavior. If the user has not expressly rejected the guarantor's offer, it is considered that the bank guarantee contract has been concluded (Popović & Vukadinović, 2021, p. 798; Pavićević, 1999, pp. 47-55). On the other hand, in the rights where the bank guarantee is formal, the acceptance of the offer must be made in writing for the creation of the guarantee contract.

The contractual understanding also implies the determination of the cause, that is, the legal basis, about which there is no unified understanding (Šogorov, 2004, pp. 74-135; Popović & Vukadinović, 2021, p. 796-800). In the bank guarantee with a cause, which we determine as an economic or legal reason for committing or concluding the deal, the reasons why the bank commits itself to the user of the guarantee, even though it does not receive any compensation from him, should be explained. The law does not recognize contracts where this specially qualified reason cannot be established, and therefore does not recognize them as legal protection. In the *common law* system, the issue of causation is reduced to a practical requirement that contractual obligations can be legally validly assumed only with consideration. Since English law does not recognize past obligations, numerous subtle theories have been devoted to the legal nature of bank guarantees (as well as documentary letters of credit), but one gets the impression that the issue of non-exis-

tence of consideration has never been resolved. Later, in the process of harmonization of contract law within the framework of the European Union, the concept of compensation was significantly changed. On the other hand, in American law, this problem is solved by the adoption of the Code of Commerce (Title 15 of the U. S. Code), where it is expressly provided that consideration is not required, thus recognizing that it is actually a unilateral assumption of an obligation (Vukadinović, 1995, pp. 24-30; Popović & Vukadinović, 2021, pp. 798-799; Lipartia, 2017, pp. 29-39). Supporters of the contractual understanding of the cause of the guarantee determine the goal of the bank guarantee agreement and see it as the insurance of the beneficiary against harmful consequences and the occurrence of possible risks, which would jeopardize the realization of the legal interest of the guarantee beneficiary from the basic business (Šogorov, 2004, p. 98). However, the authors believe that this leads to *causa donandi*, which is certainly not the goal of bank garnishment. Therefore, we cannot say that the reason, that is, the cause of the obligation on the part of the bank is only the desire to help the user of the guarantee, but an economic interest that falls within the bank's regular activity, on the one hand, while, on the other hand, she is doing it in order to fulfill the assumed obligations from the guarantee contract. Therefore, the conclusion reached by critics of the contractual understanding is that in relation to the guarantor (bank) and the beneficiary of the guarantee, as a contract, no satisfactory cause can be found (Popović & Vukadinović, 2021, pp. 799-800; Šogorov, 2004, p. 98).

On the other hand, starting from the previously mentioned difficulties, one part of the theory considers that the relationship between the guarantor and the beneficiary of the guarantee represents a one-sided legal transaction. Hence, the basis of the guarantor's obligation towards the guarantor should be sought in his unilateral statement contained in the guarantee letter sent to the guarantor. For the emergence and importance of the guarantor's obligation, according to the *understanding of the bank guarantee as a unilateral legal transaction*, the consent of the other party, that is, the beneficiary of the guarantee, is not required, so the question of determining the method of acceptance of the offer does not arise (Pavićević, 1977, pp. 33-34). However, certain objections can be raised to this understanding as well. It is indisputable that in modern codifications certain legal facts (e.g. a unilateral declaration of will) recognize the power of creating a certain obligation-law relationship, but only in precisely specified cases. In our Obligatory Relations Act, this is, for example, a public promise of a reward. Analyzing domestic and comparative law, bank guarantees are not expressly provided as unilateral declarations of will, which further presupposes the fulfillment of some general conditions regarding the content of the declaration, the manner in which it was made and the circle of persons to whom it is addressed. For example, this means that the declaration of will must be made publicly, must be addressed to an unlimited number of persons and must contain conditions, the fulfillment of which entitles the recipient to a prize. The qualification of a guarantee as a unilateral declaration of will can be objected to as follows: the guarantor does not declare his will to an unlimited circle of persons, but only to one precisely specified person - the beneficiary of the guarantee (Popović & Vukadinović, 2012, pp. 800-801). However, according to all its characteristics, a parallel can be drawn for the legal nature of a documentary letter of credit, that is, it can be concluded that a bank guarantee, just like a documentary letter of credit, is created by a unilateral statement of the bank's will. Accordingly, the bank guarantee can be considered a quasi-unilateral declaration of will, which favors the second understanding. As an addition to the above, the representatives of this understanding also point out the indirectly derived understanding contained in the Uniform Rules for Demand Guarantees. Namely, interpreting the fact that guarantees produce legal effect from the moment of issuance, unless explicitly stated otherwise (Article 6 of the Uniform Rules). This, according to the opinion of one part of the theory, unequivocally confirms that the effect of a bank guarantee does not require the consent of the other party, i.e. the

beneficiary of the guarantee, which removes the dilemma that exists in connection with the acceptance of the offer, and thus rejects the contractual understanding of this instrument (Slakoper, 2007, p. 759), with which we fully agree.

One of the basic characteristics of a bank guarantee in the narrower sense of the word is its independence, i.e. its legal separation from the basic business and the guarantee contract. In this connection, we are talking about the principle of autonomy of the bank guarantee (we can see the same principle with the documentary letter of credit). Our domestic regulations do not explicitly mention this principle, but the interpretation of the provisions of the Law on Obligations can be concluded that it still exists. Thus, for example, the Law on Obligations in its article 1083 talks about the obligation of the bank to settle its obligation if the conditions highlighted in the guarantee are met. On the other hand, in international sources, this principle is regulated with much more certainty. Thus, in the Uniform Rules, the principle of autonomy is (undoubtedly) determined by the wording that guarantees by their nature are separate transactions from the contract or tender conditions on which they are based, and the guarantor is in no way concerned or bound by contracts or tender conditions, even when is a clause referring to them contained in the guarantee (Popović & Vukadinović, 2021, p. 802). The content of the principle of autonomy is manifested in two ways: (1) in the substantive legal sense and (2) in the formal legal sense. In the *substantive legal sense*, the principle of the independence of the bank guarantee implies that the nullity or invalidity of the basic contract or the contract on the issuance of the bank guarantee does not affect the validity of the guarantor bank's obligation under the guarantee. In contrast to the accessory and subsidiary obligation of the guarantor, the guarantor's obligation in a bank guarantee is treated as primary and independent. Therefore, the guarantor cannot complain that the main debt was not validly incurred or that it ended later, because the purpose of the bank guarantee is to provide the creditor with insurance against these risks (Šogorov, 2004, p. 33). The guarantor is obliged to fulfill his obligation from the guarantee not only when his principal as the main debtor from the basic business became insolvent, but also in all other situations in which he did not fulfill his obligation. In this case, it is not important whether the basic work is not completed due to the main debtor's fault or due to the termination of the main debt or due to some justified circumstances (eg interference, temporary prohibitions, etc.). The guarantor is obliged to fulfill his obligation even in the case when the failure to fulfill the basic obligation occurred due to force majeure, chance, some political delays, foreign exchange or other public law restrictions (Popović & Vukadinović, 2021, p. 803; Šogorov, 2004, p. 33). In *terms of procedural law*, accepting the principle of the independence of the bank guarantee implies the prohibition of highlighting any objections that do not originate from the guarantee itself. For this reason, the guarantor is not authorized to point out to the user of the guarantee objections arising from his relationship with the principal. In addition, the guarantor is obliged to reject all objections of the principal or beneficiary of the guarantee that originate from the basic business (Popović & Vukadinović, 2021, pp. 803-804; Vukadinović, 1992, pp. 739-747).

RELATIONSHIP BETWEEN DOCUMENTARY LETTER OF CREDIT AND BANK GUARANTEE

The similarity between a documentary letter of credit and a bank guarantee lies in their origin and the function they perform in domestic and international traffic. Both instruments were created as a creation of autonomous commercial law through decades, even centuries of practice, with the aim of meeting the needs of business traffic.

When we talk about similarity in function, both jobs serve as an instrument to ensure

the fulfillment of obligations from the basic job. However, while this is the basic function of a bank guarantee, a documentary letter of credit serves primarily as a means of payment, and only parallel to that as a means of security. When it is used as security, a documentary letter of credit secures the interests of both contracting parties, i.e. the creditor and the debtor from the basic business, while the bank guarantee protects the interests of only one party - the beneficiary of the guarantee (which can be both the creditor and the debtor from the basic business). In addition to the similarity in function, we also see a similarity in construction, which we see, first of all, in the legal nature of the obligation of the crediting bank and the guarantor bank. A documentary letter of credit, as well as a bank guarantee, arises from some basic legal transaction with which they form an economic entity and which they serve to secure. In both cases, banks play a central role and assume firm, irrevocable and abstract obligations towards users (Popović & Vukadinović, 2021, pp. 782-783; Mastilović, 2019, pp. 103-105).

Although there are certain similarities, we must also point out a significant difference between these two jobs. Namely, despite the fact that both jobs are of an abstract nature and are fulfilled on the basis of duly submitted documents, the nature and purpose of such submitted documents are different. In the case of a documentary letter of credit, submitted documents that are in order on the outside serve as primary evidence that the user has duly fulfilled his obligation from the basic business. On the other hand, in the case of a bank guarantee, the proper submission of documents indicates the exact opposite, that is, it shows the so-called negative situation, that is, that the other contractual party has not fulfilled its obligation. In this sense, the goal of the bank guarantee is not its fulfillment, but quite the opposite - its non-fulfillment. The parties to the contract do not strive for the implementation of the bank guarantee, while this is not the case with the documentary letter of credit, therefore, the goal of the parties to the contract is its realization. With a documentary letter of credit, the buyer's obligation is suspended by the opening of the letter of credit by the bank, because the bank takes the place of the buyer, as long as the letter of credit is valid, while with a bank guarantee, the bank is not obligated to what the buyer owes, but to indemnify the user (Gutteridge & Megrah, 1984, p. 60). In this sense, the payment of the letter of credit amount has the character of payment of the price from the basic deal, while the payment of the guarantee has the character of anticipated damages paid by the guarantor bank to the beneficiary of the guarantee at the expense of the party that violated the contract (Pavićević, 1999, p. 90). Therefore, the obligation to pay with a bank guarantee is not substituted, but only secured (Šogorov, 2004, p. 57).

Special attention should be paid to the relationship between these two instruments with the standby letter of credit. Namely, the standby letter of credit is quite specific in nature and essence. First of all, it is a complex legal transaction in which one person (bank) at the request of another person (principal) obliges a third party (beneficiary of the letter of credit) to pay a certain amount of money at his simple or documentary request if the principal does not fulfill the obligation according to the beneficiary. So, here we are talking about the needs of practice adapted to the assignment in which at least three persons participate: (1) the principal, (2) the issuing bank and (3) the beneficiary. In this legal transaction, the principal appears as a legal or natural person who concludes a contract with the issuing bank on the issuance of a standby letter of credit. It is a bilaterally binding contract that creates rights and obligations for the contracting parties and at the basis of which lies the order of the principal to entrust another person with a specific job. The basic obligation of the issuer of a standby letter of credit is to open it in favor of a third party, in accordance with the principal's order, while the principal's basic obligation is to pay the issuing bank a commission for a service not performed and, in the case of realization of the standby letter of credit, to reimburse the amount paid. Issuing bank is the bank that issues or opens a standby letter of credit in favor of the beneficiary of the letter of credit. In

addition to the issuing bank, there may also be a correspondent bank with the same role as with a documentary letter of credit. Beneficiary is the person in whose favor a standby letter of credit is issued or opened (Popović & Vukadinović, 2021, p. 817). Similar to documentary letter of credit and bank guarantee, standby letter of credit can be distinguished in a narrower and broader sense. In the narrower sense, by standby letter of credit we mean only the relationship between the issuing bank and the beneficiary of the letter of credit, which, by its legal nature, represents a special form of unilateral legal transaction with an abstract promise of debt. By sending a written statement about an open letter of credit, the issuing bank unilaterally and irrevocably undertakes to pay the beneficiary the amount specified in the standby letter of credit, provided that the bank fulfills the terms of the letter of credit. In a broader sense, a standby letter of credit includes the totality of relationships established between the principal, the issuing bank and the beneficiary of the letter of credit (Arnold & Bransilver, 1978).

According to everything above, the standby letter of credit, according to its legal nature, has many similarities with the documentary letter of credit and the bank guarantee, but it is, in principle, a special type of bank guarantee that developed in Anglo-Saxon, that is, Anglo-American law. In relation to an „ordinary“ bank guarantee, a standby letter of credit is no different. Namely, with a bank guarantee, the bank assumes a dependent and abstract obligation, just like with a standby letter of credit. We can therefore conclude that they have the same function, i.e. that by paying the guarantee sum, the user is compensated for the damage caused by the fact that the debtor from the basic business did not fulfill the contractual obligations. To this end, standby letters of credit arose in American business practice, because banks in the United States were forbidden to issue bank guarantees with postscript obligations, from where they were later taken over in Europe (Vukadinović, 1987). In doing so, the user may be required either to submit a written request for collection in which he will state that the principal has not fulfilled his obligation from the basic work, or he will also be required to document his allegations of non-fulfillment by submitting the documents specified in the standby letter of credit itself. In examining the request and attached documents, the issuing bank should act in accordance with the principle of autonomy, the principle of dealing with documents and not goods and with the standard of strict compliance, as with a documentary letter of credit, which represents one of the similarities between a standby letter of credit and a documentary letter of credit. However, compared to a documentary letter of credit, a standby letter of credit differs in function. While the documentary letter of credit serves as a means of payment and is opened in order to be realized, provided that the user proves that he has fulfilled his obligation from the basic business, the standby letter of credit serves as a guarantee amount that can be collected only if it is proven that the principal has not fulfilled his obligation from the basic job. So, the goal of a standby letter of credit is not its realization, but quite the opposite. It has the purpose of „strengthening“ the contractual discipline so that the obligations from the basic work are fulfilled, and if this does not happen, the amount paid from the standby letter of credit has the character of compensation for damages (Harfield, 1977; Banks, 1984)

BRIEFLY ON THE RELATIONSHIP BETWEEN THE DOCUMENTARY LETTER OF CREDIT AND THE BANK GUARANTEE WITH THE ASSIGNMENT INSTITUTE

What especially lies at the core of both aforementioned institutes is a general institute of civil law - assignment. An assignment represents such a legal institution where one person - the assignor - authorizes another person - the assignee - to perform something

on his behalf to a certain third person - the recipient of the instruction (assignee), and authorizes the recipient of the instruction to receive this execution on his own behalf. In addition to there being a prior agreement between the referrer (assignor) and the recipient of the instruction (assignee), a statement from the referrer that he accepts the instruction is also required. By assignment, the business entity can settle its debt by referring the debtor to its creditor to whom it will make the payment. When the creditor has agreed to an instruction made by his debtor in order to fulfill an obligation, this obligation does not end either with his consent to the instruction or acceptance from the addressee, but only with fulfillment by the addressee (Idžojtić, 2015, p. 63). So, here we see that at the core and essence of the documentary letter of credit and the bank guarantee is precisely the institution of assignment as a general institution.

CONCLUSION

With the internationalization of international trade and its sudden expansion, the need to create international payment mechanisms has emerged, which will both facilitate international trade and increase trust between parties in international trade that are often separated by great geographical distances. The two most reliable ways of international payments and security are (international) documentary letter of credit and bank guarantee (on first demand). The basic function of a documentary letter of credit is the function of payment, then the function of securing execution, and in some cases it can have the function of lending or financing. On the other hand, the bank guarantee serves primarily as a means of security and a means of pressure, and it can also play the role of a financing instrument. As national laws, in most cases, do not offer complete answers to many questions related to (international) documentary letters of credit and bank guarantees, we must consult international sources. Looking at the sources individually, we can say that both the documentary letter of credit and the bank guarantee are not complex institutes, which in practice may be true. However, it is only by consulting both types of sources that we notice serious theoretical doubts that primarily relate to the legal nature of both instruments. These are two payment transactions that include a series of complex relationships between the entities that participate in them, and the theory that explains the relationships itself is extremely complex. There are no major disagreements in the legal theoretical explanation of the relationship between the participants in these affairs. However, clarifications regarding the legal nature of these institutes cause heated debates both in domestic and foreign theory (and mostly between lawyers who belong to different branches of law, e.g. *civil law* and *common law*).

Understandings of the legal nature of both institutes, in domestic and foreign theory, are more or less similar. According to most authors, both instruments can have a contractual character, but also the character of a unilateral declaration of will. Thus, when we talk about the contractual theory about the legal nature of the documentary letter of credit, we state as the main argument that the user of the letter of credit gave his consent to open the letter of credit earlier, in the letter of credit clause of the basic business. On the basis of the consent given in this way, a contractual relationship is created between the user and the bank at the moment of receiving the communication about the open letter of credit, without the need for the user to declare anything again. On the other hand, the contractual understanding of the legal nature of the bank guarantee states that the relationship between the bank and the beneficiary of the guarantee is a contract, which is the most common source of obligations and if nothing special is stipulated, its existence is implied. According to this understanding, the guarantee contract is concluded between the guarantor bank and the user in such a way that the bank informs him by sending a guarantee letter that a

guarantee has been issued in his favor, according to which the sending of the notification represents an offer to conclude a contract to which the user should respond in a short or within a reasonable period of time and thereby conclude the contract. The problem that arises here is that it is very difficult to determine what constitutes acceptance of an offer, and whether any response meets the general conditions of contract law that treat acceptance of an offer, and what constitutes a short or reasonable term? Supporters of this understanding state that this acceptance of the offer is given tacitly, through conclusive actions. Namely, as it is a widespread business custom, there is no need to explicitly accept the offer. This understanding may even be valid, if we consider that no special form is prescribed for bank guarantees, which is not the case in most countries.

We maintain that contractual theories of legal nature are unsustainable and I am of the opinion that an (international) documentary letter of credit and a bank guarantee are unilateral legal transactions, i.e. legal transactions created by a unilateral declaration of will. Namely, if in the qualification, in the case of a documentary letter of credit, one starts from the way of creation, then, according to the contractual theory, it would undoubtedly mean that the written statement about the open letter of credit represents an offer to conclude a contract. Therefore, the beneficiary in whose favor the letter of credit is opened should be informed about this offer in one of the traditional ways - explicitly or tacitly. As documentary letters of credit, neither according to international nor national sources, do not require any consent of the beneficiary (therefore, it is not explicitly requested), we consider that it is a unilateral declaration of the will of the bank, i.e. a unilateral legal transaction. When we talk about a bank guarantee, the basis of the obligation towards the user should be sought in the guarantor bank's unilateral declaration of will contained in the letter of guarantee, and therefore the user's declaration of acceptance of the guarantee is not necessary at all. We see this fact in international (and national) sources. Namely, in the international sources for bank guarantees, which were discussed in the previous text, it is determined that a bank guarantee produces legal effect at the moment of issuance, unless it is expressly provided otherwise. Thus, it is undoubtedly confirmed that a bank guarantee is created without the need for the consent of the other party, which means that it is a unilateral legal transaction. In accordance with the above, we can reject contractual understandings about (international) documentary letters of credit and bank guarantees (on first demand). In addition, when we talk about the function of these two instruments, and regarding their legal nature, it is important to point out the following: a bank guarantee primarily serves as a means of insurance, while the primary function of an (international) documentary letter of credit is international payment. Of course, the above applies only if, in accordance with the autonomy of the will, the parties have not exclusively determined something different by contract.

BIBLIOGRAPHICAL REFERENCES

- Antonijević, Z., Petrović, M. & Pavičević, B. (1982). *Bankarsko pravo*, Beograd: Savremena administracija.
- Banks, J. L. (1984). The Standby Letter of Credit: What It Is and How To Use It, *Montana Law Review*, 45(1)/1984, pp. 1-16.
- Bertrams, R. F. (2004). *Bank Guarantees in International Trade*. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International.
- Carr, I. (2005). *International Trade Law*. Cavendish: Routledge.
- Drača, S. (1999). Pravna priroda posla akreditiva, *Pravo, Teorija i praksa*, 16(11)/1999, pp. 47-48.
- Goode, R. (1995). Abstract Payment Undertakings and the Rules of the International Chamber of Commerce, *Saint Louis University Law Journal*, 39(3)/1995, pp. 725.-744
- Gutteridge, H. C. & Megrah, M. (1984). *The Law of Banker's Commercial Credits*. London: Routledge.
- Idžojtić, I. (2015). Namira bez uporabe novca (obračunska namira, obračunsko plaćanje), *FiP – Financije i pravo*, 3(1)/2015, pp. 59-67.

- Jankovec, I. (1999). *Privredno pravo*. Beograd: Službeni list SRJ.
- Kelly-Louw, M. (2009). *Selective Legal Aspects of Bank Demand Guarantees: The main exceptions to the autonomy principles*. Riga: VDM Verlag.
- Korda, T. (2022). *Dokumentarni akreditiv i bankarska garancija na prvi poziv, usporedba pravnih institute* (master rad), Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Kozolchyk, B. (1965). The Legal Nature of the Irrevocable Commercial Letter of Credit, *The American Journal of Comparative Law*, 14(3)/1965, pp. 395-421.
- Kozolchyk, B. (1989). Bank Guarantees and Letter of Credit: Time for Return to the Fold, *University of Pennsylvania Journal of International Business Law*, 11(1)/1989.
- Lipartia, N. (2017). Analysis of Legal Nature of Bank Guarantees in the Light of the Principles of Autonomy and Strict Compliance, *Journal of Law*, 2/2017, pp. 28-41.
- Mastilović, J. (2019). Značaj dokumentarnog akreditiva i razgraničenje u odnosu na druge poslove međunarodnog bankarskog prava, *Pravo – teorija i praksa*, 36(1-3)/2019, pp. 98-108.
- Matić, M. (1998). Dokumentarni akreditiv kao instrument obezbeđenja i platnog prometa, *Pravo i privreda*, 36(5-8)/1998, pp. 394-400.
- Miladin, P. (2016). Bankarsko jamstvo na prvi poziv, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Zagrebu, Posebni broj*, 56/2016, pp. 335-381.
- Miladinović, Z. (1991). Pravna priroda dokumentarnog akreditiva, *Privredno pravni priručnik*, 29(1-2)/1991, pp. 50-63.
- Milenković, I. (2010). Instrumenti međunarodnog platnog prometa, *Ekonomski pogledi*, 3/2010, pp. 15-35.
- Mirković, P., Prokopović, I. & Petrović, I. (2022). Pravni odnosi između subjekata u akreditivu sa osvrtnom na ulogu i značaj banaka u strukturi finansijskog sektora u Srbiji. *Pravo – teorija i praksa*, 39(2)/2022, pp. 65-79.
- Murray C., Holloway D., Timson-Hunt, D. & Dixon, G. (2012). *Schmitthoff's: The Law and Practice of International Trade*. London: Sweet & Maxwell.
- Oršulić, I. & Bulum, B. (2011). Bankarske garancije na prvi poziv – posljednje izmjene Zakona o obveznim odnosima i nova Ujedačena pravila Međunarodne trgovačke komore URDG 758, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 48(3)/2011, pp. 533-547.
- Pavićević, B. (1999). *Bankarska garancija u teoriji i praksi*. Beograd: Službeni list SRJ.
- Pavićević, V. (1977). *Pravni odnosi iz bankarske garancije* (doktorska disertacija), Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Popović, V. G. & Vukadinović, R. D. (2021). Međunarodno poslovno pravo, Posebni dio, Ugovori međunarodne trgovine, Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Banja Luka: Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Slakoper, Z. (2006). Bankarske garancije prema odredbama novog Zakona o obveznim odnosima (u poredbenopravnom kontekstu), *Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 28(1)/2006, pp. 171-209.
- Slakoper, Z. (2007). *Bankovni i finansijski ugovori*. Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Šogorov, S. (2004). *Bankarsko pravo*. Novi Sad: Poslovni biro.
- Sremčev, S. (2008). Ugovor o otvaranju dokumentarnog akreditiva, *Pravo – teorija i praksa*, 25(9-10)/2008, pp. 88-95.
- Vasiljević, M. (1992). *Trgovinsko pravo, Privredno pravo*. Beograd: Glas.
- Vasiljević, Z. (2014). Oblici učešća banaka u akreditivnim odnosima, *Zbornik Radova*, X. Majsko savetovanje: Uslužni poslovi, Miodrag Mićović (ed.). Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Vasiljević, Z. (2021). Izvori prava za dokumentarne akreditive, *Pravna riječ, Časopis za pravnu teoriju i praksu*, 64/2021, pp. 389-403.
- Vukadinović, R. (1987). Standby akreditivi, *Pravo i privreda*, 9-10/1987.
- Vukadinović, R. (1989). *Pravni odnosi iz dokumentarnog akreditiva*. Beograd: Naučna Knjiga.
- Vukadinović, R. (1992). Uticaj stečaja na potraživanja iz bankarskih garancija na prvi poziv, *Pravni život, Časopis za pravnu teoriju i praksu*, 4-5/1992, pp. 739-747.
- Vukadinović, R. D. (2012). O obavezi akreditivne banked a ispita dokumente, *Pravna riječ, Časopis za pravnu teoriju i praksu*, 33/2012, pp. 59-70.
- Vukimir, B. (2007). *Pravo međunarodnih plaćanja*. Zagreb: RRIF-plus.
- Arnold, H. J. & Bransilver, E. (1978). *The Standby Letter of Credit – The Controversy Continues*. Dostupno na: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/unicolaj10&div=30&id=&page=>.
- Harfield, H. (1977). *The Standby Letter of Credit Debate*. Dostupno na: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/blj94&div=25&id=&page=>.

PРАВНА ПРИРОДА ДОКУМЕНТАРНОГ АКРЕДИТИВА I БАНКАРСКЕ ГАРАНЦИЈЕ У МЕЂУНАРОДНОМ ПОСЛОВНОМ ПРАВУ

Autor: NATAŠA BABIĆ, Filip Novaković, Aleksej Indžić
e-mail: filip.novakovic@student.pf.unibl.org; natasababic9@gmail.com;
aleksej.indzic@student.pf.unibl.org
Mentor: Prof. dr Zoran Vasiljević
Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: U radu se analizira pravna priroda dva važna instrumenta međunarodnog plaćanja – (međunarodnog) dokumentarnog akreditiva i bankarske garancije. Navedeni instrumenti danas predstavljaju značajne elemente međunarodnih trgovinskih odnosa. Internacionalizacija trgovine u posljednjih stotinu godina i povećanje geografske udaljenosti između učesnika u trgovinskom poslu doveli su do potrebe pronalaženja novih mehanizama za zaštitu strana u datom poslu. U odnosu na sve druge pravne institute u bankarskom poslovanju, najbolji odgovor na ovu potrebu dali su (međunarodni) dokumentarni akreditiv i bankarska garancija (na prvi poziv). Oba instrumenta imaju mnoge prednosti, ali nisu bez nedostataka. Njihove „mane“, ako ih tako možemo nazvati, proizilaze iz teorijskih rasprava o pravnoj prirodi ova dva instrumenta. Dok jedni smatraju da je njihova priroda ugovorne prirode, drugi smatraju da se radi o jednostranom pravnom poslu. Ko je u pravu? Cilj ovog rada je pokušati odgovoriti na ovo pitanje. S tim u vezi, autori svojim pravnim obrazloženjem žele da daju skroman doprinos pravnoj nauci i pokušaju da odgovore na pitanje kakva je pravna priroda (međunarodnih) dokumentarnih akreditiva i bankarskih garancija.

Cilj: Osnovni cilj ovoga rada jeste dati odgovor na pitanje o pravnoj prirodi dva značajna instrumenta međunarodnog platnog prometa – međunarodnog dokumentarnog akreditiva i bankarske garancije.

Materijali i metode: Autori, upotrebom komparativnopravnog, istorijskopravnog i logičkog metoda u pravnoj nauci, analiziraju međunarodne i nacionalne pravne izvore koji sadrže predmetnu materiju. Pored toga, autori analiziraju niz dostupnih tekstova kako bi uporedili pravna razmišljanja jurista iz različitih porodica prava, sa namjerom iznalaženja konačnog odgovora na u radu postavljeno pitanje.

Rezultati: Primjenom pomenutih metoda i analizom međunarodnih i nacionalnih izvora prava, kao i analizom literature, možemo kazati da instrumenti međunarodnog platnog prometa koji su predmet ovog istraživanja – međunarodni dokumentarni akreditiv i bankarska garancija, predstavljaju predmet mnogih rasprava. Rezultat do kojega su autori rada došli uklapa se u većinu pravnih shvatanja koja prevladavaju u kontinentalnopravnoj teoriji, a to su: dokumentarni akreditiv i bankarska garancija su dva instrumenta međunarodnih plaćanja koja, iako imaju različitu svrhu, dijele istu pravnu prirodu – oba su jednostrane izjave volje, odnosno jednostrani pravni poslovi.

Zaključak: Autori, primjenom pomenutih metoda, izvode sljedeće zaključke: (a) međunarodni dokumentarni akreditiv je po svojoj pravnoj prirodi jednostrana izjava volje, odnosno jednostrani pravni posao čija je osnovna funkcija funkcija plaćanja, a tek onda funkcija obezbjeđenja ili kreditiranja/finansiranja i (b) bankarska garancija na prvi poziv je jednostrani pravni posao koji nastaje jednostranom izjavom volje garanta i primarno služi kao sredstvo obezbjeđenja i naknade štete, a može služiti i kao sredstvo finansiranja ili plaćanja u međunarodnom prometu.

Ključne riječi: dokumentarni akreditiv; bankarska garancija; međunarodno poslovno pravo; međunarodna plaćanja; međunarodna trgovina; pravna priroda; međunarodne transakcije

SRETENJE AND “TURKISH” CONSTITUTIONS—A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS

Author: MAJA MACURA

Email: maja.macura@student.pf.unibl.org

Mentor: Assoc. Prof. Zdrava Stojanović

Faculty of Law, University of Banja Luka

This paper presents an analytical account of one of the most turbulent periods in the history of Serbia. On the verge of final liberation from Turkey, Serbia was on the border between the collapsing Ottoman Empire, Austria-Hungary, Russian pretensions, and, above all, the autocratic goals of the then-ruling Prince Miloš Obrenović. The paper deals with the issue of the beginnings of constitutionalism in Serbia, as well as the first constitutional documents of this country. In this period, Serbia was characterized by numerous problems, which in many ways prevented its modern constitutional development. While other European countries saw their own modernization in the constitution, Serbian problems of vassalage, pronounced patriarchal environment, and worrying cultural backwardness additionally slowed down the steps of the nation on the road to constitutionalism. The question is often asked—what is the document that can be called the first Serbian constitution? Which act represented a turning point in the legal development of the Serbs? Nineteenth-century Serbia aimed at decentralization of power and democratization, but in what way could it achieve this, bearing in mind the state in which it found itself at that time? The goal of the paper is to answer these questions and to present the conditions in which the mentioned documents were adopted as authentically as possible.

Keywords: constitution, Kingdom of Serbia, king, National Assembly, ministers, Council, rights

INTRODUCTION

The state represents the basic form of human organization, created for the sake of interpersonal peace and respect, prosperity, and development. A constitution, as the highest legal act, forms the basis of every modern legal state, and today it is difficult to imagine a state that does not have its own constitution, at least in some form. The importance of the constitution as a legal act is huge and imposing, so it is no wonder that its content is considered an extremely important characteristic of a state.

The constitutions of 1835 and 1838, which will be discussed in detail in this paper, represent the beginning of the constitutional and legal development of Serbia in the nineteenth century, a turbulent period in which this Principality began to stand on its own feet and fight against the regime and impositions that the rule of the Turks in this area had established.

It is important to note that these constitutional documents were preceded by extremely significant events in Serbian history, such as the First (1804) and Second Serbian Uprising (1815), which resulted in the implementation of two important Hatisherifs from 1830 and 1833. It would be especially wrong to ignore these events and not deem them as formative in the historical and legal development of Serbia, primarily because of their provisions but also because of what they brought to Serbia when it came to its international legal position. Ottoman power was weakening, although the Principality of Serbia formally still had the status of a vassal state, and Serbia was finally beginning to receive certain attributes of

international subjectivity (the right of diplomatic representation), although this struggle lasted for a longer time compared to the period that will be processed in this paper.

CONSTITUTIONAL DEVELOPMENT AND OPPORTUNITIES IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA UNTIL 1835

The stormy period that Serbia went through in the nineteenth century is also depicted through the constitutional and legal characteristics of this era. With the final recognition of the status of a vassal state by Hatisherif in 1830 and its territorial expansion by Hatisherif in 1833, the circumstances in Serbia, which had undergone the revolutionary First Serbian Uprising, finally began to change.

Constitutional development and constitutional struggles were the main content of state-legal history and political life and political struggles in Serbia in the nineteenth century. The main and basic goal of establishing constitutionalism in Serbia was to limit the prince's absolutism. This absolutism was conditioned by a certain social, economic, and cultural backwardness of the people. In the beginning, the fights for constitutionality were led by disgruntled elders, and then these struggles would then be taken over by the masses in an attempt to win greater prerogatives for the assembly and its full legislative right. The ultimate goal was certainly democratization and decentralization of power (Janković & Mirković, 1997, p. 111).

During the First Serbian Uprising, three constitutional acts were drafted. The first in 1805, the second in 1808, and the last in 1811. In addition to them, three Russian models on how to constitute the government in Serbia were created, namely, two drafts by Rodofinkin and one by Paulucci. However, it should be said that although they have the importance of the highest legal act, they are not true and complete constitutions, considering the fact that they do not regulate all those issues that, in the classical sense, make up the *materia constitutionis* (Tišma, 2010, p. 2).

One of the biggest obstacles in the adoption of a constitutional solution in the Principality of Serbia was precisely its Prince Miloš Obrenović. Namely, he considered his authority to be absolute and inviolable, and there was no thought of limiting it by the constitution or in any other way. Vuk Stefanović Karadžić himself criticized his government. After Hatisherif in 1833, Prince Miloš was at the peak of his despotic power, which lasted for several years. He was the supreme prince and lord of Serbia. Working to consolidate his ruling power, Miloš simultaneously built the state, created power in it, raised the authority of the government and the authority of the state in the people, and breathed life into a state idea that many in Serbia at that time had no sense for.

It is also necessary to mention that Miloš became quite rich at the expense of the people, but also at the expense of elders and merchants because he monopolized all the most important branches of trade. Dissatisfaction with Miloš's rule was manifested already in its first period, which was seen in the numerous riots of that time, as well as the mass appearance of haiduks. Miloš and his absolutism did not allow the elders to participate in the government, and the people were constantly dissatisfied with the strictness of Miloš's officials, cruelty and lawlessness, heavy taxes, and limited freedom of trade and exchange of goods. Also, there was no personal, property, or legal security, which only further worsened the situation and status. Among the disaffected classes were, to some extent, officials as well (Krkluš, 2004, pp. 182-183).

In 1834, Miloš divided the country into five serdarstvas. The great serdars, who stood at the head of the serdars and were representatives of the central government in local administration, were appointed by Miloš and exercised judicial, administrative, and police authority. These were administrative units in which there were no self-governing bodies.

Conditioned by the circumstances in the country, Miloš soon realized that in order to preserve his position, he had to please the elders and the people, at least to a certain extent. It was precisely for this reason that he ordered the creation of the constitution. The event that finally forced him to do this was Mileta's Revolt in January 1835. Prominent elders Mileta Radojković, Stojan Simić, and Avram Petronijević organized a conspiracy, the purpose of which was to replace the prince's personal rule with a constitutional one. They demanded that a council be established, and mutual relations between the prince, the council, and the people be determined, that the personal and property rights of all citizens be secured and that the tax be determined in money, in an amount that will not burden the people too much. Miloš had to give in to these demands, and the rebellion ended successfully, i.e., with a compromise between the prince and the rebels (Krkljuš, 2004, pp. 182-183).

SRETENJE CONSTITUTION

Opportunities in Serbia in the 19th century led to a situation in the principality in which the adoption of constitutional regulations became necessary. In the Hatisherif from 1830, a request was made to establish a Council, whose members would be permanent and which would serve as an auxiliary body to the central government:

"As long as the Members of the Councils, about whom it has been said, do not fall into any serious crime, either against the high Porte or against the laws and the order of the world, where they cannot be overthrown or distanced from their own without reason." (Krkljuš & Šarkić, 1998, p. 95 (Article XV of the 1830 Hatisherif))

Until 1835, the Council as such was not established, but trusteeships for individual departments of the general state administration were established instead. Five trustees were appointed: foreign affairs, internal affairs, justice and education, finance and the army; the country was soon divided into five serdarstvas. It was Miloš who appointed the great serdars, and they were at the head of the judicial, administrative, and police authorities (Jevtić & Popović, 1996, p. 112).

The Constitution of Sretenje, drafted on the pattern of the French constitutional charter of 1814, with some provisions borrowed from the Swiss and Belgian constitutions (Bataković, 2014, p. 96), was adopted at the Feast of the Meeting of the Lord, February 15, 1835, with the fact that the National Assembly met in Kragujevac the day before, but the Constitution was proclaimed and adopted the next day. According to the method of its enactment, the Sretenje Constitution is the closest to the category of authorized constitutions (Stojanović Z, 2020, p. 193). Authorized constitutions are imposed constitutions, i.e., constitutional acts passed exclusively by the will of the prince without excessive consultation with the National Assembly.

The Constitution was adopted after Mileta's Riot subsided, but it would be wrong to consider that the adoption of the Constitution was directly related to the rebellion. Namely, the Constitution was being prepared even before the outbreak of the riots, which essentially only ended Miloš's procrastination of the constitution-making process, the end of which seemed to be in sight in that period.

Drafting of the Constitution was entrusted to the secretary of the prince's office, Dimitrije Davidović, who at that time was a great scholar and connoisseur of modern European constitutionalism, although he had no real legal education.

The Constitution of Sretenje consisted of 142 articles divided into fourteen chapters, as follows: I Dignity and Territory of Serbia; II Color and Coat of Arms of Serbia; III Serbian Authorities; IV On Legislation and Manner in Which It Should Be Conducted in General; V About Serbian Prince; VI About State Council; VII Judiciary; VIII About National Assembly; IX About Church; X About Finance; XI On Universal Rights of Serbs; XII Rights

of Civil Servants; XIII Changes and Additions to the Constitution of the Principality of Serbia, and XIV Conclusion (Nicović, 2007, p. 55).

The content of the Sretenje Constitution is actually made up of two groups of norms: norms that refer to the organization of government and norms that refer to the constitutionalization of a certain number of civil rights.

The largest number of chapters is devoted to the organization of government, and the Constitution declaratively accepted the principle of separation of powers through the wording that there are to be three branches of government: legislative, executive (law enforcement), and judicial. Thus, the third (III) chapter of the Constitution says the following:

“Chapter three.”

Serbian authorities

5) *Serbian authorities are three:*

Legislative

Executive, and

Judicial.

6) *The legislative and executive powers are:*

a) *Prince, and*

b) *The State Council, made up of six trustees, individual and separated from the professions of national affairs, such as justice, internal affairs, finance, foreign affairs, military affairs and clergy, and an indefinite number of State Councils and the President of the Council with the Chief Secretary of the Council* (Krključ & Šarkić, 1998, p. 95).

As can be seen, the Constitution mandates the division of legislative and executive power between the prince and the State Council, which was necessary in order to fulfill the demands of both parties in the then-struggle for Serbian constitutionalism. Both bodies had the right to submit legislative proposals to each other, and the approval of both legislative bodies was necessary for the adoption of any law. The prince could reject a law or decree submitted by the State Council twice, which meant that he possessed a certain veto, and depending on the situation, that veto could be of a suspensive or absolute nature. Articles 13 and 14 of the Sretenje Constitution speak about the prince's veto:

“13) *The Prince issues his decisions on the proposals of the State Council no later than twenty days after receiving them, and if the prince finds it necessary, he calls the Council to him and consults with it about the same proposals, and the more decisively he takes it.*

14) *The prince has the right not to approve any law and decree immediately, as submitted to him by the State Council for the first and second time. But when they start presenting them to him a third time with new and exhausted proof, which does not go to the detriment of the people or against the state constitution, then the prince approves it; otherwise, he disapproves of it.”* (Popović, 1988, p. 47)

From the aforementioned articles, it is clear that the prince has both a suspensive and an absolute veto. The use of the absolute veto occurs only when the proposal sent by the Council for the third time goes to the detriment of the people. However, the question arises, who actually evaluates what goes to the detriment of the people and what does not? In all probability, it is the prince alone, in which case it is clear that this benefit puts a greater amount of power in his hands.

The Constitution also mandates that the State Council consists of six trustees (ministers), an unspecified number of state advisers, a president, and a chief secretary. The prince still enjoyed certain supremacy when it came to executive power because he appointed the trustees from the State Council, and he also had the right to replace them. The Councils were criminally responsible for certain criminal acts.

The eighth chapter of the Constitution is dedicated to the National Assembly. Despite

the fact that it did not have legislative powers, it occupied certain provisions in the Constitution of Sretenje. Thus, it was ordered for it to consist of a hundred of the best Serbs from all over Serbia and to meet once a year on St. George's Day (May 6). It was convened and dismissed by the prince's decree, which only further strengthened his power and importance. It could send specific requests and petitions to the prince and the State Council for the adoption of laws on certain issues, although, as already mentioned, it did not have the legislative initiative in the full sense of that term. It also had an important constitutional role because, in cooperation with the State Council, it decided on changes to the constitution.

Judicial power was entrusted to a three-level judiciary, which consisted of district courts, which judged in the first instance, the Great Court in the second instance, as an appeal, and a department of the State Council (one of the mentioned six sealing authorities), which judged in the third and also the last degree. Courts were independent in pronouncing verdicts, as well as obliged to judge exclusively and only according to the law (Stojanović Z, 2020, p. 193).

Although inspired by the idea of the division of power, the Sretenje Constitution was not always consistent in the implementation of this idea. It can be said that there was a certain confusion of the authorities, which resulted in a limited but still existing dominance of the prince. This gave Serbia at that time the characteristics of a relatively limited monarchy (Nikolić, 1989, p. 109).

Another common and especially important part of the constitutional matter, the rights and freedoms of citizens, occupy a very important place in the Constitution of Sretenje, and its eleventh chapter is dedicated to it. It is necessary to distinguish those rights that were already standard citizens' rights contained in the modern constitutions of European countries from those that were specific to the circumstances and relationships in the Serbian state of that time. The first group includes the classic rights and freedoms of citizens (inviolability of personality, inviolability of personal freedom, the right to a legal trial, freedom of movement and residence, inviolability of housing, and the right to choose an occupation), while the second group includes those civil rights and freedoms that are an expression of special conditions in the Serbian society, and which represent the result of the struggle against the remnants of feudal relations and Miloš's absolutism (provisions on the prohibition of corvees, on the freedom to dispose of land, the prohibition of enclosing rural forests and aliyah as a common good). The inclusion of these provisions in the Sretenje Constitution is proof of its necessity in the given time period. Although the principle of equality, proclaimed in Article 111 of the Sretenje Constitution, meant the abolition of the institution of slavery, its prohibition was expressly contained in Article 118, which stated that a slave become free the moment he entered Serbian territory (Popović, 1988, p. 57). The Sretenje Constitution included the institution of *habeas corpus* (Articles 112 and 113), as well as the principle of *nullum crimen* (Article 114), which meant that no one in Serbia could be punished unless it was in accordance with the law and according to the judgment of the competent court.

As for political rights, it is important to note that this Constitution did not contain them in either a narrow or broad sense. Political rights, the rights to participate in the formation of the state's will, were inextricably linked with the principle of popular sovereignty, and at the given moment, basing the state on this principle was simply unfeasible (Stojanović D, 1989, p. 167).

The twelfth chapter of the Constitution was entitled the Rights of Civil Servants. As its name suggests, it talked about officials, who were extremely dissatisfied with their position, and were of exceptional importance for Serbia in that period of its development. With this act, they received certain privileges, emphasizing the right to be in office for life and to remain in the position as long as they were able to work. It was also emphasized that

the clerical position was not hereditary. There was only a possibility of promotion, they had a right to a pension, and they were also responsible for their work (Krkljuš, 2004, p. 183). With the Sretenje Constitution, officials finally became state bodies, which led to the fact that they were no longer viewed as the prince's servants (Popović, 1989, p. 143).

The great powers, primarily Austria, Russia, and Turkey, were decisively against this Constitution, which helped Miloš to suspend it the very next month. The Constitution was officially suspended on March 17, 1835, when Miloš dismissed all ministers.

The adoption of the Sretenje Constitution represents the confirmation of a broadly understood autonomous right, while its suspension speaks vividly of the opposition of the Serbs to the Sultan's sovereignty. The suspension of the Sretenje Constitution was the beginning of the suppression of the internal independent administration of the vassal Serbian principality (Ljušić, 1989, p. 28).

The Sretenje Constitution was liberal for its time but was more important for proclaiming civil rights and the principle of separation of powers than for the degree to which it restricted the prince (Ćirković, 2008, p. 195). The Sretenje Constitution, even though it was in force for a short time, only 55 days, left a visible trace in Serbia's constitutional history and even in the development of executive power. The Constitution proclaimed the division of authority into legislative, executive, and judicial, but this was not realized because the author of the Constitution, Dimitrije Davidović, was not allowed enough liberty with its creation (Ljušić, 2005, p. 199). And yet, the Sretenje Constitution will never be forgotten. It represents the first real, complete constitutional text of modern Serbia, which comes after the constitutional acts of 1808 and 1811. The struggle of the Serbian people continued, and already in 1838, it won its first, perhaps in some aspects Pyrrhic, but still important victory.

“TURKISH” CONSTITUTION

With the suspension of the Sretenje Constitution in Serbia, the constitutional issue was not removed from the agenda. The struggle between the elders and Prince Miloš became more and more intense and pronounced, and foreign powers began to intervene in that struggle, so it also received international attention. Only England was on Miloš Obrenović's side, while Austria, Turkey, and Russia directed their forces towards limiting Miloš's power in favor of the bigots.

Under pressure from Russia, Miloš was forced to start drafting a new constitution. A commission was established, whose appointment of personnel was dictated by the Russians and the Austrians. After months of useless discussions in Belgrade, the commissioners (the prince and the constitutional opposition) went to Istanbul in 1838 in order to adopt a constitution for Serbia there (Singleton, 1985, p. 91).

After several constitutional drafts, a new constitution for Serbia was finally adopted on December 22, 1838, in the form of the sultan's Hatsherif, which was called the “Turkish” Constitution due to the circumstances of its adoption. For the time being, the so-called “Turkish” Constitution was considered more of an administrative statute rather than an actual constitution. It contained no general declarations of the rights and duties the citizens of nineteenth-century Serbia would have (Jelavich & Jelavich, 1986, p. 58).

The “Turkish” Constitution remained in force for a relatively long time, as it was formally valid until the adoption of the Governor's Constitution, which happened only in 1869.

This constitution was significantly shorter than its predecessor and contained only 66 articles. There was no division into chapters or by constitutional matters. It predicted the existence of two bodies of central government—the prince with his ministers and the

Council. This constitution confirmed the hereditary princely dignity in the Obrenović family.

According to the “Turkish” Constitution, the prince was entrusted with the internal administration of the country. He had legislative power, the right to appoint officials, execute laws, and command the military force. He took care of the determination and collection of public duties, issued orders and instructions to all civil servants, supervised the execution of sentences, and had the right to pardon. He elected the members and president of the Council and participated in the election of the metropolitan and bishop.

The prince had the right to appoint three ministers who would make up the government: the minister of interior affairs, the minister of finance, and the minister of justice. At the head of the prince’s office was the prince’s deputy representative, who had the function of minister of foreign affairs (Krkljuš, 2004, pp. 182-183). The Minister of Foreign Affairs was a position that could be widely speculated about in Serbia at that time since it is quite natural that such a function did not exist in the eyes of Turkey for Serbia because, at that time, Serbia did not have international legal subjectivity.

In addition to the above, the most important authority was the Council. It consisted of 17 members elected for life, and in the legislative area, it was equal to the prince. The permanency of the function of these officials is discussed in Article 17 of the so-called “Turkish” Constitution, which states that they cannot be ousted without reason until it is proven before the Port that they have committed a criminal offense (Kandić, 1988, p. 72). The prince could not pass any legal act without the prior consent of the Council. This is established in Article 11, which says the following:

“No ordinance can be received, and no order can be collected, without first being approved and received by the Council.” (Kandić, 1988, p. 71)

He also dealt with questions about the decrees and laws of the country, the judiciary, taxes, and other duties. In the area of administration, he was given the authority to determine salaries and rewards for all officials employed in the civil service, to introduce new titles, to determine the competencies of individual ministers and to resolve conflicts of competence between them, and to interpret decrees and laws with the prince’s confirmation (Nicović, 2007, p. 78).

An important factor comes into play only later on, and it is titled “Structures of the Central State Administration in the Principality of Serbia” from 1861, which essentially gave the prince the power of the absolute veto, something that was left vague in the Constitution.

The National Assembly, on the other hand, is not mentioned either as an authority or as an advisory body. And yet, it would be wrong to understand this as its abolition. According to the decree on the National Assembly from 1839, which is considered our first constitutional amendment, convening the Assembly was not mandatory, but it was not prohibited either (Ljušić, 1989, p. 30).

Almost a third of the members were devoted to the establishment of the court. Three courts were established. The first, rural, was called the Conciliatory Court and had the character of a peace court. The second was the Court of First Instance, in the function of the district court in 17 areas. The Supreme Court was the Court of Appeal, whose verdict would be final. The principle of judicial independence and permanence of the judicial function was emphasized, and the administrative power is strictly separated from the judicial power.

This Constitution also contained provisions on the legal position of civil servants, which confirmed the rights and privileged position of civil servants. Officials were exempted from corporal punishment and payment of taxes on movable property.

The “Turkish” Constitution also contained a significantly smaller number of provisions on the personal rights of citizens, which have not been systematized. The sultan expressed

his will to provide basic legal security to Serbian subjects, thereby guaranteeing them the right to judicial protection, inviolability of property, freedom of trade, prohibition of confiscation of property, and collective responsibility. Spahilucs, timars, and ziamets were also abolished. The Constitution also proclaimed the principle of freedom of trade (Löhnig & Masheva, 2022, p. 96).

It should be noted that the provisions on the rights of citizens from the so-called “Turkish” Constitution were much easier to achieve in practice precisely because they were closer to the real situation in Serbia. The oligarchic regime in Serbia, despite its pure bureaucratic spirit, introduced a sense of respect for the law, which opened the way for constitutional defense as a movement (Popović, 1996, p. 193).

This Constitution essentially introduced a constitutional monarchy in Serbia, i.e., a monarchy in which the power of the prince was significantly reduced, which benefited the Council. The constitutional position of the prince was further aggravated by the later adoption of acts on the organization of the Council and the central administration in May of the following year. By the first act, the Constitution of the Council of the Principality of Serbia, the prince, when appointing advisers, was bound by the proposal and opinion of the Council itself, which somewhat prevented his chance of having a majority in the Council. By the second act, the Constitution of the Central Government of the Principality of Serbia, the prince was denied the opportunity to freely choose trustees (Stojanović Z, 2020, pp. 202-203).

The “Turkish” Constitution is considered the foundation for the Constitutional Defender Regime, which represents the time when the construction of state institutions and the judicial and administrative organization began in Serbia. In that stage of development, the results of the liberation uprisings and the Serbian revolution were constitutionally and legally shaped.

Conditioned by the provisions of this Constitution, especially those related to the Council and its relationship with the prince, Miloš Obrenović abdicated only half a year after the adoption of this act. In addition, his dynasty soon had to leave Serbia and its throne for a long period after him (Zlatar, 2007, p. 590).

The new Serbian constitution, called the “Turkish” one, will be of significantly lower nomotechnical and legal quality than the Sretenje one. The “Turkish” Constitution is the most permanent constitution in the history of Serbian constitutionalism, the first Serbian constitution that was applied in practice, and the shortest constitution of the modern Serbian state, but the modern Republic of Serbia, despite this, celebrates the adoption of the Sretenje Constitution as its national holiday.

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE CONSTITUTIONS

It is extremely important to compare these two constitutions. It is inevitable that some of their characteristics match and others differ. Although they were passed in such a short period of time, they differ in many ways, both in terms of content and the circumstances in which they were passed.

When it comes to the ways in which these two constitutions were adopted, it is interesting to note that, despite the fact that they were adopted in a period of only three years, the conditions under which they came into force were fundamentally very different. The Sretenje Constitution is a product of Miloš's compulsion to pass a constitutional document that would regulate the situation in Serbia at the time, even though he was largely unwilling to renounce his autocracy. The prince not only agreed to the adoption of the constitution but also accepted the introduction of certain demands of those who were dissatisfied with his rule. On the other hand, the so-called “Turkish” Constitution shows that the constitutional issue in Serbia can only be resolved by further and further limiting the power of

the prince. This issue was finally resolved at the Porte, mostly keeping in mind the wishes of Russian diplomacy and the Serbian elder oligarchy. Both of these constitutions were in some way “given” to the people, although they differ in who gave them and in what way (Prince Miloš, the Turkish sultan).

As for the normative content of the Sretenje and “Turkish” constitutions, the younger constitution is definitely shorter and less organized than its predecessor, which is to some extent the result of the form in which it was adopted, as well as the circumstances prevailing in Serbia at the time, which has already been discussed. While the Sretenje Constitution is divided into heads, this division was absent in the “Turkish” Constitution.

Normative solutions of the Sretenje Constitution, apart from the need to limit the prince, were inspired by the desire of the framers of the constitution to emphasize the elements of Serbia’s statehood while neglecting its vassal status. This is elaborated in the very first article of the Sretenje Constitution, which says that Serbia is indivisible and by its own right, an independent principality according to the recognition of Sultan Mahmud II and Emperor Nicholas I (which further confirms the omnipresent Russian influence) (Popović, 1988, p. 45). Furthermore, the third and fourth articles of the Constitution talk about the colors of Serbia, which are red, white, and blue, as well as a detailed description of the Serbian coat of arms. With the same goal, the other authority, along with the prince, is called the State Council (and not the Council as it would be according to the “Turkish” Constitution). On the other hand, with the “Turkish” Constitution, the sultan underlines the vassal status of Serbia (he calls Serbia his province and sees the Serbs as his subjects). Therefore, there are no provisions that would emphasize Serbia’s statehood.

The key issue in both constitutions is the issue of supreme power—whether it would remain in the hands of the prince (which the prince himself aspired to) or it would belong to the (State) Council, which was sought by the elders’ opposition, supported by foreign elements. For example, the fifth Chapter of the Sretenje Constitution (“About the Serbian Prince”) contained articles about the prince being holy and inviolable, him not being responsible for his actions and not being able to get sued, as well as addressing him as the head of the state (Popović, 1988, p. 47).

Both constitutions proclaim the principle of division of power into legislative, executive, and judicial. When talking about the division in the Sretenje Constitution, we can talk about the legislative power shared by the prince and the Council, and the consent of both bodies was necessary for the adoption of laws. Then, when it came to executive power, it was again in the hands of the prince and the State Council, although the prince had the upper hand. The prince convened the National Assembly once a year. It dealt with financial matters and did not have the right to legislative initiative. Judicial power was reflected in the three-level judiciary, which consisted of district courts, the Grand Court, and one department of the Council as the supreme judicial instance. Officials finally got a privileged position and were recognized as state authorities. According to the “Turkish” Constitution, the position of civil servants was further privileged and went in the direction of further bureaucratization of state administration.

The “Turkish” Constitution, compared to the Sretenje Constitution, is rather stunted, starting with the fact that it is even twice shorter. This Constitution additionally limited the prince’s power through the introduction of 17 permanent members in the Council, which limited his legislative and executive power. Without the consent of the Councils, the prince could not issue any legal act. Also, he did not have the right to dismiss the trustees until they committed a criminal offense, for which they answered directly before the Port. An important difference compared to the previous constitution was the absence of regulations on the National Assembly, which has already been discussed. By omitting the provisions on the National Assembly in the “Turkish” Constitution (in contrast to the Sretenje Constitution), an effort was made to avoid Miloš’s eventual influence, which

he would have exercised through it, and which the opposition and the Port feared. This Constitution provides for three courts, namely conciliatory, district, and appellate courts. The “Turkish” Constitution pays special attention to the judiciary, giving it almost a third of its members. The goal was to provide as much legal certainty as possible, as well as to pave the way for the separation of judicial power from administrative power.

The third criterion for distinguishing the constitution is guaranteed civil rights. When it comes to the Constitution of Sretenje, it found its place in the head of the name “Public Rights of Serbs” and in a rather extensive way. The principle of equality and the inviolability of personal freedom was proclaimed, and it also contained the principle of universality of rights. The institute of *habeas corpus* and the principle of *ne bis in idem* were introduced. Slavery was abolished, and the principle of equal access to public functions was adopted. The Constitution of Sretenje established the inviolability of private property and freedom of settlement and emigration. However, it did not contain a list of political rights, which was already explained in the previous text.

The so-called “Turkish” Constitution, on the other hand, offered a far smaller number of norms on citizens’ rights. Unlike its systematized predecessor, this Constitution presented norms on civil rights that were scattered throughout the constitutional text. And yet, it is necessary to mention certain norms that limited the holder of power and thereby improved the position of those below him, such as the prohibition of *kuluk*, the *nullum crimen* principle, the prohibition of confiscation, the inviolability of property, and freedom of trade. Although poor, the catalog of these rights in the “Turkish” Constitution provided a solid basis for further constitutional and economic development.

CONCLUSION

At the very end, it would be necessary to mention at least a few words about the importance these two constitutions had for the constitutional development of Serbia, as well as for its development and progress in general. The constitutional act in itself represents the pinnacle of the codification endeavor of a state (although today, we also know states with unwritten constitutions), and it is not unreasonable to say that its adoption represents one of the most important stages in the path that a nation and its state go through in order to reach more difficult stages.

The Constitution of Sretenje represents a product of liberal political ideas and doctrines of European constitutionalism of its time and domestic political circumstances, i.e., a kind of synthesis of them. It expressed the needs of Serbian society, which in that period was fighting for national emancipation, and the breaking of feudal institutions and autocratic rule. It was a formal, legal expression of the completed Serbian revolution, which was started by the First Serbian Uprising. Not only was the Sretenje Constitution the first constitution in the history of Serbia, but it was also one of the first constitutions passed in the Balkans at a time when very few countries in the surrounding area were able to muster the strength to pass an act of this kind, an act that would contain principles and doctrines that were the foundation of the liberal civil order, which many more developed European countries did not have at the time. On the date of the adoption of the Sretenje Constitution, Serbia celebrates its statehood day, which largely speaks of its undeniable importance.

As for the so-called “Turkish” Constitution, its importance is reflected in the fact that it enabled the modern arrangement of state power in the Principality of Serbia. The judicial and administrative authorities were separated from each other, and the central administration was divided into ministries. The number of written laws was increasing, which introduced the idea of legality to the public. The ruler’s will was no longer supreme in the state but was replaced by the abstract will of the law. Although at first glance, it seems that the majority of criticisms can be made about this Constitution, we should not lose sight

of the fact that the Sretenje Constitution was suspended, among other things, because it was somewhat “too moderate” and too ambitious for the situation in Serbia that it found. Like any other, the “Turkish” Constitution had its advantages. It destroyed the prince’s absolutist rule and introduced the institution of the constitutional monarch. With its many members of the court (almost a third), it laid the foundation for the legal order in Serbia and ultimately contributed to the democratization of political life in the country.

Both of these acts opened the way to the final modernization of Serbia, which at that time, due to its existence under the rule of the Ottomans for almost four hundred years, was lagging behind modern European countries in many respects.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Bataković, D. T. (2014). *The Foreign Policy of Serbia (1844-1867): Ilija Garašanin's Načertanije*. Beograd: Balkanološki institut SANU;
- [2] Ćirković, S. M. (2008). *The Serbs*. Hoboken: John Wiley & Sons;
- [3] Janković D., & Mirković M. (1997). *Ustavna istorija Jugoslavije*. Beograd: “Draganić”;
- [4] Jelavich, C., & Jelavich B. (1986). *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*. Washington: University of Washington Press;
- [5] Jevtić, D., & Petrović, D. (2003). *Narodna pravna istorija*. Beograd: Savremena administracija;
- [6] Jevtić, D., & Popović, D. M. (1996). *Pravna istorija jugoslovenskih naroda*. Beograd: “Draganić”;
- [7] Nicović, J. (2007). *Ustavni razvoj Srbije*. Beograd;
- [8] Kandić, Lj. (1988). *Ustav od 1838. godine*. U: *Ustavi Kneževine i Kraljevine Srbije 1835-1903*. (ur. Miodrag Jovičić). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti;
- [9] Krkljuš, Lj. (2004). *Pravna istorija srpskog naroda*. Novi Sad: Pravni fakultet Novi Sad;
- [10] Krkljuš, Lj., & Šarkić, S. (1998). *Odabrani izvori iz državno-pravne istorije Jugoslavije*. Beograd: Izdavačka kuća “Draganić”;
- [11] Löhnig, M., & Masheva, I. (2022). *Commercial Law in Southeastern Europe: Legislation and Jurisdiction from Tanzimat Times Until the Eve of the Great War*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht;
- [12] Ljušić, R. (2005). *Vlade Srbije: 1805-2005*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva;
- [13] Ljušić, R. (1989). *O Ustavu od 1838. godine*. U: *Ustavni razvitak Srbije u XIX i početkom XX veka*. (ur. Miodrag Jovičić). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti;
- [14] Nikolić, PG. (1989). *Ideja podele vlasti u srpskim ustavima*. U: *Ustavni razvitak Srbije u XIX i početkom XX veka*. (ur. Miodrag Jovičić). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti;
- [15] Popović, D. M. (1996). *Položaj građanina u srpskim ustavima (1835-1903)*. U: *Pravo ljudskih prava*. (ur. Konstantin Obradović & Milan Paunović). Beograd: Beogradski centar za ljudska prava;
- [16] Popović, D. M. (1988). *Ustav od 1835. godine*. U: *Ustavi Kneževine i Kraljevine Srbije 1835-1903*. (ur. Miodrag Jovičić). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti;
- [17] Singleton, F. (1985). *A Short History of the Yugoslav Peoples*. Cambridge: Cambridge University Press;
- [18] Stojanović, D. (1989). *Prava građana u ustavima Srbije*. U: *Ustavni razvitak Srbije u XIX i početkom XX veka*. (ur. Miodrag Jovičić). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti;
- [19] Stojanović, Z. (2020). *Srpska pravna istorija*. Banja Luka: Glas Srpske;
- [20] Tišma, M. (2010). *Pravni transplantacije i Prvi srpski ustav iz 1835. godine*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu;
- [21] Zlatar, Z. (2007). *The Poetics of Slavdom: The Mythopoeic Foundations of Yugoslavia*. Bern: Peter Lang;

SRETENJSKI I „TURSKI” USTAV – UPOREDNOPRAVNA ANALIZA

Autor: MAJA MACURA

e-mail: maja.macura@student.pf.unibl.org

Mentor: Prof. dr Zdrava Stojanović

Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Ovaj rad predstavlja analitički prikaz jednog od najburnijih perioda u istoriji Srbije. Nadomak konačnog oslobođenja od Turske, Srbija se nalazi na međi između propadajućeg Osmanskog carstva, Austrougarske, ruskih pretenzija i, povrh svega, autokratskih ciljeva tadašnjeg vladajućeg kneza Miloša Obrenovića. Rad se bavi problematikom začetka ustavnosti u Srbiji, kao i prvim ustavnim dokumentima ove države. U ovom periodu, Srbiju karakterišu brojni problemi, koji umnogome onemogućavaju njen moderan ustavni razvoj. Dok ostale evropske države u ustavu vide sopstvenu modernizaciju, srpski problemi vazaliteta, izričite patrijarhalne sredine i zabrinjavajuće kulturne zaostalosti dodatno usporavaju korake jednog naroda na putu ka ustavnosti. Često se postavlja pitanje – koji je to, zapravo, dokument, koji se može nazvati prvim srpskim ustavom? Koji akt je predstavljao prekretnicu u pravnom razvoju Srba? Srbija devetnaestog vijeka teži decentralizaciji vlasti i demokratizaciji, ali na koji način može to da ostvari, imajući u vidu stanje u kom se ona tada nalazi? Cilj rada jeste da odgovori na ova pitanja, te da u odgovoru što vjerodostojnije prikaže uslove u kojima su pomenuti dokumenti donijeti.

Ključne riječi: ustav; Kraljevina Srbija; kralj; Narodna Skupština; ministri; Sovjet, prava

RADOVI

ANALIZA POSLOVNIH PODATAKA U FUNKCIJI UNAPREĐENJA POSLOVANJA

Autor: SANEL MEHMEDI, Stojanović Kostadinka, Miloš Todosijević

e-mail: sanelmehmedi2@gmail.com

Mentor: Prof. dr Nebojša Denić, vanredni profesor

Prirodno matematički fakultet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici

Uvod: Savremeni trendovi poslovanja, naročito danas u uslovima aktuelne svetske ekonomske krize izazvane pandemijom virusa COVID-19, diktiraju tržišno okruženje, tako da uspeh u poslovanju mogu imati samo poslovni sistemi koji su spremni na promene, izazove, i stalno i kontinuirano usavršavanje i unapređenje kvaliteta svojih proizvoda i usluga.

Cilj: Cilj rada je da se pokaže da je analitika velikih podataka efikasna podrška u upravljanju poslovnim sistemom. Takođe, u radu je ukazano na oblasti i aktivnosti u kojima efikasna upotreba koncepta Big Data analitike može doneti najveću korist poslovnim sistemima.

Materijal i metode: Analiza ključnih faktora konkurentnosti i mogućnosti njihovog unapređenja predstavljaju polaznu osnovu u ostvarivanju postavljenog cilja. U tom smislu se kao jedno od rešenja sve više primenjuju sofisticirana softverska rešenja sa ciljem unapređenja poslovanja preduzeća a naročito unapređenja procesa poslovnog odlučivanja. Različite vrste poslovnih podataka mogu se prikupiti iz internog i eksternog okruženja preduzeća pomoću servisnih sistema i veoma je važno efikasno ih iskoristiti u funkciji unapređenja poslovanja.

Rezultati: U ovom radu su objašnjeni rezultati istraživanja analize podataka za unapređenje poslovanja u funkciji poslovanja i procesa upravljanja. Podaci, informacije, znanje uvek su igrali ključnu ulogu u poslovanju. U radu su predstavljena razmatranja koncepta Big Data.

Zaključak: Efikasna komunikacija između poslovnih partnera, preduzeća, kupaca, dobavljača, distributera i ostalih učesnika u poslovanju predstavlja ključan faktor na kome se zasniva savremeno poslovanje poslovnih subjekata. Rezultati istraživanja ukazuju na to da je potrebno ispuniti dosta preduslova kako bi tržišne komunikacije funkcionisale besprekorno i profitabilno, kako bi se unapredilo ukupno poslovanje poslovnih sistema.

Ključne riječi: informacija; analiza podataka; Big Data; unapređenje poslovanja

ANALYSIS OF BUSINESS DATA IN THE FUNCTION OF BUSINESS IMPROVEMENT

Authors: SANEL MEHMEDI, Kostadinka Stojanović, Miloš Todosijević

Email: sanelmehmedi2@gmail.com

Mentor: Assoc. Prof. Nebojša Denić

Faculty of Science and Mathematics, University of Priština (Kosovska Mitrovica)

Introduction: Contemporary trends in business, especially in the conditions of the current global economic crisis caused by the COVID-19 pandemic, dictate the market environment so that success in business can only be achieved by business systems that are ready for changes, challenges, and continuous improvement of the quality of their products and services.

Aim: The aim of the paper is to show that big data analytics is effective support in business system management. The paper also points out the areas and activities in which the effective use of the concept of big data analytics can bring the greatest benefit to business systems.

Material and Methods: The analysis of the key factors of competitiveness and the possibilities of their improvement represents the starting point in achieving the set goal. One of the solutions is sophisticated software solutions that are increasingly being applied to improve the company's operations, especially the business decision-making process. Different types of business data can be collected from the internal and external environments of the company using service systems, and it is very important to use them effectively in order to improve the business.

Results: This paper explains the results of data analysis research for business improvement in the function of business and management processes. Data, information, and knowledge have always played a key role in business. The paper presents considerations of the concept of big data.

Conclusion: Effective communication between business partners, companies, customers, suppliers, distributors, and other participants in business is a key factor on which the modern operations of business entities are based. The results of the research indicate that it is necessary to fulfill a lot of prerequisites in order for market communications to function flawlessly and profitably to improve the overall operation of business systems.

Keywords: information, data analysis, big data, business improvement

PARADIGME PRIMENE UČENJA NA DALJINU U VREME PANDEMIJE COVID-19

Autor: STOJANOVIĆ KOSTADINKA, Sanel Mehmedi, Miloš Todosijević

e-mail: djinapreoce@gmail.com

Mentor: Prof. dr Nebojša Denić, vanredni profesor

Prirodno matematički fakultet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici

Uvod: Pojavom pandemije virusa COVID-19 usvojena je Odluka o obustavi izvođenja nastave u obrazovnim institucijama na teritoriji Republike Srbije. Pandemija virusa COVID-19 promenila je način i organizaciju procesa nastave, a u novonastalim okolnostima, mesto i uloga e-učenja se pokazala izuzetno bitnom komponentom vaspitno-obrazovnog rada. Sa tehnološkim razvojem društva, sve više raste i značaj obrazovanja, koje na taj način postaje uslov opstanka i napretka modernog društva. Prosvetni radnici dobili su platforme uz koje mogu organizovati nastavu. Predložene platforme za rad od strane Ministarstva obrazovanja su: Moodle, Microsoft Teams, Microsoft Yammer, Google Classroom i Edmodo. U ovom radu su analizirane i razmotrene paradigme efekata funkcionalne primene IKT u obrazovanju.

Cilj: Namena ovog rada je da se pokaže kako primena softvera, metoda, tehnika i alata veštačke inteligencije znatno olakšava svakodnevne aktivnosti svim zaposlenima u obrazovanju i donosi značajne rezultate u uštedi vremena i efikasnijem odnosno efektivnijem obavljanju radnih zadataka.

Materijal i metode: Za potrebe rada sprovedeno je istraživanje u vaspitno-obrazovnim ustanovama na teritoriji AP Kosovo i Metohija, sa akcentom na ustanovama na centralnom Kosovu.

Rezultati: Rezultati sprovedenih istraživanja nedvosmisleno ukazuju na to da jedan od najvažnijih preduslova za uspešno implementiranje platformi za učenje na daljinu predstavljaju kompetentni i digitalno pismeni odnosno visoko kvalifikovani prosvetni radnici koji su ovladali znanjima, veštinama i kompetencijama koje su im neophodne za rad u digitalnom svetu.

Zaključak: Postoji još mnogo platformi koje postižu da je organizacija nastave na daljinu moguća. Iz dana u dan njihov broj raste, te učitelji/nastavnici dobijaju veću paletu mogućnosti na izbor. Rezultati reprezentativnih istraživanja nedvosmisleno ukazuju na to da je u procesu elektronske nastave, učenja na daljinu i primeni veštačke inteligencije ključno dobro poznavanje i razumevanje funkcionalnosti obrazovnog procesa. U tom smislu neophodno je dobro razumevanje funkcionisanja obrazovanja, i samovrednovanja sprovođenjem analize procesa nastave u vaspitno-obrazovnim ustanovama i pribavljanjem neophodnih informacija za procese primene IKT u nastavi.

Ključne riječi: elektronsko učenje; učenje na daljinu; COVID 19

PARADIGMS FOR APPLICATION OF DISTANCE LEARNING DURING COVID-19 PANDEMIC

Authors: KOSTADINKA STOJANOVIĆ, Sanel Mehmedi, Miloš Todosijević

Email: djinapreoce@gmail.com

Mentor: Assoc. Prof. Nebojša Denić

Faculty of Science and Mathematics, University of Priština (Kosovska Mitrovica)

Introduction: With the emergence of the COVID-19 pandemic, a decision was adopted on the suspension of teaching in educational institutions on the territory of the Republic of Serbia. The COVID-19 pandemic has changed the way and organization of the teaching process. In the new circumstances, the place and role of e-learning have proven to be an extremely important component of educational work. With the technological development of society, the importance of education is also increasing, which thus becomes a condition for the survival and progress of modern society. Educators use platforms to organize classes. The platforms suggested by the Ministry of Education are Moodle, Microsoft Teams, Microsoft Yammer, Google Classroom, and Edmodo. In this paper, the paradigms of the effects of the functional application of ICT in education were analyzed and discussed.

Aim: The purpose of this paper is to show how the application of software, methods, techniques, and tools of artificial intelligence significantly facilitates the daily activities of all employees in education and brings significant results in saving time and more efficient or effective performance of work tasks.

Material and Methods: For the purposes of the paper, research was conducted in educational institutions on the territory of AP Kosovo and Metohija, with an emphasis on institutions in central Kosovo.

Results: The results of the conducted research unequivocally indicate that one of the most important prerequisites for the successful implementation of distance learning platforms is competent and digitally literate, i.e., highly qualified educators who have mastered the knowledge, skills, and competencies necessary for working in the digital world.

Conclusion: There are many more platforms that make the organization of distance learning possible. Their number is growing by the day, and teachers have a wider range of options to choose from. Research results clearly indicate that in the process of electronic teaching, distance learning, and the application of artificial intelligence, a good knowledge and understanding of the functionality of the educational process is critical. In this sense, it is necessary to have a good understanding of the functioning of education and self-evaluation by conducting an analysis of the teaching process in educational institutions and obtaining the necessary information for the processes of applying ICT in teaching.

Keywords: e-learning, distance learning, Covid-19

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

з(082)

НАУЧНО-стручни скуп Студенти у сусрет науци - StES (15 ; Бања
Лука ; 2022)

Društvene nauke : zbornik radova / 15. Naučno-stručni skup
Studenti u susret nauci - StES 2022, Banja Luka 2022. = Social
Sciences : proceedings / 15th scientific conference Students
encountering science - StES 2022 ; [urednici Božana Tintor, Andrej
Ševa]. - Banja Luka : Univerzitet : Studentski parlament
Univerziteta, 2022 (Banja Luka : Mikro print). - 214 стр. : илустр. ;
25 cm. - (Društvene nauke, ISSN 2637-1960, ISSN 2637-1944)

Радови на срп. и енгл. језику. - Тираж 25. - Напомене и
библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки
рад. - Abstracts.

ISBN 978-99976-49-30-0

COBISS.RS-ID 137161729